

AKADEEMIA

11. AASTAKÄIK

1999

NUMBER 5



-
- Uuendusliku ettevõtte moraalipoliitikast Mari Meel
 Keelefilosoofia Christopher Peacocke
 Hundimäe sündimine Voldemar Rosenstrauch
 Eesti Rahva Muuseumi rajamisest Piret Öunapuu
 Isurite ja soomlaste sünnikombestikust Marika Mikkor
 Juudas eesti fraseoloogias Ingrid Sarv
 Sahteltehnika Markuse evangeeliumis Peeter Roosimaa
 Tsiivilisatsioonianalüüs ajalooteooriana Leonidas Donskis

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest

EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoiemataja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@tartu.astronet.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 1999

AS Akadeemia Trükk: Tallinn, Niine 11

Trükiary 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

11. AASTAKÄIK 1999 NUMBER 5 (122)

- Kas üks jalg on moraalsem kui teine?: Uuendusliku ettevõtte moraalipoliitikast
Mari Meel 899
- Keelefilosoofia. I
Christopher Peacocke 917
Tõlkinud Bruno Mölder
- Hundimäe sündimine
Voldemar Rosenstrauch ... 962
- Eesti Rahva Muuseumi rajamisest
Piret Õunapuu 967
- Soikkola isurite ja Kurgola soomlaste sünnikombestikust
Marika Mikkor 975
- Juudas eesti fraseoloogias
Ingrid Sarv 998
- Sahteltehnika Markuse evangeeliumis
Peeter Roosimaa 1019
- Ernest Gellner: Tsivilisatsioonianalüüs ajaloteooriana. I
Leonidas Donskis 1031
Tõlkinud Triinu Pakk-Allmann

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. III	1051
.....	1051
<i>Arvustus: Raamat Tartu vaimu ühest arengujärgust. Elsbet Parek. Tartu — minu ülikoolilinn 1922–1926. (Litteraria, vihik 14.) Tartu: Virgela, 1998</i>	
<i>Oskar Kruus</i>	1070
Pilk maailmale Euroopa servalt. Eero Medijainen. <i>Maa-ilm prowintsonu peeglis. Rahvusvahelised suhted ja Eesti välispoliitika karikatuuridel 1918–1940.</i> Tartu: Kleio, 1998	
<i>Vahur Made</i>	1073
Editorial note. Summaries	1079
EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. VI	
.....	1087
<i>Tõlkinud Mart Arold</i>	

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 916, 961, 997, 1030, 1069: Jüri Kase joonistused (1996. a)

KAS ÜKS JALG ON MORAALSEM KUI TEINE?

Uuendusliku ettevõtte moraalipoliitikast

Mari Meel

Järgnev käsitlus on pigem deskriptiivne kui normatiivne: siin vaadeldakse põhiliselt seda, millised tegurid kujundavad kaasaegse, uuenduslikule arengule sunnitud ettevõtte moraalipoliitikat ja milliseks säärase ettevõtte juhtimine ning moraalsed tõekspidamised nende tegurite mõjul kujunevad. Vähem (vaid kokkuvõtlikult) pööratakse tähelepanu sellele, milline kaasaegse ettevõtte moraalipoliitika peaks olema, seega ärireeetika normatiivsele poolele.

Inimene, kellel on kindel ja küllalt põikpäine vaade elule, võib pidada ka moraali absoluutseks ja muutumatuks kategooriaks. Wittgenstein on veenvalt selgitanud, et eetika on transtsendentaalne (1996: 193–197), ja see on meie oma sisemine, intiimne suhe maailmaga, subjektiivne veendumus, kas me vaatame moraali suhtelisena või muutumatuna, s.o ideaalina, absoluutse, inimesest sõltumatu moraaliseadusena, nii nagu seda on mõistnud Immanuel Kant või Aquino Thomas.

Ei pea olema sugugi äris edutu see inimene, kes isemeelselt järgib oma moraaliseid veendumusi ega allu ühiskonna üldisele suundumusele, ujudes vahel koguni vastuoolu. Sellise näitega võib tuua USA ühe eriti eduka toiduainetetööstuse ettevõtte Ben & Jerry Homemade (põhjalikumalt vt näiteks Ferrell, Fraedrich 1994: 284–287), mille rajasid kaks sõpra, Ben Greenfield ja Jerry Cohen 1978. a kõigest 12 000 dollariga ja mille käive nüüdseks (1991. a) moodustab ligi 100 miljonit dollarit ning

brutokasum 6,5 miljonit dollarit. Sõbrad kehtestasid kohe tegevuse algul oma ranged eetilised normid, leppides kokku, et pigem on nad valmis loobuma ärist kui taganema oma tõekspidamistest. Üheks põhimõtteks on neil, et kõrgeima ja madalaima töötasu vaherkord ei tohi nende ettevõttes erineda rohkem kui 5–7 korda. Samas teame, et juba 1960. aastaist on palgalõhe lihttöölis- te ja tippjuhtide-tippspetsialistide vahel peadpööritava kiirusega kasvanud: näiteks 1960. a teenis korporatsiooni tippjuht USAs 40 korda rohkem kui keskmine tööline, ent 1990. a oli see vahe juba 75-kordne (vt White 1993: 128–129). Sama tendents valitseb kõikjal maailmas. Näiteks Soomes on palgasaajate töötasu üldse tõusnud 1990.–1996. aastal 21,2%, samal ajal tippjuhtide sissetulek on tõusnud 43,9% (vt Pietiläinen, Sumanen 1997). Hoolimata säärasest “vastuvoolu ujumisest” ei takista B & J Homemade’i kehtiv palgakokkulepe nende äri edukust.

Ometi pole ettevõtja oma käitumispoliitika kehtestamisel tavaliselt vaba. Tänapäeval on küll nii ühiskondade konkreetset moraalsed tõekspidamised kui ka materiaalsed vajadused väga dünaamilised, aga see ei tähenda ettevõtte sõltumatuse suurenemist ühiskonna suhtes, vaid pigem avaramaid valikuvõimalusi. Valdavalt peab kaasaegne ettevõtte, selleks et konkurents püsida (s.o elu säilitada), kiiresti ja isegi ennetavalt reageerima ühiskonna materiaalsete vajaduste muutusele, s.t tema innovatiivsus on ühiskonna poolt peale sunnitud. Kui paistabki, nagu oleks ettevõtja suutnud ühiskonnale peale suruda meelevaldselt midagi hoopis uut, selgub põhjalikumal analüüsil ometi, et seda uut oli juba aimata mõnedes täiesti juhuslikuna näivates sündmustes (seda on sügavamalt põhjendatud kaoseteooriaga, vt näiteks Priesmeyer 1992). Seega ei saa ettevõtja ka oma moraalipoliitika enamasti minna konflikti teda ümbritseva ühiskonna tavade- ga ja kui ta seda teeb ning sealjuures edukaks osutub, on selle konflikti alged nähtavasti ühiskonnas juba märkamatuks käärimas. Nii et ka ettevõtja moraalipoliitika peab olema tundlik ja paindlik ühiskonna moraalse dünaamika suhtes, muutugu see moraal siis pealtnäha positiivsemas või negatiivsemas suunas. Nii on ülaltoodud palgaerinevuste kasvu ärietika õpikutes küll kritiseeritud, selle eetilisust ning õigustatust kahtluse alla seatud, ometi on see objektiivne tendents, mis on kestnud juba üle 30 aasta (sel-

le põhjusi on sügavamalt käsitletud Robert Reich (1995)). Ning B & J Homemade'i eduka vastuvoolu ujumise võimalikkus peitub nähtavasti selles, et nad on ise nii ettevõtte omanikud kui ka juhid, s.t nad määravad oma palga ise, võivad selle määrata ükskõik kui madala ega pea võitlema teiste ettevõtetega kõige nutikamate ajude pärast. Vastupidise näitena võib tuua Suure Järvistu ääres asuva tselluloosivabrikandi, kes otsustas rakendada oma vabrikus kallimat, kuid puhast tehnoloogiat. Et ühiskond tema aktsiooniga kaasa ei läinud — ei karmistatud teistele tselluloositootjatele saastenorme —, siis ta laostus (vt White 1993: 831–832).

Sealjuures ei suhtle ühiskond ettevõttega (ettevõtjaga) kui üks tervik, vaid pigem kui "mitmepäine lohemadu", kelle pead esitavad sootuks erinevaid, koguni vastandlikke nõudmisi ja moraalseid tõekspidamisi. Neist kolm tähtsamat konfliktiosalist oleksid: ühiskond kui tarbijad; ühiskond kui töötajad ja ühiskond kui keskkond; ja muidugi osaleme meie, indiviidid, päeva jooksul kõigis neis rollides, olenevalt situatsioonist, milles parajasti viibime.

Tähtsaim neist konfliktiosalistest on kaasajal tarbija. Klient on kuningas — see üle maailma levinud lause ei ole lihtsalt tarbijat ligi meelitav loosung, vaid tõdemus, mida ettevõtjal tuleb silmas pidada, kui ta tahab püsida konkurentsisis. Vaid tühine osa tootjaist saab tänapäeval elada vaikes turunišis, konkurente kartmata. Valdavalt otsustab tootjate edu see, kui hästi nad suudavad müüa masstoodangut, ning võitlus konkurentidega käib iga vähegi võimaliku tarbija eest terves maailmas. Sealjuures võib kroonilises uudistenäljas vaevlev massimeedia — mis on niisamuti globaalne — päevavalgele tuua iga tarbijat kahjustanud juhtumi, ükskõik kui vaese või perifeerse tarbijaga on tegemist. Ühe näitena võib siin esitada 1998. a veebruaris nädalalehe *Eesti Ekspress* vahendusel kohaliku politsei kohtuekspertiisibüroosse jõudnud kurioosse juhtumi: Pärnu linnakodaniku T. Õ. väitel oli tema nahkjope taskus plahvatanud mobiiltelefon ja lennanud temast kolme meetri kaugusele, rebides puruks tema jope ja telefoni ümbritsenud vutlari. Veel pool tundi enne seda oli ta pidanud telefonikõne ja telefon oli olnud täiesti korras. Telefon oli uus — sama aasta jaanuaris ostetud Ericssoni firma ametlikult esindajalt. Kuigi Ericssoni ekspertide kinnitust mööda on säärane plahvatus füüsikaseaduste järgi võimatu, leiab firma, et juhul, kui ei õnnestu tõestada,

et tegemist oli mingi konkreetse välise jõuga (näiteks kuulitabamus või minipommi plahvatus), tuleb selle seeria mobiiltelefonid turult ära korjata (Hiio, Kärmas 1998).

Niisugused äärmuslikud sammud — kui tootja on oma kauba müügilt kõrvaldanud või isegi tagasi ostnud, ilma et ta tarbija kahjustuses ise süüdi oleks — on iseloomustanud teisigi ettevõtteid. Ühe eriti filantroopse näitena esitatakse ärieetika õpikuis Johnson & Johnsoni Tylenoli-juhtumit, kui ettevõtte juhtkond suutis väga kiiresti organiseerida oma ravimi väga ulatusliku tagasiostukampaania pärast seda, kui ühel (siiani tundmatuks jäänud) isikul läks korda mürgitada selle ravimi kapsleid kaaliumtsüaniidiga ja tappa niiviisi 4 juhuslikult just mürgitatud kapsleid ostnud inimest (vt põhjalikumalt sellest Moody-Jennings 1994). Firma käitumist nimetatakse selle juhtumi puhul tihtipeale täiesti omakasupüüdmatuks. Teisest küljest, kui firma poleks nii kiiresti ja aktiivselt juhtumisse sekkunud, oleks võinud meedia teda valgustada kui oma tarbija suhtes ükskõikset. Tarbija mälus oleks J & J ka pärast konkreetse juhtumi ununemist seostunud millegi negatiivsega. Antud juhul varjutas positiivse info suur hulk negatiivse ning J & J seostub aastaid tagantjärelegi (kasvõi ärieetika õpikute kaudu) ennastsalgava ja hoolitseva käitumisega. Nii et õnnetuste intsidendist sai omamoodi väga pikaajase toimega reklaam.

Need juhtumid osutavad aga meie globaalses infoühiskonnas valitsevale veidrale paradoksile: mida võimsam ettevõtte (massilisem toodang), seda enam võib ta olla haavatav üksiku tarbija poolt. Ja et just tavalisest, mõõduka sissetulekuga ja meedia poolt kergesti manipuleeritavast massitarbijast sõltub ettevõtte edukus, siis võib öelda, et uuendusliku, seda paratamatust tunnetanud ettevõtte moraalipoliitika on keskendunud tarbijale. Milton Friedmani kuulsal lausel “Ettevõtte juhi moraalne kohustus on suurendada oma ettevõtte kasumit [---]” sõnastab säärase ettevõtte juht ümber umbes nii: “Meie peamine eesmärk on tarbija maksimaalne rahulolu — ainult see tagab meile ellujäämise...”

Kuid tarbijat rahuldada on äärmiselt raske, sest tavaline massitarbija ei nõua kaubalt mitte ainult kõrget kvaliteeti, vaid ka minimaalset hinda. Loosungil “Eelista kodumaist” võib olla mõju vaid siis, kui see kodumaine on millegi poolest parem välismaisest — kas siis sama hinna juures kvaliteetsem või vastupidi —

hinnalt odavam. Pealegi oleks selline loosung praeguse ettevõtluse puhul enamasti õige silmakirjalik, sest kust leiab tänapäeval täielikult kodumaise toote? Kas Coca-Cola Eesti tütarettevõtte toodang on "eestimaine" või "ühendriiklik"? Kas Nokia ja Ericssoni mobiiltelefonid on enam "eestimaised" kui ülejäänud, sest 1600 Eestimaa elanikku valmistab Nokia ja Ericssoni telefonidele komponente? Puhtavereliselt eestimaiseks ei saa pidada Eesti ühe suurima toidutootja, Rakvere lihakombinaadi toodangut — isegi enne selle aktsiate kontrollpaki (80%) omandamist Soome suurima lihatöötleva HK Ruokatalo poolt —, sest suur osa tema toodete algmaterjalist on kodumaisest odavam importliha. Aga nagu näitab Robert Reich, pole parem ka USA patriootliku tarbija olukord: "[---] Kas on Pontiac Le Mans veel kodumaine auto, kui tema tootjahinnast moodustab USA osa vaid alla 40%?" (Reich 1995: 129.) Muidugi ei kaota ettevõtte oma kodumaist iseloomu tarbija hullutamiseks, vaid on sunnitud paigutama tootmise allettevõtteid võrgustikuna üle maailma, selleks et viia toote omahind (antud kvaliteedi juures) minimaalseks.

Otsustavaks teguriks selles paigutusülesandes on töäjõukulud. Ehk teisiti väljendades: peamine tee tänapäeval toote hinna alandamiseks on töäjõukulude kahandamine. Selleks kasutavad kaas-aegsed ettevõtte järgmist üldist retsepti: koondada uuenduslik tegevus mõnda teise riiki, kus on kõrge ajupotentsiaal (üldjuhul on need kalli töäjõuga maad); juurutada uued ideed võimalikult kiiresti masstootmisse; viimane aga organiseerida vaesel, odava töäjõuga maal, mõistagi eeldusel, et sealne töäjõud on võimeline tagama kõrget kvaliteeti. Muidugi arvestatakse igal konkreetsel juhul ka muid tegureid (transpordikulud, materjalimahukus jne), aga neid võib vaadata kui enam-vähem puhtalt ökonoomilisi, mitte moraalipoliitikaga seotud ülesandeid.

Niisugune pole lähenemine töäjõupaigutusele mitte alati olnud. Endisaegse innovatiivse ettevõtte musternäiteks võiks tuua Fordi autotehased.

1903. a asutas Henry Ford oma Ford Motor Co, kus ta hakkas juurutama "liikuva töölindi" ideed — iga vähimigi protsess autovalmistamisel jagati veel alaprotsessideks ("tööprotsessi aatomiteks"), kus näiteks üks tööline pani kruvi kohale, teine keeras selle kinni jne. Fordi tehastes sai 43% töödest selgeks õppida

1 päevaga ja 36% töödest 1–8 päevaga. Tänapäeval peetakse säärast rutiinset tööjaotust ebaeetiliseks (White 1993: 141–143). Ford aga suhtus asjasse hoopis teisiti — tema eesmärk oli luua heaoluühiskond (Ford 1938): detailijärgne tööjaotus võimaldas tõsta tööviljakust sedavõrd, et said söönuks hundid ja ka lambad jäid terveks: auto hinda võis langetada niipalju, et see muutus luksuskaubast tarbekaubaks ning samas jäi veel ruumi töötajate palkade tõstmiseks. Lisaks filantroopsele eesmärgile andis see kitsamat kasu ka Fordile, tekitades tootele uue ostjaskonna — autost sai Ameerika igapäevaelu sümbol. Keskmise kodaniku elukvaliteedi poolest oli USA enne I maailmasõda Euroopaga võrreldes (rääkimata Jaapanist) tunduvalt “kaasaegsem” ja tänapäevasem (iseasi muidugi, kas meil on sügavamat põhjust kaasaegset, heaoluühiskondades valitsevat ressursside raiskamisele ja ülemäärasele tarbimisele suunatud elustiili moraalses mõttes heaks pidada — vaevalt küll, kui vaadata asja ökoloogilisest seisukohast).

Tänapäeval pole enam võimalik säärase uueenduste juures tõsta töötajate palku, sest kui keegi suudab tootmise odavamalt organiseerida Põhja-Ameerikas või Lääne-Euroopas, kus tööjõud on kallis, suudaks ta selle veel odavamalt organiseerida Ida-Euroopas või Aasias. Kui tema seda ei tee, teeb seda tema konkurent ja tõukab ta odavama tootega konkurentsist välja. Kaasaegne info-tehnoloogia teeb sellise hajutamise võimalikuks ka valdkondades, mida varem peeti vaid traditsiooniliselt emamaale kuuluvaks. Nii näiteks eelistavad Taani juhtimiskonsultandi Kim Molleri sõnul Skandinaavia ettevõtted, millel on allettevõtete võrk üle maailma, paigutada oma raamatupidamise osakonnad (*accounting*) emamaa asemel New Dehliisse, kus olevat väga head ja sealjuures odavad arveametnikud (Moller 1998).

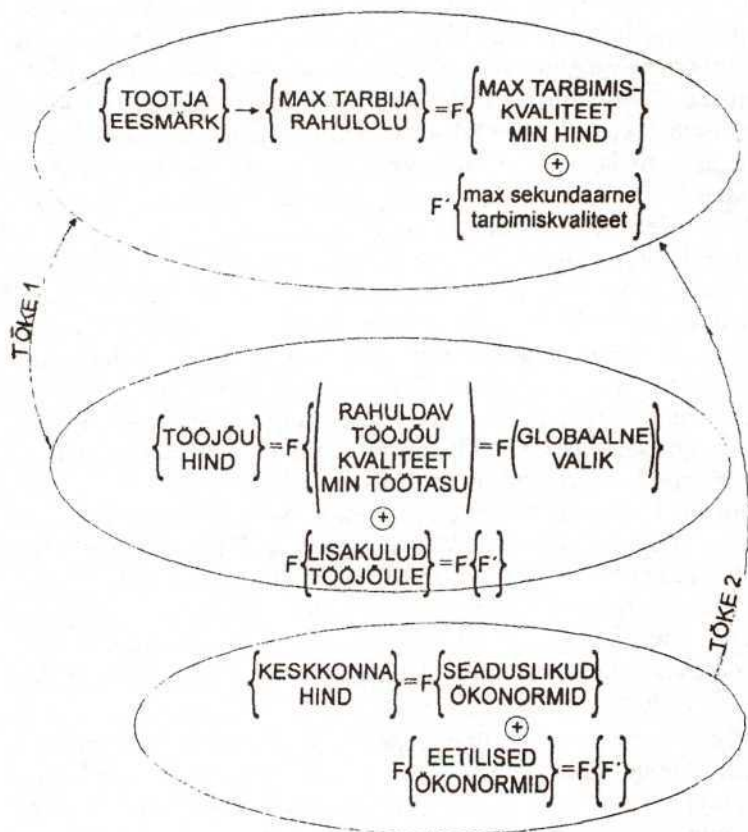
Kui vaadata ühiskonna suhtumist ettevõtete säärasesse käitumisse, siis omamaine töötajaskond kaldub seda pidama ebaeetiliseks, sest nii viib ettevõtte oma maalt töökohti välja ja surub alla töötajate palku. Globaalsest seisukohast aga tõstab see ju vaesemate maade elatustaset ja loob täiendavaid töökohti sinna. Kumba seisukohta pidada õigemaks, eetiliseks? Kas ei ole omamaise töötajaskonna seisukoht kitsam, s.o egoistlikum? Ja kokkuvõttes töötab ju ettevõtte (kuigi tahtmatult) selles suunas, et ühtlustada elatustaset terves maailmas?

Teisest küljest võib muidugi öelda, et samas suurendab ta lõhet nn rutiinitöötajate ja loovtöötajate (tippjuhid, tippintelligents) vahel, millele on viidanud R. Reich (1995). See lõhenemine, mis viiks suurema osa töötajaskonnast enam-vähem tagasi Marxi-aegse rängalt eksploateeritud proletariaadi seisundisse (seda muidugi suhtelises mõttes), ei pruugi siiski tingimata ja lõpmatuseni süveneda, vähemalt mitte teoreetiliselt, nagu näitab Jaapani kogemus (Kennedy 1994: 102–106). Jaapanis seostuvad töäjõu juures kaks tegurit: esiteks on töäjõu hulk seal immigratsiooni äärmise raskuse tõttu piiratud, nii et siiani — s.o 1998. a majanduskriisini — on valitsenud pigem töäjõu- kui tööpuudus (immigratsiooni takistavaist põhjustest, mis peituvad sügaval Jaapani rahvuskultuuris, vt lähemalt Hayashi 1991). Teiseks valitseb ettevõtteis konfutsiaanlike kultuuritraditsioonide tõttu eluaegne tööhõive. Need kaks tegurit koosmõjus loovad Jaapani ettevõtteis erilise lembuse tööstusrobotite kasutamise vastu, kusjuures robotiseerumine ei vii mitte töötajate vallandamiseni nagu tööstusrevolutsioon endisaegsel Inglismaal, vaid töötajate ümberõppele eesmärgiga leida neile rakendus loovamas, inimesele kohasemas töös. Nii võib öelda, et on võimalus — üliväike küll — jõuda selleni, et inimest hakatakse globaalses mõttes nägema haruldase, loova, eriliselt väärtusliku loodusressursina ja suudetakse teda ka sellisena rakendada, millest ju unistas E. F. Schumacher (1973). Sisuliselt kaoks siis hoopis ära rutiinitöötajate seltskond. Kuigi kaasaegses konfliktises ja ülerahvastatud maailmas näib see võimalus utoopiline, peab seda eetilises arutluses siiski arvestama: nimelt töötab innovatiivne ettevõtte (kuigi jällegi vähemalt enamasti tahtmatult) selles suunas: viia rutiinitöö odavatesse, seega madala elatustasemega maadesse, luues sellega võimaluse nende maade arenguks...

Sellest arutlusest põhiteema juurde tagasi tulles võib aga öelda, et töäjõud, selle parem kasutamine, töötingimuste parandamine vms pole innovatiivse ettevõtte moraali poliitikas mitte eesmärk omaette, vaid töäjõuga arvestab ettevõtja kui tõkestava teguriga, püüdes valida globaalselt odavaima töäjõu toote nõutava kvaliteedi tagamiseks.

Niisamuti vaatleb ettevõtja vaid tõkestava tegurina ka nn keskkonna hinda, paigutades oma tootmise riiki, kus seaduslikud nor-

**INNOVATIIVSE ETTEVÖTTE
MORAALIPOLIITIKA**



JONIS

mid (või järelevalve seaduse täitmise üle) keskkonna puhtuse osas on kõige lödvemad, seega kulud oma saaste likvideerimisele kõige väiksemad. Nii et kaasaegse innovatiivse ettevõtte moraali poliitikat võiks väga lihtsustatult kujutada optimeerimisülesandena, kus eesmärgiks seatakse tarbija rahulolu maksimeerimine (maksimaalne kvaliteet; minimaalne hind) ning tõketeks on sealjuures globaalselt minimaalsed tööjõu- ja keskkonnakulud nõutud kvaliteedi tagamiseks. Tegelikuses osutub see ülesanne aga keerulisemaks (vt joonist eelmisel leheküljel).

Tegelikuses ei ole kumbki tõke klassikalise optimeerimisülesande seisukohalt "puhas" — selles mõttes, et tagasisidena võib neile mõjuda tarbijanõudlus. Eriti selgelt ilmneb see tänapäeval keskkonna puhul: näiteks kui mõne kauba ostjaskonnast moodustavad olulise osa keskkonnasõbralikud tarbijad, siis muutub oma toodangu suhtes rangemate ökonormide järgimine ettevõtjale omamoodi (sekundaarseks) sihifunktsiooniks. Tarbijal on täiendav nõudlus keskkonnasõbraliku toote osas — tähendab, karmistades oma toote (selle valmistamise, tarbimise või jääkide utiliseerimise) puhtusastet, seades sellele n-ö eetilised normid, s.o rangemad, kui seadusega ette nähtud, võib saavutada konkurentsieelise teiste tootjate ees.

Eelis on suurem juhul, kui ettevõtte jõuab säärast nõudlust (parajal määral) ennetada. Muidugi on see seotud riskiga — Suure Järvistu äärne tselluloositootja, kes oma keskkonnakaitse-kulutusi suurendades laostus, tahtis nähtavasti liiga suure sammu ette astuda ega suutnud äratada tarbija (riigi) ohutunnet — nähtavasti ei olnud tema aktsioon õigesti ajastatud või ei olnud ta lihtsalt küllalt võimas või osav, et organiseerida mõjuvat reklaamikampaaniat. On siiski ka teistsuguseid näiteid: DuPont lõpetas oma 750 miljoni dollarilise aastakäibega freontoodete äri, kui oli avastatud freooni kahjulik mõju osoonikihi (White 1993: 833). Selleks ajaks, kui osoonikihti kahjustavate kaupade tootmist hakati USA-s seaduslikult piirama, oli DuPont'il juba oluline edumaa oma konkurentide ees freooni mittesisaldavate analoogide tootmises.

Veelgi ilmekam näide: 1979. a alustas Frans Bogaerts Belgias ökoloogilise pesupulbri tootmist. Asjatundjate seas peeti seda täiesti lootusetuks ettevõtteks — püüda siseneda turule, kus võimutsevad säärased konkurendid nagu Procter & Gamble

ning Henkel. Esialgu turustas Bogaertsi firma ECOVER oma toodangut väikestes ökopoodides; 1988. aastaks õnnestus aga ECOVERil vallutada Suur-Britannia supermarketid. 1990. aastail müüakse ECOVERi tooteid juba kõigis Euroopa Liidu maades, Jaapanis ja Austraalias ning nad on ehitanud tehase ka USAsse. ECOVERi edu sundis ka Procter & Gamble'i ning Henkelit juurutama fosfaadivabade pesuvahendite tootmist (lähemalt ECOVERi käitumispoliitikast võib lugeda Harvey 1994: 230–231).

Põhimõtteliselt on säärane "sekundaarne" sihifunktsioon võimalik ka tööjõu osas, s.t teha lisakulutusi tööjõule (parandades näiteks töökeskkonda) vaid ühe kindla eesmärgiga — teenida tarbija silmis heakskiitu ja äratada sellega suuremat ostuhuvi. Reklaamikampaaniaid on selles suunas tehtud — näiteks üleskutsed boikoteerida nende firmade kaupu, kes ekspluateerivad arengumaade laste tööjõudu. Üldiselt ei ole aga tööjõu osas kusagil suudetud arendada midagi analoogilist keskkonnasõbralikule tarbijale (s.t inimestele, kes oleksid nõus rohkem maksma toote eest, millele on tehtud lisakulutusi ainuüksi töökeskkonna parandamiseks, ilma et see parandaks tarbimiskvaliteeti). Selleks on ka oma objektiivsed põhjused.

Esiteks, inimesed ei tunneta ülekohtu, mida ehk tehakse kusagil mingis ettevõttes töötajaile, "oma asjana", nagu nad tunnevad seda keskkonnakahjustuste puhul — looduse suhtes istume me kõik ühes paadis, kaasinimeste või -rahvaste suhtes mitte.

Teiseks, ülekohtus ja ebaetilisus tööjõu kasutamisel on tihti küsitav (nagu juba eespool Fordi ja Schumacheri seisukohtade võrdluses mainitud). Näiteks üheks põhjuseks, miks Soome õmblus- ja elektroonikatööstus paigutas kohe esimesel võimalusel (N. Liidu lagunemise järel) oma odavat linditööd nõudvad allettevõtted Eestisse, on see, et siin samahästi kui puuduvad ametiühingud. Võiks ju öelda, et see annab ettevõtjale võimaluse käituda töolistega ülekohtuselt; teiselt poolt on aga Eestile siiski parem, kui uusi töökohti luuakse siin, mitte Kagu-Aasias. Analoogiliselt soomlaste äripraktikaga Eestis on Jaapan toiminud Kagu-Aasias (viimasest vt põhjalikumalt Zich 1991).

Siiski, täpsuse huvides tuleb keskkonna-tõkkega analoogilise sekundaarse sihifunktsiooni ka tööjõu-tõkkele lisada (vt joonis). Pealegi võib ühiskond säärase lisafunktsiooni ka kunstlikult te-

kitada, kasutades näiteks standardiseerimissüsteeme (nõnda peab ettevõtte, mis taotleb standardit ISO-14001 või ISO-9002, olema niihästi eeskujuliku keskkonna- kui ka töökultuuriga).

Kokkuvõtlikult võib siis innovatiivse ettevõtte (ettevõtja) moraalipoliitikat kirjeldada skemaatiliselt kui optimeerimisülesannet, kus esmaseks sihifunktsiooniks on tarbija rahuldamine; töötajate rahulolule ja keskkonna puhtusele pööratakse tähelepanu vaid niipalju kui hädasti vaja; ent juhul, kui tarbija poolt tekib täiendav nõudlus keskkonna- või tööjõusõbraliku toote järele, võib kumagi tõkke juurde kujuneda tagasisidena n-ö sekundaarne sihifunktsioon (vt joonis).

Blokkskeemist kaugemale, formaliseeritud optimumülesandeni, pole siintoodud nähtavasti mõtet viia: vaevalt et keegi püüaks seda konkreetsete arvuliste väärtustega täita ja lahendada. Selline skeem toimib ikkagi vaid ettevõtja peas (kaalutlustes) ja kaugeltki mitte kõik kaalutlused ning hinnangud ei esine kvantitatiivsel kujul — paljud otsused tehakse vaid intuiitvsete kaalutluste põhjal ega ole ka hilisemat tulemust võimalik täpselt mõõta. Lisaks esindab siintoodu just eetika ja moraalipoliitikaga seotud kaalutlusi; konkreetsete ärikorralduslike situatsioonide puhul lisanduksid siia ka logistilised arvestused jms.

Järgnevalt võiks aga toodud skemaatilist arutlust illustreerida konkreetse ettevõtte kaudu. Imehästi sobib selleks Eesti lähinaabri Soome üks innovatiivseim ettevõtte Elcoteq Network, mis on Euroopa suurim elektroonikatööstuse teenindustevõtte (lühend: EMS-ettevõtte).

Soome on arenenud majandusega Euroopa riik (GNP 1 elaniku kohta ületab näiteks Suurbritanniat, Kanadat, Belgiat). Seoses N. Liidu — Soome tähtsaima kaubanduspartneri lagunemisega vajus Soome aga mitmeks aastaks sügavasse majanduskriisi, millest alles nüüdseks ollakse üle saamas. Ent Elcoteq Network asutati just tol kriisiajal 1991. aastal kolme mehe (A. Piip, J. Vanhanen, H. Sjöman) ühisettevõttena. Esimesel aastal oli töötajate kõigest 204 ja aasta käibeks (*net sales*) 76,4 miljonit Soome marka. Aastaks 1997 oli läbimüük kasvanud 166⁰,0 miljoni margani ja töötajate arv 2593 inimeseni (*Elcoteq... 1997*). Sealjuures valitseb just elektroonikatööstuses maailma tihedaim konkurents — selleks et lihtsalt eluski püsida, on vaja pidevalt uueneda.

Elcoteqi kui EMS-ettevõtte toodangu tarbijad on põhiliselt võimsad Põhja-Euroopa originaalelektronika (OMS) ettevõtted ja seetõttu määrab nende konkurentsivõimelisus ära ka Elcoteqi edukuse. Seepärast on Elcoteqi juhtlauseks: “Meie eesmärk on kindlustada kliendi konkurentsivõimet [---]” (A. Piippo, Elcoteqi juhatuse esimees ja peadirektor) või: “Klientide vajadused määravad ära Elcoteqi toimimise ja arengu [---]” (H. Sjöman, Elcoteqi tegevdirektor).

Elcoteqi jätkuv arenguprogramm kannab nime APE (*Asian-kaan Paras Elektriikkatehdas*, Parim Elektroonikatehas Klientidele). Teesid eesmärkidest, millele see projekt tugineb, ripuvad kõigi Elcoteqi allettevõtete seinal, et need jõuaksid kõigi töötajate teadvusse. Need väga lühidalt esitatud teesid (vaid 6 punkti, vt lisa) asendavad ettevõtte eetikakoodeksit. Firma juhtide meelest (usutus A. Piippoga) oleks põhjalikum eetikakoodeks mõtetu ja muudaks ettevõtte juhtimise kohmakamaks.

Kui neid teese analüüsida, siis esimene on otseselt suunatud tarbijale, ja kolm, mis on määratud töötajatele, hõlmavad töötajate kohustusi, mitte nende õigusi või ettevõtte kohustusi nende suhtes. Eraldi teesina on välja toodud ettevõtte keskkonnasõbralikkus. Iseseisva teesina tuuakse ka tema tegevuse kasumlikkus, kusjuures ingliskeelses variandis on küll öeldud *Our goal is to be profitable*, ent soomekeelses originaalis öeldakse “Meie tegevuse lähtekohaks on kasumlikkus”, s.t kasumlikkus pole mitte eesmärk omaette, vaid see on paratamatu edukaks toimimiseks. Nii et ettevõtte moraalipoliitika on tõepoolest täielikult allutatud tarbija rahuldamisele.

Et elektroonikatööstus on kaasajal vahest kõige kiiremini arenev ja kõige teravamas konkurentsisis tootmisharu, on Elcoteqi klientide rahuldamiseks esmatähtsad 3 omadust:

- 1) kõrge kvaliteet;
- 2) madal hind;
- 3) toodangu kiire uuenemine vastavalt kliendi ootusele.

Nende kolme probleemi pidevale ja komplekssele lahendamisele on allutatud ka Elcoteqi tootmise paigutus ja töökorraldus, mis omalt poolt illustreerib innovatiivse ettevõtte moraalipoliitikat.

Elcoteqi põhimõtteks on, et toodangut vastavalt kliendi soovile mitte ainult ei uuendata, vaid püütakse ka neid soovetada — s.o pakutakse omalt poolt võimalusi oma komponentide parendamiseks, et sellega suurendada kliendi lõpptoodangu konkurentsieelist. Nii on ettevõtte oma klientidega partnerlusprogrammides, eesmärgiga pidevas koostöös suurendada peale käesoleva hetke konkurentsivõime ka tulevast. Et suhtlemine kliendiga oleks võimalikult lihtne ja paindlik, on viimasele määratud projektijuht ja turundusassistent (Rantanen 1995).

Lisaks esitatud spetsiaalsele klienditeenindussüsteemile on Elcoteq ise organiseeritud allettevõtete koostöövõrguna, millest ühed valmistavad suurseriatoodangut, teised väike- ja keskmisi seeriaid ning kolmandad tegelevad otseselt tootearendusega klienditeeninduseks. Koostöövõrgu kuuest tehases viis asub kõrgete palgakuludega Soomes ja kuigi 2 neist annab suurseriatoodangut, toimub see automatiseeritult. Kuues tehas asub odava tööjõu maal Eestis ja siia on koondatud kogu nn rutiinitöö, s.o odavat käsitööd nõudev mass- ja suurseriatoomine. 1997. a töötas firma 2593 rakendatust 1654 (s.o ligi 64%) Tallinna tehases (*Elcoteq...* 1997: 10).

Põhiosa Tallinna tehase töolistest moodustavad naised, kes riigikeelt ei oska, niisiis inimesed, kel praeguses Eestis on kõige raskem tööd leida. Väljaõpe kestab tehase enda õppeklassides umbes kolm nädalat; rakendatakse tükitöötasu ja tähtjalisi töölepinguid; puudub ametiühing. Seetõttu on võrdlemisi lihtne töötajate arvu suurendada või vähendada. Näiteks 1995. a töötas tehases 700 kuni 1000 inimest, sõltuvalt projektide vajadusest (*Elcoteq...* 1995: 8–9). Töötatakse kolmes vahetuses ja kui tellimus seda nõuab, siis ka puhkepäeviti ning riiklikel pühadel. Keskmine palk on sealjuures umbes kuus korda väiksem Soome tehase töölise palgast: Elcoteqi Lohja tehase tööline teenib keskmiselt 7500–8000 Soome marka kuus, aga Tallinna tehases 1300 marka (Meri 1998). Sealjuures ei saa öelda, et Eesti tingimustes oleks tegemist töötajate julma ekspluateerimisega: 1300 Soome marka ehk 3500 Eesti krooni on Eesti keskmine palk — kusagil mujal poleks vaid vene keelt oskavail naistel ja kõigest pärast kolmenädalast väljaõpet võimalik teenida säärast palka. Lisaks on töö puhas ning seal, kus on tegemist mürgiste aurudega (näi-

teks jootmisel), hoolitsetakse kaitsevahendite ja sundventilatsiooni eest; tööle ja koju sõidutatakse tehase bussiga, mis on Tallinna suhteliselt kalli linnatranspordi juures (siinse elatustasemega võrreldes) oluline palgalisa. Kuigi töö on väga pingeline, ei kesta see üle 7,5 tunni, lisaks on tööpäeva sisse pikitud puhkepausid. Töötajate rahulolu väljendub selles, et kaadri volavus on vaid paar inimest aastas.

Ka ruumipaigutus illustreerib ettevõtte moraalipoliitikat. Kui võrrelda seda Tallinna ja Lohja tehases, siis viimases on nii tootmine kui ka juhtkonnaruumid paigutatud ühele tasapinnale ja eraldatud vaid kergete vaheseintega, et sisendada töötajale muljet tehastest kui ühtsest tervikust, kus peab valitsema koostöö-õhkkond; niisamuti on organisatsioonistruktuur võimalikult "lame"; püütakse tööd organiseerida meeskonniti ja õhutada loomingulisust. Tallinna tehases on aga kõrgema juhtkonna ruumid tootmisruumidest eraldatud.

Kui nüüd vaadata, mis järeldusi võiks Elcoteqi näitest teha, siis uuenduslik ettevõtte asuks nagu ühe jalaga moodsates töökorralduspõhimõtetes (vastavalt Schumacherile, kes seadis esikohale töö loomingulisuse ja pidas ebaetiliseks sundida inimest tööle, mis nüristab ja tekitab stressi). See "jalg" koosneb allüksustest, mis tegelevad uue toodangu väljatöötamisega, juurutamisega, väikeseeria-tootmisega. Masstootmine on seal automatiseeritud. Säärane tootmine asub tavaliselt kõrge elatustasemega maal, kus on kallis, kuid ka kõrgelt haritud ja loominguliseks tööks võimeline tööjõud. Ettevõtte juhtimisstruktuur on siin äärmiselt lame; domineerivad spetsialistid.

Teine jalg asub fordismis: odavat käsitsitööd nõudev masstootmine on paigutatud arengumaale, kus on piisavalt distsiplineeritud ja piisavalt odav tööjõud.

Kas peaks nüüd eetiliseist seisukohast säärast kahepaiksust hukka mõistma? See oleks mõttetu, sest sellise kahepaiksuse ta ei suudaks ettevõtte nähtavasti elus püsida. Ka ei seisa need "kaks jalga" sugugi kindlalt paigal: esiteks, kui arengumaal on piisavalt kõrgetharitud tööjõudu, võivad vastavad töökohad sinna voolata. Eespool sai säärase näitena mainitud New Dehli arveametnikke. Niisamuti on Elcoteqi Tallinna juhtkond selle asutamiseist saadik (1993. a) koosnenud eestlastest: lisaks erialasele

kõrgharidusele valdavad nad vabalt eesti, soome, inglise ja muidugi ka vene keelt. Viimane annab neile soomlastega võrreldes olulise eelise suhtlemisel vaid vene keelt mõistvate töölistega. Teiseks, kui tõuseb arengumaa elatustase ja seega ka töötajate palgad, nihkub odav käsitsitöö järgmisele maale: Elcoteq on rajamas juba uut tehast Peterburisse; Tallinna tehases seisab ootel detailide automaatkontrolli võimaldav masin — praegu teostavad käsitsikontrolli veel naised, sest nõnda tuleb odavam. Ilmselt ei muretseta nii ökonoomselt ja paindlikult töötavas ettevõttes masinat aga kuigi pikaks ajaks lihtsalt seisma. Muidugi kaotavad siinsed naised automatiseerimisega oma töökoha — seda aga ainult juhul, kui tehas oleks sunnitud nende palka tõstma — viimane omakorda näitab, et neil on võimalust leida tasuvamat tööd, et maa on oma arengus jõudnud uuele tasemele.

Nagu nägime, ei ole innovatiivne ettevõtte oma moraalipoliitika kujundamisel vaba, vaid sõltub tarbijast. Siit aga võib teha loogilise järelduse: kui ühiskond tahab ettevõtet mõjutada (oma ettekujutust mööda) eetilisele käitumisele, saab ta seda efektiivselt teha vaid tarbija kaudu. Üks võimalus on kampaaniad, aktsioonid, boikotid mõne halvasti käitunud ettevõtte või kahjulikuna näiva ettevõtlusvormi suhtes (näiteks boikott tuunikalatoodetele, sest tuunikala püügi kahjustati delfiine). Sääraسته õige kaootilistest kampaaniatest võib olla nii kasu kui kahju. Näiteks karusnahatootjate vastastelt peaaegu ei kuule arutlusi selle kohta, kui kallid ja keskkonnakahjulikud on kunstkarusnahkade tootmine vms.

Mõttekam on süstemaatiline töö näiteks ISO-standardite näol või ökosildistuse (*ecolabelling*) kaudu. Kui veel kord tuua näiteks Elcoteq, siis kuulub see kompanii ISO-9002 kvaliteedisüsteemi, mis hõlmab ka töökultuuri. Firma esindajate sõnul on see parim visiitkaart tellija (kliendi) jaoks, kes näeb selles garantiid, et tootja on võimeline täitma lepingu tingimusi ja tagama toodangu stabiilset kvaliteeti (Prede 1995).

Mis on siinjuures tähtis: et ettevõtet mõjutav süsteem ise oleks dünaamiline ja haaraks kogu toote elutsükli alates tooraine hankimisest kuni utiliseerimiseni. Teiselt poolt pole mõtet ka nii karmidel standarditel, mis tarbijat — ja seega ka tootjat — ei huvitaks.

LISA: ELCOTEQ NETWORKI TEGEVUSE EESMÄRGID

Rahulolev klient

Me teame oma klientide vajadusi ning vastame sellele parima teenidusega: professionaalsuse, kvaliteedi, tähtaegadest kinnipidamise ning efektiivse hinnaga. Me oleme otsustusvõimelised ja kiired.

Koostöövõime

Me toetame kliente ja töökaaslast arvestavat avatud ühistööd.

Usaldatavus

Me peame kinni oma klientidele ja töökaaslastele antud lubadustest.

Tulemuslikkus

Meie tegevuse lähtekohaks on majanduslik edu, mis põhineb meie poolt kavandatud strateegilistel plaanidel ja aasta eelarvel.

Kohanemisvõime

Me mõistame vajadust muutuda ja areneda, mispärast ka vastame muutustele kiiresti. Soovime avastada uusi tegevusviise ja julgeme neid kiiresti ellu viia.

Hoolitsus ümbritseva keskkonna eest

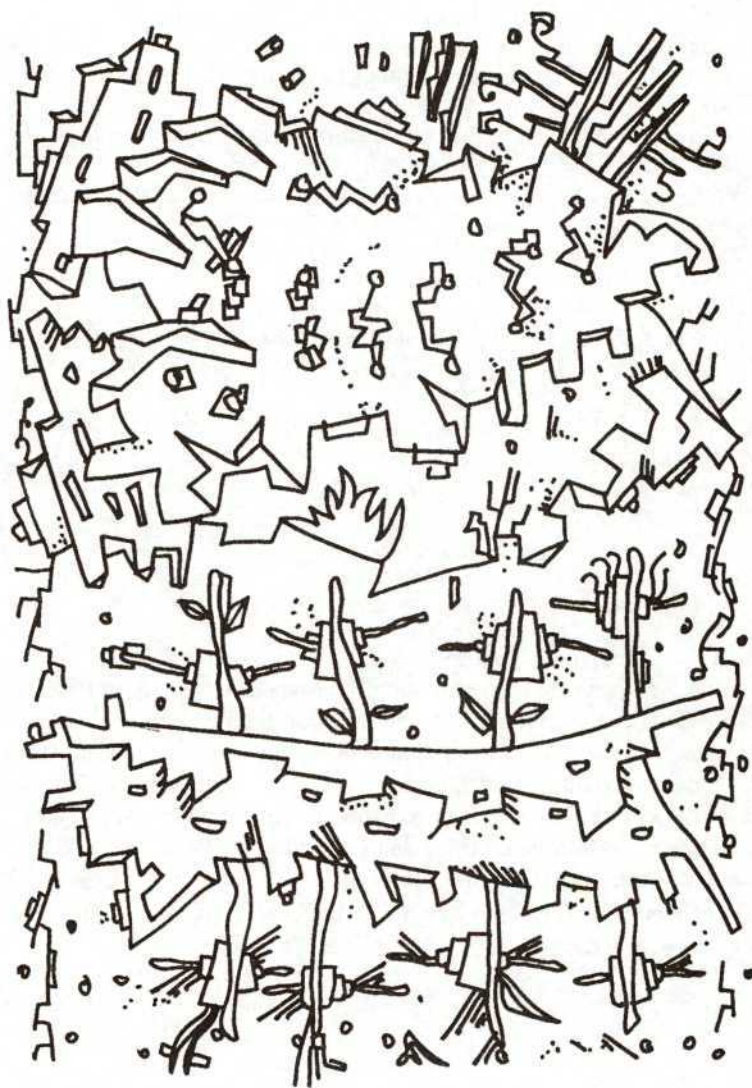
Me suhtume vastutustundega meie mõju all olevasse looduslikku keskkonda ning toetame meid ümbritseva sotsiaalse keskkonna positiivset arengut.

Kirjandus

- Elcoteq Network Annual Report 1995*. 1995. Frenckellin Kirjapaino Oy
- Elcoteq Network Annual Report 1997*. 1997. Frenckellin Kirjapaino Oy
- Ferrell, O. C., J. Fraedrich 1994. *Business Ethics: Ethical Decision Making and Cases*. Houghton Mifflin Co
- Ford, Henry 1938. *Minu elu ja töö*. Tartu: Loodus
- Harvey, B. 1994. *Business Ethics: A European Approach*. Prentice Hall
- Hayashi, Shuji 1991. *Culture and Management in Japan*. Tokyo: University of Tokyo Press
- Hiiob, Meelis, Mihkel Kärmas 1998. Pärnaka mobiiltelefon plahvatas seletamatutel põhjustel. — *Eesti Ekspress*, 27. II
- Kennedy, P. 1994. *Uuden vuosituhannen haasteet*. Otava
- Meri, R. 1998. Elcoteq teeb Tallinna tuntuks. — *Õhtuleht*, 5. I, lk 8

- Moller, K. 1998. *Social Responsibility of Business and Social Audit*.
- Moody - Jennings, M. 1994. *Case Studies in Business Ethics*. West Publishing Co
- Pietiläinen, T., E. Sumanen 1997. Yritysten huippujohto päihitti palkansaajat tulokilvassa. — *Helsingin Sanomat*, 4. III
- Prede, Urmas 1995. Tallinna tehas läheb üle ISO-9002-le. — *Network*, 1, lk 8
- Priesmeyer, H. R. 1992. *Organizations and Chaos: Defining the Methods of Nonlinear Management*. Quorum Books
- Rantanen, M. 1995. Elcoteq Network ja selle tegevuse eesmärgid. — *Network*, 1, lk 5
- Rakvere lihakombinaat läheb üle soomlastele. 1998. *Eesti Ekspress*, 22. VI
- Reich, R. B. 1995. *Rajaton Maailma*. Forssa
- Schumacher, E. F. 1973. *Small Is Beautiful*. New York: Harper
- Zich, A. 1991. Japan's Sun Rises over the Pacific. — *National Geographic*, No. 5, pp. 36–37
- White, T. I. 1993. *Business Ethics: A Philosophical Reader*. Mac-Millan Publishing Co
- Wittgenstein, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Ilmamaa

MARI MEEL (sünd. 1947) lõpetas 1970. a Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna, majandusteaduste kandidaat 1976. a ENSV Teaduste Akadeemias (kandidaaditöö haridussüsteemi modelleerimisest). Praegu Tallinna Tehnikaülikooli ärietika dotsent. Sel ajal end täiendanud Bentley College'i (Massachusetts) ärietika keskus (1993). Vabal ajal tegutseb kirjanikuna (pseudonüüm Mari Saat). Varasem seos *Akadeemiaga*: on analüüsinud Max Weberi teose "Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim" (1993, nr 8–12 ja 1994, nr 1–3) seoseid kaasajaga ("Rahvas ja tema eetika" — *Vikerkaar*, 1994, nr 7, lk 57–62).



JÜRI KASK

KEELEFILOSOOFIA

Christopher Peacocke

Tõlkinud Bruno Mölder

SISSEJUHATUS

Keelefilosoofia huvikeskmeks on keelelise tähenduse loomus. Selle huvi tõttu on keelefilosoofia oluline tegelikult kõikide teiste filosoofiavaldkondade jaoks. Peaaegu igas filosoofiavaldkonnas kerkib küsimusi, mille lahendus sõltub osalt teatud kindlat liiki lause tähenduse loomusest. Näiteks võime huvi tunda selle vastu, mis saab õigustada meie väiteid mineviku, teiste inimeste mõtete või teatud institutsiooni õigluse kohta või selle kohta, mis on paratamatult tõene. Kõigil neil juhtudel on meil raske kaitsta mingi kindlat seisukohta antud küsimuses, kui me ei ütle midagi kõnealuse väite tähenduse kohta. Et seda teha, peame toetuma mõnele seisukohale tähendusteoorias või vähemalt seda eeldama. Sama kehtib ka metafüüsiliste küsimuste kohta tõe loomusest antud

The Philosophy of Language. — Philosophy 2: Further Through the Subject. Ed. by A. C. Grayling. Oxford, New York: Oxford University Press, 1998, pp. 72–121. Avaldatakse autori ja originaalartikli toimetaja loal.

Copyright ©The University of London 1998

Ma tänan toimetajat Anthony Graylingit nõuannete ja kommentaaride eest. Esitust on parandanud ka Oxfordi Ülikooli Kirjastuse anonüümse retsensendi kommentaarid. Ma olen eriti tänulik David Wigginsile nii sisuliste kui pedagoogiliste nõuannete eest. Selle essee viimast staadiumi valmistati ette siis, kui mind toetas *Leverhulme Personal Research Professorship*. Avaldan veel kord tänu Leverhulme'i trustile ta toetuse eest. *Autor*.

kindlat liiki lausete puhul. Me ei jõua kunagi selgete seisukohtadeni selle suhtes, milles seisneb antud liiki lausete tõesus, kui meile pole selge nende tähendus.

Alates ligikaudu 1965. aastast kuni umbes 1980. aastani oli filosoofias uurimistöö valgusvihk suunatud keelefilosoofiale. Oleks aus tõdeda, et viimase kaheksateistkümne aasta jooksul on fookus nihkunud vaimu- ja psühholoogia filosoofiale. Kuid oleks üpris ekslik järeldada, et kui fookus on nihkunud, siis pakub keelefilosoofia parajasti vähem huvi. Otse vastupidi, paljud vaimufilosoofia tähtsaimad küsimused juhivad vaimuseisundite sisu loomuse juurde. Sisu on siin miski, mis on väärtustatav tõese või väärana, niisamuti nagu teie uskumus, et aken on kinni, on väärtustatav tõese või väärana. Suur osa küsimustest sisu kohta, mis kerkivad esile vaimufilosoofias, on otsesteks analoogideks küsimustele keelelise tähenduse kohta. Seeläbi on keelefilosoofia teooriad ja avastused otseselt olulised vaimufilosoofia jaoks. Tegelda vaimufilosoofiaga ja mitte arvestada tööd keelefilosoofia vallas tähendab riskida oma aja raiskamisega kas jalgratta taasleiutamise peale — või selle leiutamise järel läbikukkumise peale.

Nii tohutu ja heterogeense valdkonna artiklipikkune esitus ja kriitiline käsitlus, nagu seda on keelefilosoofia, saab olla vaid erakordselt ja masendavalt valikuline. Praegune arutelu on valikuline nii kaetud teemade poolest kui ka nende aspektide poolest, mida siin on ruumi käsitleda. Mõned viited teiste teemade suunas on antud bibliograafia osas artikli lõpus, ja et vältida põhiteksiti viidetega kirjuks tegemist, saab sealt leida tegelikult ka kõik ülejäänud detailsed viited kirjandusele.

Ma otsustasin arutleda sellise küsimuse üle, mille lahendamine, ja sellega nõustuvad arutluse kõik osapooled, on keelefilosoofias kesksel kohal — selleks küsimuseks on seos tähenduse ja tõetingimuste vahel. Neid õppureid, kellele see ala on täiesti tundmatu, tuleb hoiatada, et see arutlus on liiga pikk ühekorraga lugemiseks. Peamine loomulik vahe tuleb kolmanda ja neljanda alapunkti vahel. Asjatundjad, kes seda loevad, võiksid teada, et peamised uudsed asjad tulevad teise ja neljanda alapunkti lõpuosades.

1. KLASSIKALINE TÕETINGIMUSLIK TEES

Üldine seisukoht, et lause tähendust tuleb seletada kuidagiviisi nende tingimuste kaudu, mille kehtides see lause on tõene, on keskse tegevuslava lähedal olnud viimased sada aastat. Esimesena sõnastas selle seisukoha millegi väljaarendatud tähendusteooriana paistva kontekstis Frege oma *Aritmeetika põhilistes seadustes* (Grundgesetze der Arithmetik), mille esimene köide avaldati 1893. aastal. Freget ajendas matemaatikafilosoofiline huvi. Ta võttis tarvitusele formaalse keele ning püüdis selle abil väljendada aritmeetilisi propositsioone. Tema plaaniks oli seejärel tuletada oma formaalses keeles väljendatud tõesed aritmeetilised propositsioonid sellest, mida ta pidas loogikaseadusteks.

Frege nihkus vältimatult tähendusteooriasse. Kogu tema ettevõtmist matemaatikafilosoofias saab ainult siis rahuldavalt läbi viia, kui vastatakse küsimustele tähenduse ja tõe kohta. Oli kaks ülesannet. Esiteks tuli Frege näidata, et iga tema formaalse keele lause väljendab mõtet [*thought*], et tal on mingi tähendus. Teiseks tuli tal näidata, et need reeglid, mis ta pakkus välja ühelt lausete hulgalt teisele liikumiseks, on tõesust-säilitavad [*truth-preserving*]: s.t kui kõik reegli eeldused on tõesed, siis on seda ka tema järeldus. Frege tegi avastuse, mis lahendas need mõlemad probleemid üheaegselt.

Frege omistas oma keele igale põhimisele, atomaarsele väljendile, nagu nt nimele või predikaadile, kindla osutuse. Siis liikus ta edasi, andes reeglid, mis ütlevad, kuidas on tema keele kompleksse väljendi osutus määratud ära tema atomaarsete koostisväljendite osutuste poolt. Mõnede komplekssete väljendite — mis vastavad indikatiivsetele lausetele — osutuseks pidas ta tõeväärtusi, väärtust Tõene või väärtust Väär. Kui see kõik oli paigas, siis sai kindlaks määrata, kas mingi konkreetne osutusreegel tema formaalses keeles on tõesust-säilitav. Reegli tõesust-säilitavuse tingimus seisnes üksnes selles, et alati, kui reegli eeldustele on omistatud nende reeglite poolt väärtus Tõene, siis peab selle omistama ka järeldusele. Silmapaistva mõtteväljatuse läbi mõistis ta

ka, et selle aparatuuri abil, mis tegeleb osutuse tasemega, saab ta läheneda ka mõttekuse või tähenduse* probleemile.

Mõttekuse [*sense*] mõistet kasutatakse meie harilikus, igapäevases kõnepruugis keele kohta, kuid Frege arendas oma selle mõiste kasutust spetsiifilisel viisil, potentsiaalse informatsiooni- lise väärtuse kaudu. Lause “Kullesed on vastsündinud konnad” võib olla väga informatiivne sellele, kes seda mõistab. Laused “Kullesed on kullesed” ja “Vastsündinud konnad on vastsündinud konnad” seevastu ei ole potentsiaalselt nii informatiivsed sellele, kes juba keelt mõistab. Väljenditel “kulles” ja “vastsündinud konn” on erinev mõttekus Frege mõttekusekontseptsiooni kohaselt, vaatamata sellele, et nad loomulikult on tõesed täpselt samade asjade suhtes.

Seda osutuse samasuse kombineeritust mõttekuse erinevusega võib esineda mis tahes liiki väljendi korral. Algselt illustreeris Frege mõttekuse mõistet kahe pärisnime, “Hesperose” ja “Phosphorose” abil, mille mõistmiseks peab isik teadma, et esimene osutab Ehatähele ja teine Koidutähele. Identsus “Hesperos on Phosphoros” on informatiivne ning fregeliku kontseptsiooni kohaselt oleks neil nimedel erinev mõttekus. Samuti on “praegu” kasutatuna minu poolt kell 9 hommikul erineva mõttekusega kui “kell 9 hommikul”, sest on informatiivne öelda, mis kell on — nii kell 9 hommikul kui ka mis tahes teisel ajal. Äärmuslikum amneesia näide näitab, et “mina” (minu kasutatuna) on erineva

*Eesti keeles on raske vahet teha kahel terminil: *sense* ja *meaning*. Ei ole võimalik mõlemat terminit tõlkida ühtviisi tähenduseks, kuna mõnes kontekstis mõeldakse nende all eri asju, ehkki mitte alati. *Sense* on ingliskeelne vaste Frege *Sinn*'ile, mis on see osa väljendi tähendusest, mis fikseerib tema osutuse ning võimaldab seletada identsuslausete informatiivsust. Tähendus on laiem ja hägusem mõiste. Erinevus *Sinn*'i ja tähenduse vahel ilmneb kõige selgemini indeksikaalsete väljendite puhul, kus väljendite osutus ja seega ka *Sinn* muutub vastavalt kontekstile, kuid nende tähendus jääb samaks. Siin on kasutatud *Sinn*'i vastena sõna “mõttekus”, mis on tavakeelne ning seondub niihästi *Sinn*'i informatiivsusega kui ka erinevate inglise *sense*'i sisaldavate tavakeelsete väljendite tõlkega, nt *senseless* ‘mõttetu’, *in a sense* ‘teatud mõttes’ jne. Tuleb ainult meeles pidada, et erinevus kahe sõna mõttekuse vahel ei tähenda neist ühe mõttetust. *Tlk.*

mõttekusega kui "Christopher Peacocke". On olemas amneesia vorm, mille korral ma mõistan esimese isiku asesõna ning ma mõistan pärisnime "Christopher Peacocke". Mida ma aga ei tea, kui ma sellise amneesia all kannatan, on see, kas ma olen Christopher Peacocke.

Frege pidas mõttekuse kohta kehtivaks mitmeid teese. Nende hulka kuuluvad järgmised põhimõtted:

Mõtted koosnevad individuaalväljendite mõttekustest, mis on üles ehitatud lausesarnastest struktuuridest.

Eri mõtlejatel võib olla hoiakuid ühe ja sama mõtte suhtes.

Mõttekus ja osutus seisavad palju-üks seoses: kaks väljendit, mis erinevad mõttekuse poolest, võivad olla sama osutusega.

Sellistes lausetes nagu "John usub, et kommunistid tulevad Ida-Euroopas taas võimule", osutavad väljendid "et ..." -kõrvallause sees oma tavalisele mõttekusele.

Ma täpsustan mõnda neist formuleeringuist hiljem.

Isegi nendest väga nappidest sissejuhatavatest märkustest peaks olema selge, et mõttekust ei tohiks samastada keelilise tähendusega (ehkki osalt nad kindlasti kattuvad). Sõnal nagu "siin" on inglise keeles üks püsiv tähendus. Kuid kui kahel "siin"-lausungil on eri osutus, siis peab neil ülaltoodud printsiipide põhjal olema ka erinev mõttekus. Sama kehtib "mina"-lausungite suhtes, kui nad on lausunud eri kõnelejate poolt, ning "nüüd"-lausungite suhtes eri ajal. Lihtsuse pärast jätkan ma tähelepanu keskendamist väljenditele, mis ei ole sel moel konteksti suhtes tundlikud.

Frege otsustav idee oli see, et indikatiivse lause mõttekus on antud nende tingimustega, mille kehtides see lause on tõene (või vähemalt, nagu ta ütleks, tähistab tõesust), vastavalt tema osutusreeglitele. Lõigus, kus praegusi eesmärke arvestades võime lugeda "tõeväärtuse nime" asemel "lause", kirjutas ta oma formaalse keele hästiformuleeritud väljendite kohta järgmist:

mitte ainult osutus, vaid ka mõttekus kuulub kõigi nimede juurde, mis on meie märkidest korrektselt moodustatud. Iga selline tõeväärtuse nimi väljendab mõttekust, *mõtet*. Nimelt on vastavalt meie kokkulepetele kindlaks määratud, millistel tingimustel nimi osutab

tõesusele. Selle nime mõttekus — *mōte* — on mōte, et need tingimused on täidetud. (Frege 1964: §32.)

Frege idee ulatus kaugemalegi. Põhimise, atomaarse väljendi mõttekus on see panus, mille ta annab nende terviklausete mõttekusse, milles ta esineb. Terviklause mõttekus on aga antud nende tingimustega, mille kehtides ta on tõene. Need tingimused omakorda on määratud ära nende osaväljendite osutustega, millest lause on moodustatud. Siit järeldub, et nende tingimuste põhjapanevat esitust, mille korral osaväljendil on mingi kindel osutus, võib pidada ka selle väljendi mõttekuse iseloomustuseks. Mõttekus ei määra pelgalt osutust, koos sellega, kuidas maailm on. Pigem individueeritakse* väljendi mõttekust nende tingimuste esitamisega, millele miski peab vastama, saamaks olla tema osutus.

Tulemuseks saadud mõttekusekäsitlusel on kolm otsustavat tunnusjoont. Esiteks on ta üldine, sedavõrd kui ta on rakendatav igat liiki tähenduslikele väljenditele. Teiseks on ta olemuslikult ja fundamentaalselt seotud osutuse tasemega. Kolmandaks on ta komponentlik, ses suhtes, et seletab, kuidas ja miks on liitväljendi mõttekus fikseeritud tema osade mõttekuste poolt. Tähelepanelikul lugemisel on see kõik Fregel eksplitsiitne, kuid selle selge väljatoomise ning selle tähtsuse hindamise eest oleme suuresti tänu võlgu Dummettile.

Tõetingimuslikku lähenemist tähendusele on mõneti omapärasel vormis edasi arendatud Wittgensteini *Tractatus Logico-Philosophicus*'es. On siiski vaieldav, kas Wittgenstein hindas Frege mõttekusemõiste täit jõudu ja isegi vajadust selle järele. Palju hiljem pälvivad tõetingimuslikud lähenemised mõjuka ümberformuleeringu ja kaitse Davidsoni kirjutistes. Davidson suutis kasutada, viisil, mida me illustreerime, tehnikaid, mida oli arendanud Tarski tõealastes kirjutistes, et toetada tunduvalt eksplitsiitsemat käsitlust sellest, mida hõlmab tõetingimuslik tähendusteooria.

*Individueerimine [*individuation*] on tegevus, mille käigus esitatakse antud objekti või omaduse need olemuslikud tunnused, mis teevad temast selle, mis ta on, ning sellise peensusastmega, et suudavad teda eristada teistest samasse liiki kuuluvatest objektidest või omadustest. *Tlk.*

Davidsoni lähenemine arvestab algupäraseid fregelikke mõtteväl-gatusi mitmel moel, mida ma vaatlen hiljem.

Sellele tõetingimuslikule tähendusekäsitusele vastandub teine väljapaistev traditsioon. See vastandlik traditsioon sisaldab kas eksplitsiitselt või implitsiitselt Ramsey't, hilist Wittgensteini, va-rast — kuid mitte hilist — Strawsonit, ja uuemast ajast Harmanit, hilist Fieldi, Blocki ja Horwichit. (Nagu selle nimekirja ajalised täpsustused viitavad, näib see olevat küsimus, mille suhtes filo-soofid oma vaateid muudavad, ning mitte alati ühes suunas.) Pal-jud neist autoritest pakuvad välja positiivseid käsitlusi tähenduse kohta, mida esitatakse kui tõetingimusliku lähenemise võistlejaid.

Leidub ka teist laadi opositsioon tõetingimuslikule lähene-misele, selline, mis kahtleb sisukate tähendusteooriate võimalik-kuses üldse, olgu nad siis tõetingimuslikud või mis tahes muud liiki. Selles leeris paistavad silma Schiffer ja Johnston.

Esimeseks sammuks nende peamiste väitluste vaatlusel on saa-da meie ette tõetingimusliku seisukoha ning tema variantide täie-likum sõnastus. Sellele ülesandele on pühendatud ülejäänud osa sellest alapunktist.

Me peame eristama tähendusteooriat [*theory of meaning*] — üldist teooriat keelelise tähenduse loomusest — spetsiifilisematest teooriatest, mis annavad ühe konkreetse keele lausete tähendu-sed. Võime järgida Dummettit (1991), kutsudes “tähenduse teoo-riaks [*meaning theory*]” teooriat, mis annab konkreetse keele lau-sete tähenduse. Tähenduse teooria konkreetse keele *L* jaoks on printsiipide hulk, millest saab tuletada iga *L*-i individuaalse lause kohta väite selle kohta, mida see lause tähendab. Konkreetse-te keelte tähenduse teooriate loomus peab sobima kokku üldise arusaamaga keelelisest tähendusest — tähendusteooriaga. Tähenduse teooria konkreetse keele jaoks peab olema tähendusteoorias identifitseeritud üldise vormi erijuht tolle konkreetse keele jaoks.

Vastav terminoloogia on samuti kasulik tõeteooriate puhul. Tõeteooria [*theory of truth*] on üldine teooria selle kohta, milles seisneb mis tahes keele suvalise lause tõesus. Tõe teooria [*truth theory*] konkreetse keele jaoks on teooria, mis esitab iga selle keele lause kohta tingimused, mille kehtides ta on tõene. Ja jällegi, konkreetse keele tõe teooria peab olema kooskõlas üldise

tõeteooriaga. Selle terminoloogia abil saame sõnastada ühe kõige olulisema panuse, mille andsid tõetingimusliku tähendusekäsitluse arendamisele Davidson ja tema järgijad. Nende nõue oli selles, et tähenduse teooriat konkreetse keele jaoks tuleb anda selle keele tõe teooria kaudu. Seda ideed saab kõige paremini edasi anda väga lihtsa keele näitel.

Vaatleme keelt L_1 , milles on ainult kolm pärisnime, kolm predikaati ja kolm konnektiivi. Eeldame, et nimed tähistavad päris inimesi. L_1 atomaarväljendid on sellised:

Nimed: "Romeo", "Julia", "Tybalt"

Predikaadid: "armastab", "vihkab", "on õnnelik"

Konnektiivid: "mitte-...", "(... või—)", "(... &—)".

Tõetingimusliku lähenemise kohaselt läheme edasi, andes iga sellise atomaarväljendi jaoks printsiibi, mis sõnastab selle panuse nende lausete tõetingimustesse, mis seda sisaldavad. Neid erinevaid aksioome kutsutakse harilikult semantilisteks aksioomideks, sest neis mängib otsustavat rolli osutus. Iga aksioom kas omistab väljendile osutuse, või seostab lihtlausete tõesuse temas sisalduvate väljendite osutusega, või seostab komplekssete lausete tõesuse lihtsamate lausete tõesusega. Seega, L_1 kolme pärisnime jaoks me anname need aksioomid:

(N₁) "Romeo" osutus=Romeo

(N₂) "Julia" osutus=Julia

(N₃) "Tybalti" osutus=Tybalt.

Kolme predikaadi jaoks on meil:

(P₁) Kui α ja β on nimed, siis on iga lause kujul " α armastab β -t" tõene parajasti siis, kui α osutus armastab β osutust.

(P₂) Kui α ja β on nimed, siis on iga lause kujul " α vihkab β -t" tõene parajasti siis, kui α osutus vihkab β osutust.

(P₃) Kui α on nimi, siis on iga lause kujul " α on õnnelik" tõene parajasti siis, kui α osutus on õnnelik.

Lõpuks, kolme konnektiivi jaoks on meil:

(K₁) Kui A on lause, siis "mitte-(A)" on tõene parajasti siis, kui A ei ole tõene.

- (K₂) Kui A ja B on laused, siis “(A või B)” on tõene parajasti siis, kui kas A on tõene või B on tõene.
- (K₃) Kui A ja B on laused, siis “(A & B)” on tõene parajasti siis, kui A on tõene ja B on tõene.

Nende jaoks, kes täpsust taga ajavad, võime lisada, et kui me kirjutame “(A või B)”, siis on see lihtsalt järgneva mugav lühendus: väljend, mis koosneb “(”-st, millele järgneb A , millele järgneb “või”, millele järgneb B , millele järgneb “)”.

Üheskoos võetuna moodustavad need aksiomid lihtsa teooria. Selle lihtsa teooria aksiomidest võime harilikku loogikat kasutades tuletada mitmeid propositsioone — teooria teoreeme. Saab näidata, et iga L_1 lause kohta leidub selle teooria teoreem, mis sätestab tingimused, mille kehtides see L_1 lause on tõene. See tähendab, et see teooria on keele L_1 tõe teooria. Paar lihtsat tuletust aitavad seda üldistust illustreerida.

Vaadelge L_1 lauset “Romeo armastab Juliati”. Aksioomi P_1 järgi, kui võtame nime “Romeo” muutuja ‘ α ’ väärtusena ning “Juliati” muutuja ‘ β ’ väärtusena, siis järeldub sellest, et

- (T₁) “Romeo armastab Juliati” on tõene parajasti siis, kui “Romeo” osutus armastab “Julia” osutust.

T_1 -st ning aksiomidest N_1 ja N_2 järeldub, et

- (T₂) “Romeo armastab Juliati” on tõene parajasti siis, kui Romeo armastab Juliati.

Samal moel saame aksiome N_2 ja P_3 kasutades tuletada teoreemi

- (T₃) “Julia on õnnelik” on tõene parajasti siis, kui Julia on õnnelik.

C_3 -st saame, et

- (T₄) “(Romeo armastab Juliati ja Julia on õnnelik)” on tõene parajasti siis, kui “Romeo armastab Juliati” on tõene ja “Julia on õnnelik” on tõene.

Kuna meil on teoreemid T_2 ja T_3 , siis saame T_4 -st “parajasti siis, kui” järel asendust läbi viies teoreemi

- (T₅) “(Romeo armastab Juliati ja Julia on õnnelik)” on tõene parajasti siis, kui Romeo armastab Juliati ja Julia on õnnelik.

Juba neis lihtsates tuletustes on meil olemas rabav edasiarendus Frege ideest ühendada mõttekus tötetingimusega, mida saab tuletada reeglitest, mis omistavad lause atomaarsetele koostisosadele osutusi. Need tuletused näitavad kujukalt ka Davidsoni ideed, et tõe teooria saab olla keele tähenduse teooriaks. Intuitiivselt on lause "Romeo armastab Juliat" mõttekuseks (ta väljendab mõtet), et Romeo armastab Juliat. Just see ongi selles lihtsas teoorias temale teoreem T_2 poolt omistatud tötetingimus. See teoreem on tuletatud täpses kooskõlas Frege kontseptsiooniga nende lausete atomaarsete komponentide osutuse sätestusest.

Seda öeldes peame lubama, et aksioomid P_1 – P_3 , kuigi nad rangelt võttes ei omista ühtki entiteeti L_1 predikaatidele, täidaksid sellest hoolimata sedasama olemuslikku rolli mis fregelikud osutuseomistused. See tähendab, et nad ütlevad, kuidas on terviku tõeväärus määratud tema osade semantiliste väärtustega. Sama kehtib C_1 – C_3 kohta.

Ülaltoodud T_5 tuletust võib kutsuda T_5 *kanooniliseks* tõesuseks. See tuletus leiab aset, võttes T_5 vasakul poolel mainitud lause koostisosad ning rakendades neile mitmeid teooria semantilisi aksioome. Teoorias on peale T_5 veel teisigi teoreeme kujul

"(Romeo armastab Juliat ja Julia on õnnelik)" on tõene siiss* —.

Näiteks see, mis saadakse siinse lünga täitmisel ükskõik millega, mis on erinev, aga samas tōefunktsiooniliselt samaväärne [lausega]

Romeo armastab Juliat ja Julia on õnnelik,

on samuti teoreem. See pole siiski tōestatav kanoonilise tōestuse vahenditega.

Frege pidas silmas, et lause mõttekus on mõte, et tingimused, mille kehtides ta tähistab tōesust, on täidetud. Tema ideest tuleb aru saada järgmiselt. Iga lause s atomaarsete komponentide osutusreeglid määravad ära tingimuse p maailma kohta, mis (harilikult) ei maini üldsegi lauseid ega väljendeid. Peamine fregelik

* Siiss on eestikeelne tehisklik vaste inglise keele tehissõnale *iff*, mis lühendab väljendit *if and only if*, eesti keeles vastavalt "parajasti siis, kui". *Tlk.*

mõttevälgatus on siis järgmine: mis puutub niiviisi määratud tingimusse p , see, mida s tähendab, on, et p .

Frege väite leebe tõlgendus ei oleks selline, mille kohaselt too omistab igale lausele s järgmise mõtte: et tingimused, et s oleks tõene, on täidetud. See paneks kõikide eri lausete tõetingimused erinema üksnes selle poolest, millisele lausele nad osutavad, ning oleks igal juhul üpris ebausutav.

Frege õpetuse leebele tõlgendusele vastab eristus kaht liiki teoreemi vahel L_1 lihtsas tõeteoorias. Nii T_1 kui T_2 omistavad tõetingimusi lausele "Romeo armastab Juliati". Nad on mõlemad teooria teoreemid. Kuid see, mis T_1 -s järgneb "parajasti siis, kui"-le, osutab väljenditele ja nende semantilistele omadustele (nende osutustele); samas kui T_2 , toetudes täielikult teoorias sisalduvale semantilisele informatsioonile nimede "Romeo" ja "Julia" kohta, omistab samale lausele tõetingimuse, mis räägib ainult keelevälisest maailmast. Davidsoni kasutusele võetud terminoloogias võime öelda, et T_2 on T-lause*, samas kui T_1 ei ole seda. Adekvaatne tõeteooria konkreetse keele jaoks on selline, mille aksiomidest on olemas kanoonilised tõestused iga lause jaoks kujul

s on tõene parajasti siis, kui p ,

kus s on indikatiivne lause kõnealus keeles ning p on asendatud lausega, mis väidab sedasama, mida väidab s . Teisisõnu, adekvaatne tõeteooria on see, mille kanooniliselt tõestatavate T-lausetek bikonditsionaali paremal poolel on midagi, mis väidab sama kui lause, mida mainitakse vasakul poolel.

Selle kontseptsiooni kohaselt on väga oluline see, kuidas me määrame väljendite osutust tõeteoorias, mis peaks andma oma

*T-lause on saanud oma nime Tarski T-konventsioonist, mille järgi saame tõeteooria iga keele jaoks, kui esitame iga selle keele lause jaoks tema T-skeemi: *Lause s on tõene parajasti siis, kui p* , milles s on objektkeele lause ja p on tema tõlge metakeelde. Davidsoni T-lause vorm (s on T parajasti siis, kui p) on analoogne Tarski T-skeemiga. Vt Davidsoni artiklit "Tõde ja tähendus" kogumikus *Tähendus, tõde, meetod*. Toim. J. Kangilaski ja M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999. *Tlk.*

panuse kõnealuse keele tähenduse teoriasse. Vaadeldge aksioomi N_1^* :

(N_1^*) "Romeo" tähistab tantsus osalevat maskiga teismelist.

See võib olla tõene ning tõeteoorial, mis sisaldab seda aksiomina N_1 asemel, oleksid tõesed teoreemid. Kuid tulemuseks saadud teooria variandis me oleksime võimelised tõestama ainult selliseid T-lauseid nagu

(T_2^*) "Romeo armastab Juliat" on tõene parajasti siis, kui tantsus osalev maskiga teismeline armastab Juliat.

See teooria variant ei oleks adekvaatne tõeteooria. Ehkki T_2^* on kujutletud olukorras tõene bikonditsionaal, ei ole tema parem pool see, mida "Romeo armastab Juliat" väidab. Dummetti wittgensteinliku eristuse sobiva kohanduse järgi näitab tähendust-andva tõeteooria hea aksiom väljendi tähendust tema osutust väites.

Klassikaline kontseptsioon, nii nagu seda on siin esitatud, tõstatat suurel hulgal fundamentaalseid küsimusi, sealhulgas järgnevad:

1. Mis teeb just ühest ja mitte teisest aksiomist korrektse aksioomi konkreetse keele tähendust-andva tõeteooria jaoks?

Sellele küsimusele endale saab läheneda mitmel eri sügavusel. Sellest küsimusest võib aru saada nii, et keelekasutajate võimet kasutada keeles väljendatud mõisteid peetakse enesestmõistetavaks eelduseks ning siis võetakse ette küsimus sellest, kuidas peavad need kasutajad olema seotud keeleväljenditega, et konkreetne semantiline aksiom saaks olla korrektne. Siin on palju sisukaid vaidlusküsimusi ning samuti edasisi alajaotusi. Sellele küsimusele on näiteks erinevad vastused vastavalt sellele, kas tõeteooriat peetakse kindla isiku poolt kindlal ajal kasutatud keele teooriaks, või konkreetse kõneleja kogukonna keele teooriaks (ning seega areneva, ajalooa sotsiolingvistilise objekti, keele semantiliseks teooriaks). Vaidluse all on ka see, milline on korrektne viis nende kahe keelearusaama vahelise seose mõistmiseks.

Küsimusel, miks on pigem üks aksiom korrektne ja mitte teine, on ka sügavam tõlgendus. Sellel sügavamal tasemel tuleb vaadelda, milles seisneb kõnealuses keeles väljendatud mõistete valdamine [*possessing*], sest see valdamine on kindlasti keelest

arusaamise osaks. Kas on võimalik keelelise arusaamise käsitleks, mis ei pea mõiste valdamise nähtust enesestmõistetavaks eelduseks? Kui nii, siis milline see on? Kui seda laadi lähenemisel, mida võib anda vastuseks sellele küsimusele, on piirangud, siis millised need on ning mis on nende allikaks?

2. Teine klassikalise kontseptsiooni tõstatatud küsimuste klass tiirleb teadmise ja informatsiooni mõistete ümber. Kas keele tavakasutajad teavad, mida väidavad nende keele korrektse semantilise teooria aksiomid? Kui neil sellist teadmist ei ole, kas on neil siis korrektsetes aksiomides esitatud info mingi teistsugune seos?

3. Kas tõemõiste täidab tõepoolest olemuslikku osa klassikalises kontseptsioonis või on ta kõigest vahend ühendamiseks seda, mida peavad silmas väljendid keeles, ja väljendeid ennast? Kas seda eesmärki täidaksid sama hästi ka teised mõisted? Kas me ei võiks lihtsalt kasutada tähenduse mõistet ennast, et seda ühendust saavutada, nii et tõemõiste mis tahes kasutamine muutuks tarbetuks?

1–3 on kõik keelefilosoofia kesksete vaidlusküsimuste kobarad. Eriti esimene ja kolmas on jätkuvate fundamentaalsete debattide aineks selles valdkonnas. Me alustame küsimuse (1) sügavamast tõlgendusest.

2. MIS TEEB SEMANTILISE AKSIOOMI KORREKTSEKS?

Väga levinud on üksmeelne arvamus, et selleks, et tähenduse teooria konkreetne aksiom saaks olla tõene, peab ta keele ja keelekõnelejate hoiakute laiema teooria kontekstis kogu jõudu rakendama, et teha keele kõnelejaid maksimaalselt mõistetavaks [*intelligible*]. Seega võime predikaadi “on õnnelik” puhul aktsepteerida sellist aksiomi nagu P_2 , kui on täidetud järgnev tingimus: eeldusel, et P_2 annab “on õnnelik” tähenduse, muutuvad keele kõnelejad mõistetavaks nii oma keeleliste kui mittekeeleliste tegude poolest, kui meil on teooria ülejäänud keele kohta ja propositsiooniliste hoiakute kohta (uskumused, soovid, lootused...), mida valdavad konkreetsete kõnelejad. Mis tahes P_2 -ga mitte-ekvivalentne aksiom muudaks mingis osas kõnelejad vähem mõiste-

tavaks. Mõistetavus kahaneb näiteks sellise tõlgenduse tulemusena, mis omistab kõneleja sõnadele tähenduse, millest lähtudes seda, mida ta selle tõlgenduse järgi ütleb, on asjatu, suhteliselt alusetu või ebaoluline öelda. Isiku tegude mõistetavaks muutmiseks pole tingimata vaja omistada talle tõeseid uskumusi. Kui isik on eksitavates loomulikes tingimustes või on teiste poolt eksitusse aetud, siis võib väär uskumus mõistetavam olla kui tõene uskumus.

Eelmises lõigus esitatud seisukoht on välja kasvanud Grandy ühest varasest artiklist ja Davidsoni hilisematest kirjutistest. Selle laialtlevinud aktsepteerimine esineb koos nii implitsiitse kui eksplitsiitse laialtlevinud lahkarvamusega selle mõistetavuse maksimeerimise kitsenduse* staatuse suhtes. Miks peab hea tõlgendus mõistetavust maksimeerima? Kas see kitsendus on tuletatav millestki muust või on ta fundamentaalne? Kui ta on fundamentaalne ega ole tuletatav millestki muust, siis miks on ta fundamentaalne? Mis sellest tuleneb, kui seda käsitleda vastavalt kas fundamentaalse või derivatiivsena?

Ligikaudses kooskõlas termini varasemate kasutustega tähistame *interpretatsioonimiga* teesi, et kitsendust "Korrektne tõlgendus maksimeerib mõistetavust" ei tule tuletada teistest printsiipidest, mis ei sisalda mõistetavuse mõistet. Interpretatsioonimiga on kooskõlas, kui seda kitsendust seletatakse teiste printsiipide kaudu, mis sisaldavad mõistetavuse mõistet. Kompetentne interpretatsioonist võib tõepoolest tahta seletada, miks ta seda õpetust pooldab, ning tema ajendid on kuidagi seotud tema vaadetega tõlgenduse ja mõistetavuse vahekorra kohta. Nii ei tuleks interpretatsioonisti takistada, kui ta tuletab sobiva kitsenduse üldistest filosoofilistest teesidest. Mida interpretatsioonist kindlasti nõudma peaks, nagu ta nimestki ilmneb, on see, et tõlgenduses sisalduva mõistetavuse mõiste rakendamist ei saa selgitada selliste teiste terminite kaudu, mis kunagi ei sisalda varjatult mõistetavuse mõistet nagu seda kasutatakse siis, kui tegeldakse tõlgendamisega.

*"Kitsendus" [*constraint*] siinses kontekstis ei ole mitte *sundus* ega *piirang*, vaid tähendab pigem positiivset tingimust, mida mingi teooria peab rahuldama, et ta saaks olla adekvaatne. *Tlk.*

Tagasihoidlikkus [*modesty*] on õpetus, mille järgi pole võimalik selgitada, milles seisneb mõtlejapoolne tema keeles väljendatud primitiivsete mõistete valdamine, pidamata enesestmõistetavaks eelduseks teatud arusaama sellest, mida tähendab nende mõistete valdamine. See definitsioon ei ühti taas kõigi nendega, mida on kasutatud arutelu lähiajaloo, ent ma väidaksin, et see toob esile selle tuuma, mille üle on vaieldud ja tulebki vaielda. Umbes selles tähenduses kasutas seda terminit McDowell ning selle võttis omaks Dummett oma väitlustes Davidsoni ja McDowelliga. Tagasihoidlikkuse korrektsusega seotud väga fundamentaalsete küsimuste üle arutatakse jätkuvalt Dummetti, McDowellli ja teiste kirjutistes, mu enda omad kaasa arvatud.

Tagasihoidlikkus on lähedalt ja lahtiharutamatu seotud interpretatsioonismiga. Interpretatsioonism, võetuna koos õpetustega, mille kohustuslik tunnustamine interpretatsioonisti poolt on väga usutav, toob endaga kaasa tagasihoidlikkuse. Argument selle väite toetuseks käib nii. Oletage, et interpretatsioonistilt küsitakse rohkem täpsustusi konkreetse aksiomi korrektsuse kitsenduste kohta (nagu näiteks P_2 "on õnnelik" puhul). Interpretatsioonist ütleb selliseid asju nagu: keele kõnelejad rakendavad siiralt predikaati isikutele sellistes olukordades, kus on mõistlik* [*intelligible*] moodustada uskumus kõnealuse isiku kohta, et ta on õnnelik. Kitsenduse seda liiki täpsustus, mis räägib niisuguse uskumuse mõistlikust moodustamisest, et kõnealune isik on õnnelik, kasutab mõistet *õnnelik* mõtleja propositsiooniliste hoiakute mõjupiirkonnas** [*scope*]. See pigem lihtsalt eeldab, et me saame aru, mida tähendab vallata mõistet *õnnelik*, kui seletab sellist valdamist. Kui konkreetseid mõisteid sisaldavate konkreetsete uskumuste puhul saaks mõistlikkust selgitada teistmoodi, siis saaks võib-olla seda tingimust ennast, mis kätkeb [väljendit] "õnnelik" mõtlejate propositsiooniliste hoiakute mõjupiirkonnas, selgitada

*Termin *intelligible* on tõlgitud erinevalt esimese ja kolmanda isiku puhul. Kui see käib isiku enda kohta, siis on kasutatud sõna *mõistlik*, kui terminit rakendatakse kellegi teise kohta, siis sõna *mõistetav*. *Tlk.*

**Propositsiooniliste hoiakute mõjupiirkonda kuuluvad kõik need mõisted, mis esinevad hoiaku propositsioonis (mida väljendab et-kõrvallause). Näiteks propositsioonilise hoiaku "*X* usub, et lumi on valge" puhul on hoiaku mõjupiirkonnas mõisted *lumi*, *on* ja *valge*. *Tlk.*

teisiti, ning siis ei oleks eeldust, et me saame aru, mida tähendab vallata mõistet *õnnelik*. Kuid just see edasine mõistetavuse käsitlus on see, mida interpretatsioonist eitab. Tundub niisiis, et interpretatsioonist on kohustatud pooldama tagasihoidlikkuse doktriini. Interpretatsiooni tõstatatud küsimused hargnevad seega väga kaugele.

Interpretatsiooni vastuvõtmisele on muu hulgas kolm võimalikku põhjendust. Need põhjendused ei välista mingil moel üksteist ning mõned teoreetikud võivad pidada mõnda neist põhjendustest teisi toetavaks.

(a) Selle kohta, mida tähendab, et mõistetavusväited on tõesed, võib leida metafüüsiline või olemust-tabav* [*constitutive*] õpetus. Võidakse väita, et millegi mõistetav-olemise kohta ei ole võimalik öelda enam, kui et meie leiame, et see on nii mingitel määratletud soodsat liiki tingimustel, või oleme võimelised leidma, et see on nii määratletud liiki tingimustel. "Meie leiame" kasutamine selles olemust-tabavas väites teeb sellest teatud liiki subjektivismi. See olemust-tabav õpetus toetab interpretatsiooni, sest millegi mõistetav-olemise seletus jätkab mõistetavusemõiste kasutamist, millegi mõistetavaks pidamise mõiste sees. See õpetus välistab mõistetavuse selgitamise mingil muul viisil.

(b) Võidakse tunda muret tagasihoidlikkuse tagasilükkamise tagajärgede pärast. Milline võiks välja näha mõiste valdamise teooria, mis ei eelda, et mõtleja valdab mõisteid? Kas ei pea see intentsionaalse omistuse ja seletuse tasemelt täielikult lahkuma? Kui nii, siis võidakse küsida, kas ükski seesugune tase võimaldab rekonstrueerida subjektide intentsionaalseid seisundeid. Võib tekkida ka kahtlus, kas ükski mitte-intentsionaalsel tasemel läbiviidud selgitus suudab tegelikult toetada kõiki meie intentsionaalse skeemi tunnuseid. Näiteks harilikult me teame, mida inimesed oma sõnadega silmas peavad, ning me oleme õigustatud arvama, et nad rakendavad oma sõnu pigem ühel kui teisel viisil, kui nad

* *Constitutive* ehk konstitutiivne on Peacocke'i sõnakasutuses selline väide või teooria, mis esitab väiteid oma objekti olemuse kohta, sõnastab need omadused, mis teevad asjast just selle asja, mis ta on. Omakeelset terminit võõrsõnale eelistades tõlgitakse seda siin kui 'olemust-tabav'.
Tlk.

satuvad vastamisi uue juhtumiga. Kuidas saab seda tagada, kui intentsionaalseid seisundeid peetakse tõeseks tänu mõnele kirjeldustasemele, mis on lahkunud intentsionaalselt?

(c) Üldiselt ollakse arvamusel, et mõiste valdamine tähendab, et seda mõistet sisaldavaid otsustusi tehes allutakse teatud korraksuse normidele. Edasi võidakse väita, et me ei saa täpsustada, mis normid need on, kasutamata kõnealust mõistet, ning et mõtleja peab neid norme kuidagi tunnustama, kusjuures selle tunnustamise kirjeldus rakendab paratamatult mõnda selle mõiste väljendit mõtleja propositsiooniliste hoiakute mõjupiirkonnas. Nii et jällegi, võidakse öelda, on tagasihoidlikkus vältimatu.

Kõiki neid positsioone saab rohkem kui ühes suunas detailselt edasi arendada. Ehkki ainult kolmandat liiki vastuväide mainib eksplitsiitselt sisu normatiivset iseloomu, paistab normatiivsus kätte kõigi nende vastuväidete juures. Kõik need vastuväited esitavad teese sisu eriomaselt normatiivse iseloomu päritolu või tagajärgede kohta ning väidavad, et kas interpretatsioonismi või tagasihoidlikkust (või mõlemat) on tarvis selle normatiivse iseloomu sobivaks tunnustamiseks.

Seda debatti vaadeldes on oluline eristada kaht liiki tagasihoidmatust [*immodesty*], mida me võime kutsuda *suureks* tagasihoidmatuseks ja *mõõdukaks* tagasihoidmatuseks. Suur tagasihoidmatuus püüab seletada mõiste valdamist võimete kaudu, mis hülgevad sisu omistuse taseme täielikult. Suurelt tagasihoidmatud teooriad ei hõlma mitte ainult biheiviorismi, mida tänapäeval keegi ei pooldaks, vaid ka teisi vorme, millel on kaasaegsed pooldajad. Funktsionalism püüab ütelda, millises funktsionaalses rollis (suhete kaudu tema mitteintentsionaalse sisendi, väljundi ja teiste funktsionaalsete seisunditega) peab antud ajuseisund olema, et ta saaks olla või saaks realiseerida antud vaimuseisundit. Et funktsionalism saaks olla täiesti üldine ja hõlmata niiviisi intentsionaalsete sisudega vaimuseisundeid, peab ta kirjeldama mõiste valdamist hõlmavaid seisundeid sõnavaras, mis oleks vaba intentsionaalsest sisust. Et funktsionalism üldse usutav saaks olla, peab ta olema sellist sorti, mida kutsutakse "pikkade harudega" [*long-arm*] funktsionalismiks, kus sisendid ja väljundid võivad sisaldada ka keskkonnatingimusi ning mitte ainult sündmusi organismi perifeerses osas.

Suurelt tagasihoidmatu teooria väga erinev versioon on konstruktsionistlik lähenemine kontseptuaalsele sisule, nagu seda on visandatud Cussinsi (1990) töös, kelle sihiks on rajada mõistevaldamise käsitlus võimetele, mis ei vaja kõnealuste mõistete valdamist. Oleks aus märkida, et suurelt tagasihoidmatud lähenemised on tänini olnud peamiselt programmilised. Ei ole täpsustatud suurelt tagasihoidmatult bikonditsionaale kujul "vallata nii-ja-niisugust mõistet tähendab . . .", kus punktid oleksid asendatud eelistatud laadis teooriaga.

Mõned argumendid interpretatsioonismi ja tagasihoidlikkuse kaitseks on sõnastatud nii, nagu oleksid nad sihitud suurelt tagasihoidmatute teooriate pihta. See peab paika kõigi selliste argumentide puhul, mis väidavad, et niipea kui püüame selgitada mõistete valdamist sõnavara abil, mis on lahkunud vaimuseisundite ja tegude intentsionaalse iseloomustamise tasemelt, tekivad ületamatud raskused. Oluline küsimus on see, kas neid argumente saab kohandada nii, et nad käiksid ka tagasihoidlikumate versioonide pihta, mis väljendavad ainult mõõdukat tagasihoidmatust. Üheks näiteks mõõduka tagasihoidmatuse kohta oleks mõistevaldamise teooria, mille ma esitasin *Uurimuses mõistetest*. Selle lähenemise kohaselt individueerib mõistet mõtleja mõistevaldamise tingimuse tõene sedastus, kusjuures see sedastus allub teatud kitsendustele. See sedastus on vormis

mõiste F on see mõiste C , mille valdamiseks peab mõtleja rahuldama tingimust $A(C)$.

Valdamise tingimus $A()$ võib sisaldada ja sisaldabki propositsiooniliste hoiakute sõnavara, kuid (selle lähenemise kohaselt) ei tohi ta sisaldada terminit mõiste F jaoks mõistena F mõtleja propositsiooniliste hoiakute mõjupiirkonnas. Loomulikult võib valdamise tingimus kasutada mõistet selliste hoiakute mõjupiirkonnast väljaspool. Valdamistingimus teeb seda näiteks siis, kui on tarvis, et mõistet sisaldavad otsustused oleksid teatud viisil tundlikud selle mõiste instantside olemasolu suhtes mõtleja vahetus ümbruses. Valdamistingimus täpsustab seega määratud, kanoonilist rolli mõtleja mõtlemises — rolli intentsionaalsete seisundite tasemel —, mis seda mõistet individueerib. Loogikamõistete puhul on selleks roll teatavates kindlaksmääratud tuletustes.

Vaatlusmõistete puhul on valdamistingimuse olemuslikuks osaks roll tajukogemuse põhjal tehtud otsustustes. Teistel juhtudel võib mainida ka rolli teoorias. Iga sobivalt formuleeritud, korrektne valdamistingimus sätestab kindlasti, mida tähendab vallata seda mõistet, millega ta tegeleb. Seega on teooria tagasihoidmatu selles tehnilises tähenduses, mille me paika panime. Kuid siin puudub püüdlus suure tagasihoidmatuse poole, sest propositsiooniliste hoiakute sõnavara on valdamistingimuste usutavates formulatsioonides läbiv. Pole juhus, et propositsioonilised hoiakud täidavad valdamistingimusi. On üpris ebatõenäoline, et keegi saaks öelda, mis individueerib mõistet, ilma et ta viitaks seda mõistet sisaldavate kindlate sisude aktsepteerimise või tagasilükkamise kindlat liiki alustele.

See, kas leidub edasisi kitsendusi mõistete kõikehõlmavatele määratlustele — kitsendusi, mis viimaks seostuvad osutuse ja tõe tasemega —, on tähtis teema ning ma naasen selle juurde hiljem. Täpse paralleelina mõiste valdamistingimuse mõistele võib sisse tuua mõistmistingimuse mõiste konkreetse keele antud väljendi jaoks, kus mõistmistingimus allub vastavatele kitsendustele oma vormi suhtes.

Mõõduka tagasihoidmatuse võimalikkus heidab neid küsimusi ümbritsevale maastikule mõneti teistsugust valgust. Me ei ole silmitsi valikuga tagasihoidlikkuse ja suure tagasihoidmatuse vahel. Kerkivad esile ka teised võimalused vastamaks mõnedele nende mainitud argumentide seast, mida võis kasutada interpretatsioonismi ja tagasihoidlikkuse toetuseks. Näiteks kerkib esile lähenemine mõistetavusele, mis võistleb (*a*)-s mainitud subjektivismiga. Kõlbmatu tõlgenduse mõistetamatus võib seisneda selles, et ta omistab mõtlejatele hoiakuid sellistes olukordades, kus need omistused rikuvad ühe või enama mõiste valdamistingimusi omistatud hoiaku sisus. Seda, et me midagi mõistetavaks peame, saab osalt seletada sellega, et ta on kooskõlas omistatud hoiakus sisalduvate mõistete valdamistingimustega. Mõõduka tagasihoidmatuse vahepealne positsioon ei sisalda ega nõua esmapilgul mingit liiki subjektivismi sisu ja mõistete suhtes.

Mida öelda epistemoloogilise väljakutse kohta, mille tagasihoidlikkus esitab suurele tagasihoidmatusele? Kas ohustab see väljakutse samavõrd ka mõõdukat tagasihoidmatust? Me oleme

sellele väljakutsele ainult lühidalt vihjanud (ülal, (b) tagumises pooles), nii et seda tasub üksikasjalikumalt sõnastada. Siin on sõnastus, mis tugineb selle väljakutse formuleeringule McDowellilt poolt. See Wittgensteinist inspireeritud väljakutse on, et kui me kuuleme kedagi vastamas küsimustele “Kui palju on 4 pluss 2?”, “Kui palju on 6 pluss 2?”, . . . , siis on näha, et nad järgivad pigem reeglit *liida* 2 kui mõnda reeglit, mida nad mõistavad nii, et see sunnib neid alates 1000-st vastama “1004” küsimusele “Kui palju on 1000 pluss 2?” See ei ole mitte lihtsalt hüpotees, et nad peavad silmas pigem plussi kui mõnda teist varianti, mis ühtib eelmisega siiani küsitud piirides. Sellepärast oleme õigustatud otsustama, et isik peab “plussi” all silmas liitmist. Kuid, jätkab väljakutse, me näeme, mida nad silmas peavad, ainult sellepärast, et me näeme, kuidas nad kavatsuslikult liidavad 2-te, ning selle kirjeldamine, kuidas me neid näeme, hõlmab *liitmise* mõiste, “plussiga” väljendatud mõiste kättemist nende toimimise intentsionaalsesse kirjeldusse seesugusel viisil, mida ei lubaks need lähenemised, mis püüavad tähendust seletada mitte-intentsionaalse sõnavara abil (suur tagasihoidmatust). Kuid ilmselt ei lubaks seda samavõrd ka *iükski* mitte-tagasihoidlik [*non-modest*] seisukoht, kaasa arvatud mõõdukas tagasihoidmatust. Nii käib epistemoloogilise väljakutse laiendamine mõõdukale tagasihoidmatusele.

Sellele vastuväitele vastates kasutavad mitte-tagasihoidlikud lähenemised allikat, milleks on pealtnäha analoogsed õigustused, mis leiduvad väljaspool intentsionaalsete omaduste valdkonda. Leidub juhtumeid, mil meil on teadmine mingist tõest, mis ei ole tõe intentsionaalsete seisundite kohta ning mille õigustatud oamist [*entitlement*] ei saa päriselt seletada, kui me käsitame seda teatud liiki tõenditele toetuvana. Kui te jalutate naabruses asuvas paigas, mida te pole varem külastanud ning näete tänaval maju, siis teil on õigustus uskumuseks, mis toetub teie tajumustele, et need on majad tänaval. Pelgad fassaadid näiksid samasugused; ning teatud mõttes ühtib teie varasem kogemus suure osaga sellest, mida te oleksite näinud, kui majade asemel oleksid olnud fassaadid. Sellistel puhkudel on kiusatus öelda, et teie asukohas toimib sotsiaalne mehhanism, mis seletab, miks need, mis siia on ehitatud, on pigem majad kui pelgad fassaadid, ning teil on õigustus otsustada, et värskest külastatud tänaval asuvad majad

osalt sellepärast, et leidub selline mehhanism. Õigustus on olemas osalt seetõttu, et mehhanism on olemas, mitte sellepärast, et te teete hüpoteese mehhanismi kohta (sest kindlasti ei pea te neid tegema). Selle jaoks, kes on seal olnud ning neid näinud, ei ole see samuti hüpotees, et värskelt külastatud tänaval on majad.

Teine, võib-olla veelgi teravam juhtum, kus mehhanismi olemasolu aitab tagada õigustust, on teie teadmise kellegi teise lausungite grammatilisest struktuurist teie emakeeles. Leidub tõendeid selle kohta, et oma esimest keelt õppides me toetume äärmiselt nappidele andmetele, enne kui moodustame korrektseid uskumusi uue lausungi grammatilisuse kohta. Me saame nii teha sellepärast, et on olemas mehhanism, mis tagab selle, et teise isiku poolt õpitud grammatikal on samad bioloogilised kitsendused kui need, mis kitsendavad meie õppimisprotseduure. Meie teiste isikute lausungite suhtes moodustatud uskumuste tegeliku õigustuse loomusele on olemuslik see, et me kuulume samasse liiki. Kuna see on nii, siis meie igasuguse tunnistusel [*testimony*] põhineva teadmise õigustatus — see tähendab, suure osa meie maailmavaatest — toetub selle mehhanismi olemasolule. Sest me saame teistelt teadmisi ainult siis, kui me saame aru nende lausungitest, ning me saame neist aru ainult siis, kui me haarame nende grammatilist struktuuri.

Tähtis pole ainult see, et on olemas mehhanism, mis seletab, miks meie otsustused tulevaste juhtude kohta on õiged, vaid ka, et see mehhanism ühtlasi seletaks, miks meil oleks õigus kontrafaktuaalsetes tingimustes, mis võivad kergesti aset leida. Kui tõepoolest leidub neid, kes vastaksid “1004” wittgensteinlikus näites — või kui selliseid võiks tõepoolest kergesti leiduda — siis muutub vastav õigustus kehtetuks. See muutub kehtetuks ka majade kohta käivate uskumuste korral, kui te juhtute elama *Universal*'i stuudiote lähedal ning teie naabuskonnas tõepoolest leidub majade fassaade. Sellel asjal on laiemaid vastukajasid epistemoloogias. Siit järeldub, et teie uskumuse, et mingil esitatud objektil on teatav omadus, teadmiselaadne staatus ei saa alati sõltuda seostest teie ja tolle objekti vahel (mis tahes tasemel me neid ka kirjeldaksime). Näib nii, et laiemad keskkonnatingimused, nii tegelikud kui kergesti kehtida võivad võimalused, saavad väärata teie objekti kohta käiva uskumuse staatust teadmisenäna.

Võidakse huvi tunda, kuidas saab üldse ratsionaalne olla see uskumus, mida ollakse õigustatud uskuma mingi mehhanismi olemasolu tõttu. See küsimus toetub võib-olla piiratud arusaamale ratsionaalsusest. Kui on olemas õiget liiki mehhanism, mis pakub õigustust konkreetsele uskumusele, siis on tõene järgmine kontrafaktuaal: kui see uskumus oleks olnud väär või kui kasutatud meetodid oleksid olnud lokaalselt ebausaldatavad, siis oleks see saanud mõtlejale kättesaadavate tõendite valgusel nähtavaks. Sellised kontrafaktuaalid on tõesed nii grammatilistel kui semantilistel juhtudel. Kui need kontrafaktuaalid on tõesed, siis pole õige kirjeldada seda mõtlejat, kelle õigustuse aluseks on sobivad mehhanismid, nagu ta lihtsalt otsustaks pimesi või pelgalt katsetaks pimeduses. Nende asjade kohta võiks öelda palju enam, eriti selle viisi kohta, kuidas mehhanism saab olla õigustav. Need, kes arvavad, et mehhanismi olemasolu ei mängi mingit rolli nende näidete käsitlemisel, on üles kutsunud püüdma anda nende juhtude alternatiivset epistemoloogiat.

Kui leidub selliste mehhanismidega tagatud õigustusi, siis saab mõõduka tagasihoidmatuse teoreetik neilt abi otsida, vastates vaadeldud epistemoloogilisele väljakutsele tähenduse osas just nõnda, nagu teoreetik võis neilt abi otsida vastates epistemoloogilisele väljakutsele grammatika näites. Ainult et aus oleks märkida, et suure tagasihoidmatuse pooldaja võib neilt samuti abi otsida, juhul, kui ta suudab formuleerida teooria, mis rahuldab tema suuri kitsendusi.

3. SEMANTILISED AKSIOOMID JA ARUSAAMISE SELETAMINE

Harilik inglise keele* kõneleja teab, et lause "Pariisis sajab vihma 1940. a 1. jaanuari keskpäeval" on tõene parajasti siis, kui Pariisis sajab vihma 1940. a 1. jaanuari keskpäeval, ning ta teab seda lihtsalt tänu sellele, et ta saab aru inglise keelest. See tähendab, et ta teab, mida on öeldud inglise keele semantikateooria T-lauses. Nii-samuti, kui meie väikest keelt L_1 kõneldaks mõnes kogukonnas,

*See ja edasised analoogsed laused annavad tõlgituna oma mõtet edasi siis, kui asendada "inglise keel" "eesti keelega". *Tlk.*

siis teaks see, kes sellest aru saab, lihtsalt selle arusaamise* tõttu, et lause “Julia on õnnelik” on tõene parajasti siis (“siiss”), kui Julia on õnnelik. Seda väidet teadmise kohta ei tehtud seetõttu, et ükskõik milline L_1 kõneleja võiks teadvalt *öelda*, et lause “Julia on õnnelik” on tõene siiss, kui Julia on õnnelik. Otse vastupidi, väike keel L_1 ei sisalda predikaati “on tõene” ning ei ole kaugeltki selge, kas iga mõeldav keel peaks sisaldama tõepredikaati. Sellegipoolest teavad arusaajad selle keelefragmendi lausete tõetingimusi, millest nad aru saavad. Keele iga lause kohta, mis ei ole nende jaoks liiga pikk, et sellest jutumärgistaval moel mõelda, teavad nad, mis on kirjas selle lause T-lauses.

Kuid kas peavad nad samuti teadma seda, mis on kirjas nende keele atomaarsete väljendite semantilistes aksioomides? Kas näiteks L_1 kõnelejad peavad teadma, mis on kirjas aksioomis K_2 “või” kohta nende keeles? Esmapilgul käib mis tahes sellise teadmise vajaduse vastu see asjaolu, et harilikud inglise keele kõnelejad peavad esimest korda loogikat õppides välja arutama korrektse tõesustabeli “või” jaoks. See tähendab, et nad peavad välja arutama selle kohta, mis on kirjas K_2 -s, et see on tegelikult (samuti) inglise keele korrektne aksioom. Kui nad omandasid selle teadmise alles pärast korrektse tõesustabeli välja arutamist, siis ei saanud nende arusaamine “võist” tugineda sellele teadmisele, sest nad said aru “võist” ammu enne selle teadmise omandamist.

Huvitaval kombel on asi siiski keerulisem. Õppurid saavutavad teadmise selle korrektsusest, mis on kirjas K_2 -s (rakendatuna inglise keelele), sest nad on võimelised hindama “ A või B ” kujul lausete tõesust erinevates hüpoteetilistes olukordades, kui on antud koostisosade A ja B tõeväärtus, ning on seega võimelised arutama välja disjunktsiooni tõesustabeli iga rea. Kuid kas ei tähenda see, et teatud mõttes peavad nad juba olema mõistnud [*grasped*], et see on “või” jaoks korrektne tõesustabel? Kas seda mõistmist pole tarvis juba sellekski, et seletada nende teadmist “ A või B ” tõeväärtusest, kui on esitatud selle koostisosade tõeväärtused?

**Understanding* on selles tekstis tõlgitud nii arusaamiseks kui mõistmiseks. Eri variandid on kasutusel stilistilistel, mitte sisulistel kaalutlustel. *Tlk.*

Ehkki me ei saa öelda, et arusaajad peavad teadma, mida sätestavad kõik semantilised aksioomid nende väljendite kohta, millest nad aru saavad, valdavad nad teatud mõttes seda infot, mida need aksioomid sätestavad. See, kes mõistab mingit väljendit, toetub sellele infole, mis on kirjas semantilises aksioomis, jõudmaks arusaamiseni terviklauseist, kus see väljend esineb. See viis, kuidas keelest arusaamisel tuginetakse aksioomis sätestatud informatsioonile, vajab mõningast selgitust.

Sellele infole toetumise protsess, mis sisaldub seletuses konkreetse isiku lausungi mõistmisele konkreetse olukorras, on subpersonaalne, kausaalne ja sisu-hõlmav protsess. Subpersonaalne on ta seetõttu, et me tegeleme siin seletustasemega, mis ei hõlma teadvustatud järeldamist ega üldse mingeid üleminekuid personaalsel tasemel. Personaalsel, ratsionaalsel tasemel arusaaja lihtsalt kuuleb lausungit "Julia on õnnelik" tähendavana, et Julia on õnnelik. Subpersonaalsel tasemel arvutatakse see tähendus välja lausunud lause koostisosade identsusest, nende kombineerimisviisist ja semantilisest infost koostisosade ja selle kombineerimisviisi kohta. See on kausaalne väide seletuse kohta, kuidas isik kuuleb lausel olevat konkreetse tähenduse. See, mida siin seletatakse, on midagi sisu-hõlmavat. Me ei seleta pelgalt ühe lause korrelatsiooni teisega või inglise keele lausete [korrelatsiooni] lausetega mõnes mentaalsete representatsioonide süsteemis, mille loomus jääb kunagi psühholoogiale avastada. Me seletame isikupoolset selle seostamist konkreetse inglise keele lausega, mis on öeldud teatavas "et. . ."-osalauses, antud juhul, et Julia on õnnelik.

Väide, et teatavat väljendit sisaldavatest lausetest arusaamisel toetub keegi teatavale infohulgale, on väide komputatsioonilise seletuse kohta selle isiku arusaamisele nendest lausetest, väide arvutuse kohta, mida on mõistetud sisu-hõlmavates terminites ning mis ei ole ainult midagi süntaktilist ehk mittetõlgendatut (ega järelikult ka midagi pelgalt neuroloogilist). Kontrafaktuaalid, mida sellised seletused toetavad, on selgelt sisu-hõlmavad. Kui isik oleks toetunud teistsugusele infole väljendi kohta, siis oleks ka see sisu, mille ta oleks seda sisaldavatele lausetele omistanud, ühtlasi teistsugune.

Selle kontseptsiooni kohaselt võime anda loomuliku kriteeriumi keele semantilisele teooriale, mis on kaasatud antud isiku

keelemõistmise seletamisse — mis oleks selle isiku jaoks psühholoogiliselt reaalne, nagu öeldakse. Selleks kriteeriumiks on, et teooria semantilised aksioomid sõnastaksid selle info, millele toetuvad komputatsioonilised protsessid keelekasutajas, mis tekitavad tema arusaamise tajutud lausungitest ja ütlustest. Sellele infole toetuvad subpersonaalsed protsessid, mis on vastavuses teoorias sõnastatud järelenduslike printsiipidega.

Selle lähenemise kohaselt sisaldab semantilise teooria psühholoogiline reaalsus antud keelekasutaja jaoks vahepealset komputatsioonilise protsessi kirjeldustaset. Semantiline teooria on vähem spetsiifiline kui algoritm, mis oleks konkreetne reeglite hulk terviklausete tähenduste või tõetingimuste arvutamiseks semantilise info põhjal nende koostisosade kohta. Paljud erinevad algoritmid võivad tugineda samale informatsioonikogumile ning kasutada samu reegleid. Nii on relatsioon algoritmide ja semantiliste teooriate vahel, millele nad vastavad, palju-üks. Teisest küljest, selle informatsiooni täpsustamine, millele toetutakse, ning sellele toetumiseks kasutatud vahendid on palju spetsiifilisemad kui selle kirjeldus, mida on mõnikord kutsutud (Russelli järgides) funktsiooniks ekstensiooniks — see on semantilisel juhul pelgalt loetelu, kus iga lause on pandud paari tema tähenduse või tõetingimusega.

Vaadelge seda L_1 fragmenti, mis koosneb ainult lausetest, mis on moodustatud kolme nime ja kolme predikaati kasutades ilma ühegi konnektiivita. See fragment sisaldab ainult lõplikul hulgal lauseid — kakskümmend üks, kui täpne olla (üheksa sisaldavad “armastab”, kaheksa sisaldavad “vihkab”, kolm sisaldavad “on õnnelik”). Nagu Evans rõhutas, me võime kujutada ette kedagi, kes on õppinud ära need laused kui struktureerimata idioomid. Keegi, kes valdab üksnes seda mittekompotsioonilist võimet, ei toetu L_1 lausetest aru saades mitte mingile infole L_1 lausete osade semantiliste omaduste kohta. Teooria, mis koosneb nimede jaoks aksioomidest N_1 – N_3 ja predikaatide jaoks aksioomidest P_1 – P_3 , ei ole selle kujuteldava isiku jaoks psühholoogiliselt reaalne.

Keel või keeled, mille normaalne isik omandab lapsepõlves ning mille kohta võivad tema teadmised täiskasvanupõlves kasvada, on sotsiaalsed entiteedid. Keeled muutuvad, arenevad, neil on minevik, eri levimiskiirus populatsiooniti, nad võivad sulan-

duda üksteisesse, võivad lahkneda ühisest juurest ning on kogukonna kultuuri kandjad. Neid aspekte on rõhutanud Dummett ja Wiggins. Arusaam sellest, mida on otseselt öeldud konkreet-ses lausungis, mis on antud keele lausung, on seega vastavalt ka sotsiaalne mõiste. Võidakse tõepoolest sisse tuua idiolekti mõis-te kui keel mõistetuna konkreetse isiku poolt konkreetset ajal. Ometi püüab konkreetne isik konkreetset ajal seada oma keelt vastavusse selle avaliku keele (või nende keelte) sõnade avaliku tähendusega, mida ta kõnelda tahab. Äsjaviidatud viisil sisse toodud idiolekti mõiste ei pruugi olla midagi enam kui kellegi arusaam avaliku keele sõnade tähendusest antud ajal — mis vaevalt on alternatiiviks vaatele keelele kui sotsiaalsele objektile. Kui me katsume teha idiolekti mõistet esmaseks keelelise tähenduse seletamisel viisil, mis ei tugineks avaliku keele mõistele, siis ei ole selge, kas me üldse oleme võimelised leidma kohta ideele keelest tavatähenduses. Davidson, kelle mõned kirjutised näivad rõhutatavat tõlgenduse esmasust tähenduse suhtes konkreet-sel juhul, jõudis kunagi järeldusele, et ei ole olemas sellist asja nagu keel sellisena, nagu sellest mõistest tavaliselt aru saadakse. Selline positsioon ei ole mingil moel vajalik tähenduse tõetingimuslikule kontseptsioonile, ka ei nõua seda Davidsoni vaated ratsionaalsuse ja tõlgenduse rolli kohta tähenduse individueerimisel. Tõetingimusliku kontseptsiooni ja davidsonlikud vaated ratsionaalsusele ja interpretatsioonile võib õnnelikult paari panna kontseptsiooniga keeltest koos nende semantiliste omadustega kui sotsiaalsetest entiteetidest.

Nüüd kerkib küsimus seosest semantilise reegli psühholoogilise reaalsuse käsitluse, mis pealtnäha haarab vaid individuaalset taset, ja nende viimaste ideede vahel, mis teevad keele ja tema semantilised omadused olemuslikult sotsiaalseks asjaks. Kui keel on sotsiaalne entiteet, kas saab semantilise aksiooni korrektsus hõlmata midagi enam kui see, et ta sõnastab sotsiaalse keele reegli? Võidakse ka küsida, mis on sellel tegemist komputatsioonilise psühholoogiaga. Kas ei tee need ideed keelest kui sotsiaalsest objektist hoopis ülearuseks mõistmise seletamise informatsioonile tuginemise kaudu või vähemalt ei madalda teda käsitluseks selle kohta, mida on komputatsiooniliselt tarvis, et olla võimeline haarama konkreetse keele reegleid, ning et ei oleks

midagi sellist, mis sisalduks keelelise mõistmise olemust-tabavas käsitluses?

Ühtegi sellist järeldust siit ei sugene. Käsitlus sellest, milles seisneb keelest arusaamine, peab olema osa keele olemust tabavast käsitlusest. See nõue ei kaota oma kehtivust, kui mõeldakse (minu arvates õigesti) keelest kui sotsiaalsest objektist. Mida tähendab teile saada aru konkreetsest inglise keele lausest? Me ei saa kindlasti lihtsalt öelda, et see tähendab, et too lause on inglise keele lause ja et inglise keel on teie keel. On olemas palju ingliskeelseid väljendeid, millest teie (ja mina ja paljud teised) aru ei saa. Arvatavasti ei mõista mitte keegi kõiki inglise keele väljendeid. Isegi parim leksikograaf ei saa ajaga täiesti sammu pidada. Konkreetse ingliskeelse lause mõistmistingimus isiku jaoks peab panema selle isiku märksa spetsiifilisemasse psühholoogilisse suhtesse sellega, mis on sätestatud semantilistes aksiomides lauset moodustavate osaväljendite kohta. Sobiv suhe on lihtsalt, et jõudes arusaamiseni lausetest, mis sisaldavad antud väljendit, toetub isik infole, mis on antud reeglis kõnealuse väljendi jaoks. Olemata kaugeltki mingi hilisem poolteaduslik inglise keele reegli haaramiseks tarvilike ("pelgalt") psühholoogiliste tingimuste üksikasjalik esitus, on see käsitlus kooskõlas äärmiselt intuiitiivse, olemust tabava tõega keelemõistmise loomuse kohta. See käsitlus viimistleb lihtsalt ideed, et kompleksse lause mõistmine isiku poolt on põhjuslikus sõltuvuses tema arusaamisest väljenditest, millest see on moodustatud. Informatsioonile tuginemise idee on osaliselt tolles tuttavas idees kapseldatud mõistete ja suhete rikkaliku võrgustiku välja toomine.

Kahtlus võib jääda püsima. Me ütlesime, et infole tuginemise protsess, mis mängib rolli kuuldud lausungitest arusaamisel, on subpersonaalne. Kuid kas pole konkreetsest lausest arusaamine ometi midagi, mis toimub personaalsel tasemel? Ja kas sel juhul siis pole lõhet mõistmise kohta öeldu ja meie intuiitiivse arusaama vahel, mille järgi koostisosade mõistmine seletab terviklausete mõistmist? Lõhe on olemas, kuid see on ületatav. Üksiku sõna mõistmine on tõepoolest midagi, mis asub personaalsel tasemel. Kui sõnaga on päriselt väljendatud mõistet, siis leidub sõna jaoks mõistmistingimus, mis on tuletatav valdamistingimusest vastava mõiste jaoks. See mõistmistingimus sisaldab tingimusi, mille pu-

hul sõna mõistlikult kasutatakse ning sarnaselt teiste mõistmis- (ja valdamis-) tingimustega, on ta ise formuleeritud personaalsel tasemel. On siiski täiesti võimalik, et personaalsel tasemel individueeritud seisund mängib rolli ka subpersonaalsetes protsessides. See juhtub siis, kui personaalse taseme väljendist arusaamise seisund on segatud [*implicated*] kausaalsetesse protsessidesse, mis viivad selleni, et isikul on tajukogemus lausungi esinemisest, mis tähendab, et nii-ja-nii. See on erijuht palju enam levinud nähtusest. Mõisteid individueeritakse personaalsel tasemel teatavate aluseid andvate suhete kaudu, milles nad seisavad. See on täielikult kooskõlas mingi mõiste valdamisega, mis on segatud subpersonaalsetesse protsessidesse, mis viivad tajuni. Nii juhtub iga kord, kui me näeme või kuuleme midagi kuuluvana just selle mõiste alla, näiteks autonoma või inimesena.

4. KONTSEPTUAALSE ROLLI TEOORIAD: AUTONOOMSUS JA SELETUS

4.1. Lähenemise piirjooned ning kontseptuaalse rolli teoreetiku kolm valikut

Kontseptuaalse rolli teooria väljendi tähenduse kohta on teooria, mis püüab seletada tema tähendust

1. teatud tingimuste kaudu, mis panevad isikut, kes väljendist aru saab, seda mingil kindlaksmääratud viisil kasutama ja/või
2. selle väljendi mingist kindlaksmääratud kasutusest mõtleja teiste mõtete ja tegude jaoks tulenevate teatud tagajärgede kaudu.

Erinevad piirangud, mida teoreetik võib tahta seada nendele tingimuste liikidele, mis viivad kõnealuse väljendi kasutamisele või tulenevad sellest, tekitavad erinevaid kontseptuaalse rolli teooria vorme. Teooriad võivad erineda ka selle poolest, millist kasutuse liiki nad mingi konkreetse tähenduse individueerimiseks iseäranis rõhutavad.

See väga üldine iseloomustus hõlmab mitmeid erinevaid lähenemisi, mida nende pooldajad on eksplitsiitselt kirjeldanud

kontseptuaalse rolli teooriatena, nagu Sellarsi, Harmani, Fieldi, Blocki ja Horwichi omad. Ühtlasi hõlmab see verifikatsioonistlike tähendusteooriaid, mis püüavad seletada lause tähendust selle kaudu, mis läheb arvesse tema verifitseerimisena. Ta katab ka pragmaatilisi teooriaid, mis väidavad, et lause tähendust tuleb anda tema aktsepteerimise tagajärgede kaudu. Ta sisaldaks isegi Wittgensteini hilisemat kriteeriumilist lähenemist tähendusele mõnes selle tõlgenduses. Paralleelselt kontseptuaalse rolli lähenemisega tähendusele võib samahästi olemas olla ka konkreetse mõiste samasuse kontseptuaalse rolli käsitlus.

Just see viis, kuidas mõttekusemõiste tavaliselt sisse tuuakse, teeb väga atraktiivseks, isegi peaaegu kohustuslikuks vähemalt mõne kontseptuaalse rolli elemendi lisamise mõttekuse filosoofilisse käsitlusse. Kahel väljendil on sama mõttekus, kui on välis-
tatud olukord, kus mõtleja rakendaks ratsionaalselt ühte väljendit ega rakendaks ratsionaalselt teist väljendit samal viisil. Seega iga-
sugune erinevus kahe väljendi mõttekuses peab hõlmama mingit erinevust nendes võimalikes olukordades, kus mõtleja oleks val-
mis rakendama emba-kumba neist väljenditest. See paistab olevat just erinevus kontseptuaalses rollis (siin: rollis, mis hõlmab väl-
jendi ratsionaalset rakendamist). Kui "Hesperos" ja "Phosphoros" on eri mõttekusega mõtleja jaoks, kes on samas olukorras, milles üldiselt arvatakse olevat olnud Babüloonia astronoom, siis näib ülimalt tõenäoline, et mingis punktis peame mõttekuse erinevuse seletamisel mainima järgmisi fakte. Selle paistmine, mis ilmselt on viimane planeet, mis hommikul kaob, annab vahetu aluse otsustamiseks "See on Phosphoros", kuid ei anna iseenesest vahetut alust otsustamiseks "See on Hesperos". Samamoodi annab selle paistmine, mis ilmselt on esimene planeet, mis saab nähtavaks õhtul, vahetu aluse otsustamiseks "See on Hesperos", kuid ei anna iseenesest vahetut alust otsustamiseks "See on Phosphoros". Ei ole raske välja mõelda tõenäolisi mõttekust fikseerivaid kontseptuaalseid rolle vaatluspredikaatide, demonstratiivide ning loogilise ja teoreetilise sõnavara jaoks. Sellel lähenemisel tundub kindlasti olevat see üldisus, mida tuleb nõuda igalt tähendusekäsitluselt.

Kui tähendust saab kõikehõlmavalt seletada kontseptuaalse rolli kaudu, siis peab tähendust fikseeriv roll alluma teatavaile piiranguile. Oletame, et me võtame ülesandeks anda kontsept-

tuualse rolli seletus väljendi *E* tähendusele. Kui me püüame seda teha nii, et pakume välja tema rolli lausete tuletamises või aktsepteerimises, mis peab enesestmõistetavaks eelduseks, et mõtleja aktsepteerib mõnda teist lauset, mis sisaldab *E*-d, mida on võetud tema tegelikus tähenduses, siis me ei ole (või ei ole seeläbi) pakunud kõikehõlmavat kontseptuaalse rolli teooriat. Seega tuleb tähendust fikseerivat rolli täpsustada viisil, mis rahuldaks kontseptuaalse rolli teoretiku eesmärke.

Üldiselt ei saa me loota, et tähendusi annab seletada ükshaaval. Väga tihti, isegi peaaegu alati, leidub väljendite perekondi, mille tähendusi tuleb seletada kontseptuaalsete rollide kaudu, mis hõlmavad ühtaegu nii nende seoseid üksteisega kui nende seoseid mõtleja seisunditega, mis puutuvad teistesse asjadesse. Näiteks on tõenäoline, et järgneva kahe hulga väljendite tähendusi tuleb seletada korraga {"mateeria", "jõud"} ja {"koht", "aeg"}.

Mõned teoretikud on püüdnud käsitleda kontseptuaalseid rolle mõttekeele lausete rollidena, mille all mõeldakse subpersonaalset, mitteteadvuslikku mentaalsete representatsioonide süsteemi, mille loomus on avastatav empiirilise psühholoogia tehnikate abil. Need teoretikud püüavad määrata kindlaks mõttekeele väljendi tähendust-määravat rolli, viidates nende seisundite tunnustele, kus see väljend sisaldub, kusjuures need seisundid seisnevad mitteintentsionaalsetes suhetes mõttekeele väljenditesse. Selline suhe võiks olla näiteks postuleeritud mõttekeele mingi lause talletamine mõnes funktsionaalselt identifitseeritud asukohas, mida põhjuslikult mõjutavad sensoorsed stimulatsioonid.

Kontseptuaalse rolli lähenemisi on mõnikord arendatud just niimoodi, kuna kontseptuaalse rolli teooriat on esitatud suurema paketi osana. See suurem pakett püüab seletada, kuidas intentsionaalse sisuga seisundid on ülepea võimalikud. On selge, et tuleb esitada küsimus, kuidas on intentsionaalsed seisundid võimalikud. Siiski on võimalik olla kontseptuaalse rolli teoretik, nõudmata rollide lõppkokkuvõttes mitteintentsionaalset kindlaksmääramist. Toepoolest, igaüks, kes määrab rolli kindlaks teatud sisuga tajukogemuse kaudu, toetub seosele sisu-hõlmava seisundiga. Väljapakutud roll "Phosphorose" mõttekuse jaoks, nii nagu seda kasutati enne Hesperose ja Phosphorose samasuse avastamist, hõlmab kogemust just sellisel viisil.

Tähenduse kontseptuaalse rolli teoreetik peab tegema ka kolm muud valikut.

1. Kõigepealt peab teoreetik otsustama, kas tema kontseptuaalsed rollid hõlmavad olemuslikult mõtleja seoseid oma keskkonnaga. 1970. aastate alguses kutsus Putnam meid üles vaatlema maailma, Teisik-Maad, kus leidub veesarnane ollus, mis täidab järvi ning langeb alla taevast, ent mille keemiline koostis pole mitte H_2O , vaid mis on (lühiduse nimel selles näites) tvesi, keemilise koostisega XYZ. Putnam märkis, et teil võib Teisik-Maal olla viimse molekulini identne *doppelgänger*. Kuid teie *doppelgänger*'i sõna "vesi" osutab tveele, mitte veele. See iva ei piirdu olluse identsusega, millele mõeldakse, see tähendab osutuse tasemega. See käib ka hoiakute intentsionaalse sisu kohta. Teie *doppelgänger*'il ei pea olema ühtegi mõtet selle kohta, et vesi on nii-ja-naasugune; nii nagu teil ei tarvitse olla ühtki mõtet selle kohta, et tvesi on nii-ja-naasugune. Putnam järeldas, et tähendus "pole peas". Kuna "vee" sisemine kontseptuaalne roll teie ja teie *doppelgänger*'i jaoks on identne, samas kui sõna "vesi" tähendus teil ja temal lahkneb, siis ei saa tähendus üldiselt olla otseselt identne ühtki liiki sisemise kontseptuaalse rolliga. Tähendust keskkondlikult ja sotsiaalselt määravate tegurite loomust ja laia hulka, mis ulatuvad palju kaugemale loomulike liikide terminitest nagu "vesi", rõhutatakse Burge'i artikliseerias.

Ühe reaktsioonina Putnami näidetele püüti poolitada tähendusemõiste kaheks elemendiks. Üheks elemendiks on osutus, mille puhul nõustutakse, et see on keskkonna poolt määratud. Teine element on mingi muu komponent, mis samuti annab oma panuse intentsionaalsesse sisusse ning mis oletatavasti pole määratud millegi poolt väljaspool mõtleja pead. Kontseptuaalse rolli tähendusteoreetik võib siis esitada oma teooriat teooriana selle teise elemendi ("kitsa sisu") kohta. Siiski on raske ja tõenäoliselt võimatugi vältida keskkondlike suhete sisenemist intentsionaalse sisu väljapakutud mitteosutuslikesse aspektidesse. Vaadeldes näiteks mõtlejat, kes kasutab demonstratiivi, mille teeb võimalikuks see, et ta tajub (ütlemes) teatud autot. Kui ta mõtleb "See auto on pargitud valesti", siis käib tema mõte teatud auto kohta, mis on tema tajukogemuses esitatud temast teatud kaugusel ja teatud suunas asetsevana. Me ei tohiks seda viisi, kuidas auto on esita-

tud, jätta välja tema mõtete intentsionaalse sisu käsitlusest. See aitab kindlaks määrata informatiivsuse mustreid ning annab nii viisi panuse fregeliku mõttekuse määramisse, mis antud juhul on seotud [mõttega] "See auto on valesti pargitud". Kuid väljavaated esitada käsitlust selle kohta, mida tähendab kogeda midagi endast teatud kaugusel asetsevana, peavad olema tumedad, kui ei tooda sisse sellise sisuga kogemustele iseloomulikke keskkonnaseoseid. Nendel kogemustel on näiteks täita eriline roll selle seletamisel, miks mõtleja liigub sobivatel tingimustel oma eelmisest asukohast teatud kaugusel asuvasse kohta, kui seal asub miski, mida ta tahab saada.

See küsimus on erijuht palju üldisemast nähtusest. Need hoiakud, mida isik oma keeles väljendab, võivad seletada mõtleja tegusid ning niiviisi seletatud tegude omadused on üldiselt seoselised, keskkondlikud omadused. Need seletatud omadused võivad hõlmata konkreetse jäseme liigutamist teatud kaugusele ja suunas; mingil konkreetset viisil tegutsemist konkreetsete objektide või olluste suhtes keskkonnas; või siis teatud viisil käitumist psühholoogiliselt või sotsiaalselt esile tõstetud [*pick out*] olukorra suhtes. Kontrafaktuaalid, mida toetavad intentsionaalsed seletused, hõlmavad pigem seoselisi omadusi, mida need seletavad, kui seda, mis seondub üksnes mitte-keskkondlike omadustega. Kõik see annab meile hea aluse eeldada, et väljaspool loogiliste konstantide ja matemaatilise sõnavara erijuhte peab kontseptuaalse rolli teoreetik toetuma kontseptuaalsetele rollidele, mis ei ole ainult sisemised.

2. Teiseks tuleb kontseptuaalse rolli teoreetikul otsustada, kas tähendust individueerib kogu roll või mõni piiratum kanooniline kontseptuaalne roll. Viimane variant on niisama hästi kui kohustuslik, kui teoreetik tahab jõuda milleni, mis on vähegi äratuntav tähendusena. Väljendi kogu kontseptuaalne roll individuaalse isiku mõtetes sõltub igast tema uskumusest, mis on seostatud otseselt või kaudselt selle väljendi temapoolse kasutusega. Kui arvata, et tähendust individueerib kogu roll, siis ei saa kaks mõtlejat, kes erinevad nende seostatud uskumuste poolest, eraldi võetuna selle väljendiga ühte ja sedasama silmas pidada. Ent tunnistada, et mis tahes muudatus väljendit sisaldavates uskumustes toob endaga automaatselt kaasa muudatuse väljendi tähenduses, oleks nii

revisjonistlik, et hävitaks tähenduse mõiste üldse. Ühtlasi pole selge, kuidas leiab kogu [rolli] lähenemine vahendeid, et seletada, mida on tarvis avaliku keele väljendi tähenduse teadmiseks juhtudel, mil me võime sellisest teadmisest aru saada.

Igäüks, kes tõstab esile konkreetsele tähendusele omase kontseptuaalse rolli mõnda aspekti selle kanoonilise aspektina, on kohustatud vastu vaidlema ühele või teisele punktile Quine'i kriitikas nende printsiipide eristamise pihta, mis on tähenduse suhtes konstitutiivsed, nendest, mis on pelgalt ilmselt tõesed uskumused. Esimeseks sammuks igäühele, kes loodab kanoonilisi kontseptuaalseid rolle mõttekalt esitada, on eristada need väljendid, millega avalikus keeles on seostatud üksnes osutus [*reference*], sellistest väljenditest, mille täielik mõistmine sisaldab ka teatava mõttekuse [*sense*] haaramist. Esimeste väljendite puhul ei ole üldse imeks pandav — ning see paistab nii olevatki —, et seda, mida mõtleja peab aktsepteerima keeleväljendi valdamiseks, on väga vähe. Väljendi osutusest mõtlemiseks on määramatult palju viise. Kui väljendi valdamine seisneb üksnes tema osutuse teadmises, siis on see teadmine miski, mis võib [ühtviisi] olla paljudel erinevatel mõtlejatel, kellest igäüks mõtleb osutatust isemoodi ning kelle jaoks oleksid selle väljendi kohta informatiivsed erinevad propositsioonid.

Ent kui avaliku keele väljend seevastu on seostatud spetsiifilise mõttekusega, siis peab tema kanoonilise kontseptuaalse rolli esitus hõlmama ainult järgnevaid seda väljendit sisaldavaid printsiipe või üleminekuid: neid, mille ekslik hindamine kukutab läbi arusaamise omistuse. Teataval üleminekul või printsiibil on see staatus vaieldamatult. Näiteks igäüks, kes ei suuda hinnata, et "0", "1", "2", ... osutavad asjadele, mis võivad loendada mingi mõiste alla langevaid objekte, ei saa aru arvterminitest. Teoreetik on kohustatud leidma iga mõiste jaoks mõned sellised printsiibid või üleminekud.

3. Kolmas otsus kontseptuaalse rolli teoreetiku jaoks käib tähenduse normatiivse iseloomu kohta. Kes lausest aru saab, oskab harilikult hinnata, mis oleksid head alused selle aktsepteerimiseks; ning vastupidi, mille otsustamiseks või tegemiseks annab häid aluseid selle aktsepteerimine. Tihti paistavad need normatiivsed seosed olevat seotud lause tähendusega. Nad paistavad tulene-

vat normatiivsetest tunnustest, mis on seotud üksikväljenditega, millest lause koosneb (koos nende seostamisviisiga). Seega tuleb terviklause normatiivseid tunnuseid seletada koostisosade kaudu, tulenevana tema komponentide normatiivsetest tunnustest. Teoreetik peab ütlema, kuidas selgitada tähenduse normatiivset iseloomu kooskõlas tema koostiselise iseloomuga.

Üheks väga otseseks teeks tabada tähenduse normatiivset iseloomu on lihtsalt individuaalsete väljendite tähendust-fikseerivate kontseptuaalsete rollide normatiivne kindlaksmääramine. Selle lähenemise kohaselt määratakse iga keeleväljendi jaoks ära tema panus sellesse, mis kujutaks endast häid aluseid seda sisaldavate lausete aktsepteerimiseks, ning sellesse, mille aktsepteerimiseks või tegemiseks teda sisaldavad laused häid aluseid annavad. See lähenemine sobib kenasti kokku fregeliku kontseptsiooniga mõttekusest kui sellest, mis vastutab selle eest, mida saab konkreetse olukorras ratsionaalselt aktsepteerida.

Seda lähenemist on vaja arendada teatava tundlikkusega. On ilmne, et kaks mõtlejat võivad oma väljenditega täpselt sedasama silmas pidada, kuid nende otsustusjulgus võib olla väga erinev. Üheks atraktiivseks viisiks edasi minna oleks võtta tähendust-fikseerivasse määrangusse üksnes need normatiivsed seosed, mis paistavad olevat sobivalt seotud lause tõetingimusega. Sobiva seose loomusest saab siis pöördelise tähtsusega küsimus: kas see on fikseeritav sõltumatult kontseptuaalsest rollist või mitte? Kas ei tuleks meil mõlemal juhul järeldada, et kontseptuaalne roll pole iseendast veel ammendav tähendusekäsitlus? Me naaseme selle pähkli juurde varsti.

Teine taktika normatiivse dimensiooni äramahutamiseks on jätta kanooniliste kontseptuaalsete rollide kindlaksmääramine mittenormatiivseks, kuid sõnastada siis printsiibid selle kohta, kuidas normid nendega kaasuvad [*supervene*]. Teooria tervikuna — mis koosneb niisiis kontseptuaalsetest rollidest ning lisaks kaasumise spetsiifilistest printsiipidest — selgitaks siis normatiivset dimensiooni. Tal on veel ka see eelis, et ta jääb eksplitsiitseks mingile väljendile isiku keeles konkreetse tähenduse omistamise deskriptiivsete implikatsioonide suhtes. Küsimused kaasumisprintsiipide kohta ning normide ja lausetele omistatud mis tahes

tõetingimuste seoste kohta jäävad siin samuti pakiliseks. Ärgem neid siis enam edasi lükakem.

4.2. Millises seoses on kontseptuaalse rolli teooriad ning keele tõe- ja osustusteooria?

Kontseptuaalse rolli teooriaid on selles alapunktis seni kirjeldatud nii, et seos kontseptuaalse rolli teooriate ning osutus- ja tõeteooria vahel on jäetud täiesti lahtiseks. Paljud tuntud kontseptuaalse rolli teoreetikud esitavad neid siiski kui alternatiive, isegi kui võistlejaid substantiivsetele tõetingimuslikele tähendusteooriatele. Kas kontseptuaalse rolli teooriad muudavad tõetingimuslikud teooriad tarbetuks? Või on tähendust-fikseerivaid kontseptuaalseid rolle endid tarvis, et rahuldada teatavaid kitsendusi, mis tulenevad osutus- ja tõeteooriast? Otsustava tähtsusega küsimus selles valdkonnas on, kas kontseptuaalse rolli teooria saab või ei saa olla *autonoomne* ja *primitiivne*. Autonoomne teooria on see, mille järgi tähendust-fikseerivad kontseptuaalsed rollid ei vastuta ühegi osutus- ja tõeteooriast järeldatud olulise kitsenduse ees. Primitiivne teooria on see, mis ütleb või millest tuleneb, et isiku mõtte ja keele kokkusobivus väljendite kanooniliste rollidega ei ole ratsionaalselt seletatav millegi fundamentaalsema kaudu. Ma usun, et kontseptuaalse rolli teooriad ei saa olla ei autonoomsed ega primitiivsed, ning ma põhjendan neid kahte väidet selles järjekorras.

1. Autonoomsed kontseptuaalse rolli teooriad on kohustatud tähenduslike väljendite sekka arvama selliseid, millele intuitiivselt võttes tähendust ei ole ning millele ei ole tähendust sellepärast, et kindlaksmääratud kontseptuaalne roll ei fikseeri mingit panust tõetingimustesse. Me võime kutsuda seda "võltstähenduse probleemiks". Kontseptuaalsete rollide autonoomsuse vaate kohaselt määrab mistahes (kooskõlaline) kontseptuaalne roll kindlaks mingi tähenduse: ei ole mingeid teisi kitsendusi, millele tähendust-fikseerivad rollid peavad vastama. Seega autonoomsuse vaate järgi peaksime olema võimelised fikseerima operaatori "vel" tähenduse selliste rollimäärangute kaudu:

- (a) *A*-st saab järeldada, et *A vel B*;
- (b) *B*-st saab järeldada, et *A vel B*;

- (c) *A vel B*-st koos *C* tuletusega *A*-st ja *C* tuletusega *B*-st, saab järeldada, et *C*, eeldusel, et *A* ei sisalda loogilist sõnavara;
- (d) Mitte ükski reegel, mis ei ole tuletatav (*a*)-(c)-st, ei kehti *vel* kohta.

Need reeglid “*vel*’i” jaoks on kooskõlalised, sest silmanähtavalt on nad klassikalise disjunktsiooni reeglite alamhulk. Täendusmäärangute autonoomse kontseptuaalse rolli teoretiku jaoks peavad nad määrama ära tähenduse. Aga kui neid intuiitiivselt lähemalt vaagida, siis ei määra nad üldse mingit tähendust. Milline olukord peab kehtima, et “*A vel B*” saaks olla tõene? Ei saa olla tarvilik ja piisav, et tõene oleks kas *A* või *B*. Kui see oleks kõik, mida on tarvis, siis ei peaks elimineerimisreeglis (c) olema sees piirangut, et *A* ei sisaldaks loogilist sõnavara. Kas “*A vel B*” on niisiis tõene ka mõnel teisel juhul, isegi siis kui *A* ja *B* kumbki tõene pole, näiteks juhul, kui mõni kolmas sisu *P* on tõene? Kuid see ei saa samuti õige olla, sest siis peaks lisaks leiduma veel üks sissetoomisreegel, mis lubaks *P*-st järeldada, et “*A vel B*”. (d) välistab eksplitsiitselt selle, et võiks olla veel muid reegleid peale nende, mis on tuletatavad (*a*-c)-st. Intuiitiivne argument, miks “*A vel B*” ei oma tähendust, on lühidalt lihtsalt järgmine: (a) ja (b) alusel ei saa ta tähendada midagi tugevamat kui “*A* või *B*”; siiski vastavalt (c)-s ja (d)-s esitatud piirangutele peab ta tähendama midagi tugevamat. See on vastuolu. Intuiitiivselt pole probleem selles, et roll ise oleks vasturääkiv (ta pole), vaid selles, et rollile peale pandud tingimused esitavad “*A vel B*” tõetingimustele mittekooskõlalisi nõudeid.

Sellisel võltstähenduste probleemi esitusel ei ole mingeid realistlikke eeldusi. Seda võib tunnustada ka antirealist. Tõepoolest, paljud antirealistid ei ole autonoomsete kontseptuaalsete rollide teoretikud siinses tähenduses. Nõue, et kontseptuaalse rolli kindlaksmääramine fikseeriks tõestamistingimused [*proof-conditions*], on iseenesest samavõrd semantiline nõue seaduspärastele tähendust-fikseerivatele kontseptuaalsetele rollidele. “*vel*” on näiteks samavõrd mõistatuslik ka antirealismis verifikatsioonistliku vormi jaoks. Ta esitab kokkusobimatuid nõudeid “*A vel B*” kanoonilise tõestuse tingimustele.

Intuitiivne argument, et “vel” ei oma tähendust, toetub väide-tavasti varjatult mõnele tausteeldusele, et ta peab andma teatava panuse tõetingimustesse. See ei tähenda siiski, et probleemi-asetus alles tõestatavat juba argumendina kasutaks. Väljakutse autonoomsete kontseptuaalsete rollide teoreetikule võime sõnas-tada järgmiselt: kui “vel” ei ole tähenduslik, siis kuidas peaksime seletama, miks ta seda ei ole, palumata appi osutuslikku semanti-kat?

Autonoomsete kontseptuaalsete rollide teoreetik võiks vastata, et selline reeglitehulk nagu ($a-c$) ei määra täielikult ära tähendust, kui ta on kätketav suuremasse kooskõlalisse reeglitehulka. See vastus on mõnevõrra *ad hoc*, sest seda nõuet, mida ta ette paneb, ei motiveeri pealtnäha miski, mis oleks olemuslik lähenemisele, mis pooldab kontseptuaalsete rollide autonoomsust. Väljapakutud nõue välistab ka võimaluse, et mõtleja saab väljendist aru ja jõuab avastuseni, et selle kohta kehtivad uued printsiibid, mis ei tulene printsiipidest, mida ta eelnevalt tunnistas (selle kohta on näide antud allpool). Kui see on võimalik, siis peaks olema liig väita, et selline reeglitehulk nagu ($a-c$) ei määra täielikult ära tähendust, kui seda saab kätkeda suuremasse kooskõlalisse reeglitehulka.

Sellest erinev nõue on, et reeglite hulk nagu ($a-c$) koos piirava nõudega nagu (d) ei määra ära tähendust, kui järgmine tingimus on täidetud:

reeglite hulka saab kätkeda suuremasse hulka, mille jaoks on olemas tõefunktsiooni omistus konnektiivile, mis teeb kõik reeglid tõesust-säilitavaks ning teeb korrektseks mistahes pii-rava klausli nagu (d), mis nüüd aga kehtib selle suurema hulga kohta.

Kuid selle tugevama nõude omaksvõtmine tähendab autonoom-suse hülgamist. See tugevam piirang vähendab lubatavate tähendust-fikseerivate klauslite klassi, viidates nõudele, millel on tegemist tõesusega. Seda piirangut ei saa põhjendada autonoom-suse kontseptsioonist lähtudes.

Osutuslikku kitsendust tähendust-määravatele kontseptuaal-setele rollidele selle näite käsitlemisel saab üldistada mis tahes kategooria väljenditele. Selle üldistuse kohaselt määrab oletatav tähendust-määrav kontseptuaalne roll tähenduse tõeliselt ära vaid

siis, kui leidub sobiva kategooria semantiline väärtus, mis väljendile omistatuna teeb kontseptuaalses rollis mainitud ülemineku alati tõesust-säilitavaks ning teeb nii, et mainitud uskumuste moodustamise praktikate tulemuseks on alati tõesed uskumused. See on variant nõudest, mida ma oma teose *Urimus mõistetest* terminoloogias kutsusin kontseptuaalse rolli või väljapakutud valdamistingimuse jaoks determinatsiooniteooria olemasolu nõudeks. Kontseptuaalsel rollil õnnestub tähendust üheselt määrata, kui leidub — võimalik, et koos selle viisiga, kuidas maailm on — ainult üks selline semantiline väärtus. Väljendite puhul, mille tähendus on individueeritud teda sisaldavate lausetega nõustumisest tulevate tagajärgede või kohustuste kaudu, võib sellise lähenemise korral vaja minna selle idee vastuvõtmist, et see semantiline väärtus on nõrgim semantiline väärtus, mis teeb kanoonilise kontseptuaalse rolli kehtivaks. Tulen selle küsimuse juurde veel tagasi.

Igal juhul, olenemata sellest, kuidas seda on arendatud detailides, tunnustab seda osutuslikku kitsendust arvestav kontseptsioon teatavaid klassikalisi teese uskumuse ja mõttekuse kohta. Sellise kontseptsiooni puhul võime näha, miks on nii, et sellega, kui me nõustume lausetega nende protseduuride põhjal, mida mainiti tema osaväljendite kanoonilistes kontseptuaalsetes rollides, me täidame ühe otsustuse eesmärkidest: et see, mida otsustatakse, oleks tõene. Me austame ka ideed, et mõttekus on individueeritud millegi mõttekuse semantiliseks väärtuseks olemise fundamentaalse tingimuse kaudu. See fundamentaalne tingimus on fikseeritud antud mõttekuse jaoks tänu sellele, et ta on see, mida miski peab rahuldama, et valdamistingimuses mainitud uskumuste moodustamise protseduurid annaksid tulemuseks alati tõeseid uskumusi.

Autonoomsuse kontseptsiooni teine probleem kerkib esile ehtsate tähenduste klassi sees. Isegi aritmeetika ja kõrgemat järku loogika valdkonnas ei saa iga tõest lauset tuletada üksnes printsiipidest, mille aktsepteerimine on tarvilik väljendite mõistmiseks lauses. See olukord peaks olema võimatu, kui me pooldame tähenduse kui kontseptuaalse rolli autonoomsuse kontseptsiooni. Selle kontseptsiooni kohaselt ei tohiks leiduda kohta korrektsele (tõesele) aritmeetilisele lausele, mis pole sellisena tõestatav tema koostisosade kanoonilistes kontseptuaalsetes rollides sisalduva materjali põhjal. Kuid on võimalik näidata, et selline olukord

võib aset leida, eeldades Gödeli teoreemi, et iga aksiomatiseeritava, kooskõlalise aritmeetikasüsteemi kohta leidub tõene aritmeetiline lause, mis pole selles süsteemis tõestatav. (Tudengi jaoks, kellele Gödeli teoreem on uus, kel aga on mõningane loogiline tagapõhi, on täielik tõestus antud teoses Kleene 1971: ptk VIII.)

Arusaamine universaalsest kvantifikatsioonist üle naturaalarvude 0, 1, 2, ... nõuab ainult, et arusaaja, aktsepteerides sellist universaalset kvantifikatsiooni, kohustaks ennast kvantifitseeritud esimest järku predikaadi suvalistele arvulistele instantsidele. Oleks liiga palju nõuda, et mõtleja haaraks naturaalarvude suvaliste avatud [*open-ended*] omaduste arvulist induktsiooni. Nimelt seetõttu, et me saame aru nendest universaalsetest kvantifikatsioonidest enne, kui me õpime ära arvulise induktsiooni kehtivuse. Selle kehtivus on miski, mis on korrektne universaalse kvantifikatsiooni tähenduse suhtes üle naturaalarvude, mida on pigem juba haaratud kui primitiivina ette kehtestatud. Lause, mille Gödel näitas olevat antud süsteemis mitte tõestatava, on vormis

Kõigi naturaalarvude n korral, n pole Gödeli arv Gödeli arvuga g valemi tõestusele,

kus g tähistab Gödeli lause arvu lausete standardnumeratsioonis (niinimetatud Gödeli numeratsioonis). Lühendagem Gödeli lause kui "Kõigi n korral, mitte-Tõestus(n , g)". Standardne ja minu meelest kehtiv arutluskäik selle lause tõesuse üle väidab kõigepealt, et kui kõnealune aritmeetiline süsteem on kooskõlaline, siis peab olema süsteemis tõestatav iga [järgmine lause]: "mitte-Tõestus(0, g)", "mitte-Tõestus(1, g)", "mitte-Tõestus(2, g)". Standardne arutluskäik jätkub seejärel nii: igaüks neist tõestatavatest lausetest peab olema tõene; ning seega peab "Kõigi n korral, mitte-Tõestus(n , g)" olema samuti tõene. Me teame aga Gödeli kuulsa arutluse kaudu, et see universaalne kvantifikatsioon pole süsteemis tõestatav. Nüüd tekib küsimus: kuidas saab autonoomse kontseptuaalse rolli teoreetik seletada seda, kuidas saab universaalsel kvantifikatsioonil üle naturaalarvude olla sellist liiki tähendus, et Gödeli lause, mis on universaalne kvantifikatsioon, on *tõene*?

Kontseptuaalse rolli teoreetiku jaoks, kes ei pea kanoonilisi tähendust-fikseerivaid rolle autonoomseks, siin ilmset problee-

mi pole. Kui kontseptuaalseid rolle pidada alluvaks osutuslikele kitsendustele, siis võib ta öelda, et tõetingimus iga universaalse arvulise kvantifikatsiooni jaoks on nõrgim tingimus, mis teeb kehtivaks universaalse elimineerimise tuletused. See tingimus on ilmselt üks neist, mille puhul me võime korrektselt liikuda universaalse arvulise kvantifikatsiooni kõigi instantside tõesuselt selle kvantifikatsiooni tõesusele. Seega on näidatud selle ülemineku kehtivust, mida me vajame Gödeli lause tõesuse poolt väideldes. Selle kehtivuse näitamine toimub olemuslikult läbi tõeteooria. Autonoomsete kontseptuaalsete rollide teoreetik ei saa seda käiku kasutada. Ehkki täielik arutus selle punkti üle peaks tegema läbi palju enam astmeid, ei näe ma, et autonoomsete kontseptuaalsete rollide teoreetikul oleks vahendeid seda liiki väljakutsele vastamiseks.

2. Nüüd võime pöörduda küsimuse poole, kas kontseptuaalse rolli teooria peaks alati olema primitiivne või mitte. Meenutagem, et primitiivne teooria on see, mis ütleb või millest tuleneb, et isiku mõtte ja keele kokkusobivus väljendite kanooniliste rollidega ei ole ratsionaalselt seletatav millegi veel fundamentaalsema kaudu. Me võime oma klassifikatsioonis olla veidike eristusjõulisemad, kui toome sisse relativeeritud mõiste, milleks on kontseptuaalse rolli teooria primitiivsus antud kontseptuaalsete rollide klassi suhtes. Teooria on primitiivne klassi suhtes parajasti juhul, kui ta kohtleb selle klassi kanoonilisi rolle nii, nagu neid ei saaks millegi veel fundamentaalsema kaudu ratsionaalselt seletada. Kontseptuaalse rolli teooria saab autonoomsuse tagasi lükata, jäädes ikkagi primitiivseks antud rollide klassi käsitlemisel. Ei ole sisemist vastuolu selles, kui aktsepteeritakse osutuslikke kitsendusi tähendusi määravatele rollidele ning samas pooldatakse seisukohta, et mõtleja kokkusobivust tähendusi määravate kontseptuaalsete rollidega ei saa millegi muu kaudu ratsionaalselt seletada. (Teooria, mille ma pakkusin *Uurimuses mõistetest*, võttis selle kombinatsiooni omaks kõikide kanooniliste kontseptuaalsete rollide puhul, ehkki ma ei ole nii jultunud pakkumaks seda tõestuseks selle kombinatsiooni kooskõllalisusele.) Sellest hoolimata olen ma hakanud arvama, et saab esitada olulise argumendi primitiivsete teooriate vastu vähemalt teatavate mõistete puhul, argumendi, millel on ta-

gajärgi ka ratsionaalse seletuse teooria ning õigustuse ja teadmise teooria jaoks.

Kui 18-aastasele esimest korda loogikat õpetatakse, siis peab ta järele mõtlema — kahtlemata lühidalt — mõistmaks, et “või” sissetoomise reegel (“ A -st saab tuletada, et A või B ”) on kehtiv reegel. Ta on mõistnud sõna “või” juba enam kui kümme aastat. Talle ei tutvustatud mõnda äsja sissetoodud väljendit valitsevat kokkulepet [*stipulation*]. Pigem paneb järelemõtlemise protsess teda nõustuma, et see “või” sissetoomise primitiivne reegel on korrektne tema eelnevalt olemasoleva “või” mõistmise valguses. Selle olukorra kohta on kiusatus öelda kolme asja:

- (1) Tema esialgne arusaamine “võist” sisaldab mingi aluskontseptsiooni valdamist.
- (2) Sel aluskontseptsioonil on järgmine semantiline sisu: nimelt et lause kujul A või B on tõene parajasti juhul, kui kas A on tõene või B on tõene.
- (3) Järelemõtlemise protsess, kus ta tegeles “või” sissetoomise primitiivse reegluga nõustumisega, hõlmab seda, et selle aluskontseptsiooni sisu on kausaalselt tegus mittejärelduslikul, kuid ometi ratsionaalselt mõjusl moel primitiivse reegluga nõustumises tema poolt.

Oletage argumendi huvides, et me anname järele kiusatusele öelda (1–3). Mis on tulemuseks saadud vaate konsekventsid ning kuidas võiks seda arendada?

Seda vaadet võidakse kippuda hülgama sel põhjusel, et kõik, mis leiab aset primitiivse tuletusreegli ratsionaalse aktsepteerimiseni viiva järelemõtlemise käigus, on, et mõtleja järeldab selle reegli korrektsuse oma teadmistest panuse kohta, mille sõna “või” inglise keeles annab tõetingimustesse. Kindlasti on tõsi, et kui esitada küsimus õigustuse kohta, siis võib kogenum tudeng tulla lagedale millegi sellesarnasega. Kuid see ei saa olla alternatiivseks seletuseks nähtusele, sest ta lihtsalt lükkab probleemi edasi. Mõtleja võib ratsionaalselt järele mõeldes jõuda mõistmiseni, et “või” sissetoomine on kehtiv, isegi siis, kui talle ei ole eksplitsiitselt tõesustabeleid või tõeteoreetilist klauslit õpetatud. Kui ta ei ole seda õppust saanud, siis mis seletaks tema ratsionaalset tõdemust, et väide “või” panuse kohta tõetingimustesse on korrektne,

või tema arusaamist tõesustabeli korrektsusest? Jälle on seletuse kandidaadiks semantilise sisuga aluskontseptsioon.

Aluskontseptsioonide teooria käsitleb samuti paremini teatavaid küsimusi, mille puhul primitiivsete kontseptsioonide teoreetik jääb väikesesse kimbatusse. Primitiivsuse teoreetik peab nõustuma — sest see on tuttav igale elementaarse loogika õpetajale —, et kellelgi, kes mõistab “võid” või eksistentsikvantorit, võib kuluda natuke aega, enne kui ta hakkab mõistma, et nende vastavad elimineerimisreeglid on nende jaoks korrektsed. Millise seletuse võib primitiivsuse teoreetik anda järelemõtlemisele, mis viib nende ratsionaalsele aktsepteerimisele taibukamate õpilaste poolt? Vaevalt saaks ta öelda, et arusaamiseks on üldiselt tarvilik nõustumine pärast hetkelist järelemõtlemist, sest mitte kõik arusaajad ei nõustu nendega kohe.

Mõned primitiivsete kontseptuaalsete rollide teoreetikud, kes nõustuvad ka sellega, et kanoonilised kontseptuaalsed rollid on osutuslikult kitsendatud, võivad kalduda toetuma teistsugusele allikale. Nad võivad öelda näiteks, et “või” elimineerimine on korrektne, sest selle muudab kehtivaks semantilise väärtuse nõrgim omistus, mis teeb kehtivaks ka “või” sissetoomisreegli, kusjuures see omistus on klassikaline tõefunktsioon “või” jaoks. (Ma ise ütlesin varem seda.) Otsene probleem selle vastusega on selles, et see on täiesti ebausutav seletus selle kohta, mis leiab aset isikus, kelle järelemõtlemine tekitab edukalt teadmise “või” elimineerimisreegli korrektsuse kohta. See isik ei pea reflekteerima omaenda järeldusliku praktika üle tõdemaks, et “või” elimineerimisreegel on korrektne. Samuti näib mulle, et ta ei vaja mingit informatsiooni, olgu eksplitsiitset või varjatut, selle kohta, millised semantiliste väärtuste omistused muudaksid kehtivaks teatud järelduslikud praktikad, ammuigi siis veel infot nende tugevuse või nõrkuse kohta. Pigem seisneb tema eelnev arusaamine “võist” selles, et ta seostab sellega semantilise sisuga aluskontseptsiooni — et “*A või B*” on tõene siis, kui kas *A* on tõene või *B* on tõene. See aluskontseptsioon on tegus, kui ta järele mõtleb, andes tulemuseks tõdemuse, et elimineerimisreegel on korrektne. Nagu varemgi, võivad mõned mõtlejad sõnastada õigustuse, esitades eksplitsiitselt semantilise reegli, kui neilt seda küsida; ning samuti

nagu varem ning sarnastel põhjustel ei saa see olla alternatiivseks seletuseks käsitlusele aluskontseptsioonide kaudu.

See aluskontseptsioonide käsitlus pole selgesti seisukoht, millesse hiline Wittgenstein oleks soosivalt suhtunud. Sellegipoolest saab seda käsitlust arendada viisidel, mis arvestavad tema reeglijärgimise arutluse mõnda kõige veenvamat aspekti. Esiteks saab aluskontseptsioonide käsitlust arendada viisil, mis rõhutab positiivselt midagi, mida Wittgenstein oleks kindlasti nõudnud, nimelt et põhijuhtudel ei ole järelduslikku alust kasutamaks väljendit teatud kindlal moel. Seda liiki järelemõtlemine, mis sisaldus primitiivse tuletusreegli või primitiivse semantilise reegli aktsepteerimises, ei ole fundamentaalselt järelduslik. Kuid ometi teeb järelemõtlemine sellega nõustumise ratsionaalseks. Vaimufilosoofia päevakorrapunktide hulka kuulub kindlasti seletamine, kuidas on võimalik see mittejärelduslik (ning muidugi mittetajumuslik) ratsionaalne mõte, kui ta seda on. Ta paistab kindlasti olemas olevat ning kui ta esineb, siis paistame asuvat ühes personaalse, ratsionaalse taseme ja subpersonaalse, subratsionaalse taseme kokkupuutepunktis.

Teiseks aspektiks, kus aluskontseptsioonide teooria ei pruugi olla vastuolus mõnede intuitsioonidega Wittgensteini reeglijärgimise argumentides, on asjaolu, et aluskontseptsioonide teooria ei pea eitama, et me peaksime teatavate mõistete valdamistingimustes mainima seda, mis tundub mõtlejale olevat primitiivselt vältimatu*. Probleem on olnud selles, et varasemad teooriad

*"Primitiivselt vältimatu" [*primitively compelling*] on Peacocke'i valdamistingimuste teoorias (Peacocke 1992) mõistete individueerimisel otsustava tähtsusega konstruktsioon. Peacocke'i järgi individueerib mõistet tema valdamistingimus ehk see tingimus, mille kehtides mõtleja valdab kõnealust mõistet. Mõtleja valdab mingit mõistet parajasti siis, kui ta aktsepteerib teatud kanoonilisel viisil teatavaid seoseid ja sisusid, milles see mõiste sisaldub. Primitiivne vältimatus peab teatud mõistete puhul (nt loogilised konnektiivid) olema omane vastavaid mõisteid sisaldavate järelduste aktsepteerimisele — mõtleja tunnistab need järeldusseosed kehtivaks, tuginemata lisainformatsioonile; järelduste kehtivaks tunnistamine sõltub üksnes järelduste loogilisest vormist ning nende aktsepteerimine tundub mõtlejale vältimatu nende ilmsuse tõttu. *Tlk.*

ei ole eristanud küllaldaselt neid juhtumeid, kus millegi primitiivselt vältimatuna tundumine seletub aluskontseptsiooni omanemisega, nendest juhtumitest, kus see nii ei ole. Nähtavasti ei ole takistusi teooria arendamisel, kus on olemust-tabavad seosed semantilise sisuga aluskontseptsiooni valdamise ja teatavate järelduslike üleminekute või printsiipide primitiivselt vältimatuna tundumise vahel.

Epistemoloogias on aluskontseptsioonide idee allikaks, mida võivad kasutada need teadmiskäsitlused, mille eesmärgiks on rõhutada nende protseduuride ratsionaalsust, mis on võimelised andma teadmisi. Nad võivad olla ka eriti olulised nende teooriate jaoks, mis lähevad kaugemale ning ütlevad, et teadmise puhul peab mõtlejal olema mingi kontseptsioon selle kohta, *miks* tal on õigus. Sellised kahte liiki teooriad peavad ütleva midagi tuletusreeglite primitiivsete aksioomide ratsionaalse aktsepteerimise kohta ning ütleva midagi sellist, mis ei seisneks nende poolt mujal tarvitavate teadmisstandardite hülgamises nende juhtude tarbeks. Aluskontseptsioonide teooria võib aidata seda vajadust rahuldada primitiivsete loogikareeglite puhul ning arvatavasti ka mujal. Mõtleja, kes on primitiivset tuletusreeglit või primitiivset semantilist reeglit aktsepteerima hakates asjakohaselt järele mõelnud, on ratsionaalne seda aktsepteerima hakates, tal on selles õigus ning ta on mõjustatud selle poolt, mis teeb selle korrektseks; ja kõike seda ilma, et selle aktsepteerimine oleks üleni järelduslik.

Seoseid pole mitte ainult epistemoloogiaga. Aluskontseptsioonide teorial on platonistlikke aspekte. Leidub ka näiteid mõistete omistamisest, mis näivad toetuvat millelegi, mis sarnaneb aluskontseptsioonide teooriaga. Üheks näiteks on jada piirväärtuse mõiste korrektne omistus Leibnizile ja Newtonile, arvestades nende täiesti ebaadekvaatseid selgitusi sellele mõistele ning nende suutmatust anda eksplitsiitselt selle korrektset definitsiooni. Kõik see annab tunnistust sellest, et leidub rohkem kui üks ajend aluskontseptsioonide teooriat edasi uurida.

(Järgneb)



JÜRI KASK

HUNDIMÄE SÜNDIMINE

Voldemar Rosenstrauch

“Viimaks, viimaks tund on tulnud,
Mis ma ammu ootnud juba,
Härra välja jahil’ läinud —
Nüüd mul toimetada luba.

Nüüd ma lähen sinna kambri,
Kuhu veel ei minna võinud,
Ehk küll juba teenistuses
Seitse aastat mööda läinud.

Sest et härra hoiab võtit,
Valvab ust kui enda hinge,
Et ei ainus teade sellest
Toast ei mulle osaks lange.

Ainult härra üksipäine
On säääl salakambris käinud,
Ja mu silm on ime-asju
Läbi võtmeaugu näinud.

Tekst raamatust Voldemar Rosenstrauch, *Põhjalilled I*, Tartu, 1908, lk 183–186.

Siinses taastrükis on tehtud pisiparandusi. A. K.

Hundimäeks nimetab rahvas 27 versta pikkust mäeahelikku Vaimastvere ja Tapiku piiri pääl. *Autori märkus.*

Korra kitsi terve karja
Silm võis selgelt seletada,
Korra väikseid mehikese
Härral ümber mitu sada.

Kord kui kaunist kandlemängu
Kõrv võis selgelt kuulutada,
Lauluhääl kord tungis kambrist,
Tahtis südant sulatada.

Täna tahan kõiki näha,
Kust see imevägi tuleb,
Ei ma enne rahu leia,
Kui mu uudishimu sureb.”

Kuid ei midagi ta leia
Selles kambris võõrastavat,
Ainult raamatut ja lauda
Tema silmad kambris näevad.

Raamat on küll isevärki,
Isemoodi kirjadega,
Lehed, need on hoopis mustad,
Tähed verel tehtud aga.

Toapoiss istub härra tooli,
Hakkab lehti seletama,
Ehk vast säält ta vastust leiab,
Miks ei pääsnud siia tema.

Vaevalt luges mõned sõnad,
Kui ju suure kolinaga
Ilmus väikemeeste kari
Laua ümber, ukse taga.

“Tööd meil anna, tööd meil anna.”

Kuuldub kõigi huulil kära —

“Kui sul aga tööd ei ole,

Murrame su enda ära.”

Esmalt kokkus toapoiss väga,

Kuid siis kogus ennast tema —

“Või siis tööd on teile tarvis?

Noh, ka kade pole mina:

Tiik, mis seisab mõisa õues,

Porist ära puhastage

Ja suur kivi tiigi keskelt

Ära merre veeretage.”

Pisikesed mehikesed

Kohe tööle kihutavad —

Toapoiss läheb sala vaatma,

Kuda nemad valmis saavad.

Kui ta tiigi juurde jõudis —

Puhast tiiki silmad näevad,

Ainult suure kivi ümber

Väiksed mehed aru peavad.

Kuid ka see on varsti tehtud,

Jälle kari tuppa tõttab —

“Tööd meil anna, tööd meil anna,”

Igaüks neist sõna võtab.

Toapoiss oli päris kimbus —

Kõik see nõnda ruttu tuli,

Kuid ka julgel poisil varsti

Ajus mõte valmis oli:

“Rukis põllult maha niitke,
Rukkid pekske kohe ära,
Terad ära kuivatage,
Salvedesse kandke vara.”

Juba paari tunni pärast
Mustad poisid toas on jälle. —
“Tööd meil anna, tööd meil anna!
Kergest' teinud meie selle.”

“Läbi Endla raba Koeru
Kivitee nüüd valmis tehke,
Sest on hulgal rahval kasu —
Vaeva tema pärast nähke.”

Kohe poisid tööle tõtvad,
Nii et tööst on otsas higi,
Ühed teed säääl valmistavad,
Teised kandvad kraami ligi.

Nüüd ka jõudis härra kodu —
Kuulis imelikku kära,
Ruttas vaatma, mis säääl tehaks —
Mõistis põhjust kohe ära.

Ruttas kambri, kus just toapoiss
Parajasti pööras lehta,
Haaras raamatu ja luges
Jälle vaimud oma kohta. —

Toapoiss tubli keretäie
On veel härralt kingiks saanud,
Ehk küll palju kasulikku
On ta sellel päeval teinud.

(KARL) VOLDEMAR ROSENSTRAUCH (27. jaan. 1877 – 8. jaan. 1919) kuulub nn järelärkamisaja poetide hulka, kes eesti luuleloos tänaseks eriti sügavasse unustusse on jäänud. Tema värsse on rohkesti ilmunud omaaegses ajakirjanduses, neid on koondanud kaks kogu: *Arm ja valu* (Jurjev, 1903) ning *Põhjalilled I* (Tartu, 1908) ja arvustus on neid õigegi põhjalikult materdanud kui epigoonlikke (nt KAH, *Postimees*, 4. III 1919); ei anna neile kuigi kõrget hinnangut ka järelepõlvede käsitlus (A. Vinkel *Eesti kirjarahva leksikonis*, Tallinn, 1995, lk 479). Luuletaja märtrisaatuse tõttu tema loomingugi vastu huvi tundma hakanud, leidsin sellest ometi mõnda meenutamistväärset.

Kõigepealt on tal paar luuletust, mis lausa juhanliiviliku visionaarse igatsuslikkuse saavutavad. Esikkogust loeme näiteks (lk 24): *Kord, ma tean, küll tõde võidab, / Aga kuna sünnib see, / Millal tõe valget lippu / Tõstetakse kõrgele. // Kord ta võidab, kuid kas mina / Seda näha saan ka veel, / Kas sel suurel võidupühal / Laulab talle kiitust keel? Ja teisest kogust: / Puu ja kivi mõistsid sõnu, / Tuuled tundmust avaldasid / Hallist muinaspõlve ajast, / Saladusi jutustasid. // Ma neid häáli püüdsin mõista, / Sõnadesse kokku panna, / Püüdsin neile sõnad suhu, / Püüdsin neile kuju anda* (luuletus “Muinaspõlve mälestused”, lk 162–163).

Püüdmine püüdmiseks, see oli kindlasti siiras, saavutused jäid siiski tagasihoidlikuks. Lahjavõitu armastuslaulude seast endub mõni pildike kodumaa ajaloolistest lossidest või ka mõni tõlkekatsetus (Byronilt, Heinelt), vahest kõige enam üks-teine ballaad folkloori või ajaloolise pärimuse aineil. Goethe aastal näis sobiv valida neist “Hundimäe sündimine”, mis on vanameistri üldtuntud “Nõiduse õpilase” (*Der Zauberslehrling*) motiivi huvitav kajastus, sealjuures mõeldavast algimpulsist isegi ideeliselt üllatavalt kaugele arendatud.

Voldemar Rosenstrauchist on teada seda, et ta tegutses aktiivse kodu-uurijana, olles ise taluperemees Põhja-Tartumaal Salla vallas. Vabadussõja ajal sattus ta punast terrorit teostava kuueteistmehelise röövsalga (“hävituspataljoni”) kätte; tema noorem vend hakkas vastu ja tal õnnestus põgeneda ja siis jutustada Voldemar Rosenstrauchi viimseist hetkist. Kui Eesti väed saabusid, leiti tema laip lahtiriietatuna, jalaluud ja pea puruks pekstud. Tollal ei olnud niisuguses sündmuses midagi erakordset; praegu paneb mõnevõrra imestama ainult see, kui leplikult pärast Vabadussõda püüti unustada kõik need õudsed massija üksikmõrvad, mida nn Eesti Tööraha Kommuuna korraldusel tehti mõne kuu jooksul aastail 1918–1919. Nende aastate ajalehed kubisevad vastavaist teateist; 1919. a 27. jaan. *Postimehes* on ilmunud Voldemar Rosenstrauchi nekroloog.

Ain Kaalep

EESTI RAHVA MUUSEUMI RAJAMISEST

Piret Õunapuu

“Eesti Rahva Muuseumi põhjuskiri” ütleb:

1. *Eesti Rahva Muuseum asutatakse Eesti rahvateadlase Dr. phil. Jakob Hurt'i mälestuse kestvaks auustamiseks.*

2. *Eesti Rahva Muuseumi otstarb on Eesti rahvateadust igakülgsest edendada.*

3. *Ühisuse otstarb on jäädavalt muutmata.*

Selle aasta 14. aprillil pidas see auväärne asutus oma 90. aastapäeva. Esimese kokkuvõtte tehtust on kirjutanud tollane direktor Ferdinand Leinbock muuseumi 25. aastapäevaks 1934. aastal (Leinbock 1934). Viiskümmend aastat hiljem, 75. aastapäevaks, kirjutab Ants Viires ülevaate “Muuseumi sünd” (Viires 1984). Kõik ülejäänud autorid, kes antud teemat on käsitlenud, on kasutanud just neid kahte kirjutist. Muuseumi arhiiv asub põhiliselt Eesti Rahva Muuseumis, osa dokumente ka Kirjandusmuuseumis. Siinkohal tahaks välja tuua mõned seni kajastamata tõigad.

*

Kõigepealt **muuseumi vanuse küsimus**. Kuigi muuseumi eelkäijateks võib pidada nii Eesti Üliõpilaste Seltsi muuseumi kui ka “Eesti muuseumi”¹, saab ERM kui Jakob Hurda mälestuse austamiseks loodud asutus olla rajatud ainult pärast tema surma, seega

¹EÜSi muuseumist kõneleb esmakordselt O. Kallas oma mälestustes (Kallas 1923). Tema eestvedamisel kosusid nii seltsi muuseum kui raamatukogu. EÜS deponeeris oma etnograafilised kogud (451 eset) ERMile juba 1909. a ja raamatukogu (14 000 köidet) 1912. a. Nii on ERM otsene EÜSi muuseumi järeltulija. Kristjan Raua ja Jaan Tõnisso-

mitte enne 31. detsembrist 1906. a. Rahvusmuuseumi asutamise tõukeks oli pärast Jakob Hurda surma ajalehtedes pärijate nimel ilmunud Max Hurda teade, mille järgi J. Hurda soov oli, "et tema kogu rahvale, kelle keskel see korjatud, alles peab jääma". Pärast matusetalituse lõppu kogunesid "Vanemuisesse" koosolekule tolle aja juhtivad vaimuinimesed. Koosolekut juhatas Jaan Tõnisson. Otsesed muuseumi sünnisõnad lausus aga Villem Reiman: "Kuigi meil praegu kedagi üksikut inimest ei ole, kellel seesama jõud olemas kui Hurtil, siiski võib kahtlemata hulk väikesi jõudusid palju kasulikku tööd ära teha. . . Hurti töödele tuleks kogumise ja asumise paik iseäralise Hurti muuseumi kujul elusse kutsuda". Selle päeva soovitas muuseumi asutamispäevaks võtta ka Oskar Kallas oma kirjas Ferdinand Linnusele 1933. aastal, enne hilisema asutamisajaga 25. aastapäeva saabumist. (Üldiselt on ta aga seisukohal, et sisuliselt on ERM vanem, ja arvab: nimetatud ajajärk on ainult formaalne ERMi asutamise aeg. Peaks leidma mingi daatumise enne 1887. aastat, sest siis oli EÜSi muuseum juba olemas.)

Matusepäeval valitud toimikond asus tegema vajalikke eeltöid ning muuseumi põhikirja välja töötama. Et aga töö käigus tulevase muuseumi ülesanded aina laienesid, sai "Hurt'i" muuseumist Eesti Rahva Muuseum. Nii on põhjuskirjas § 7: "Muuseumis leia-
vad kõigepäält aset Jakob Hurt'i teaduslised kogud ja kõik, mis tema mälestusega ühendatud on. Rahva Muuseumisse kogutakse kõiksugused rahvateadlised sõnalised ja asjalised mälestused: rahvaluule, kohanimed, keeleteaduslised ained, rahva muusika, rahva laulud, rahva kunstitooted, rahvariided, ehted, tööriistad, tarbeasjad j.m. Muuseum korjab kunstitooteid, trükitöösid ja käsi-
kirjalisi aineid Eesti rahva edenemiskäigu kohta endisest ja käesolevast ajast. Ühisus asutab täieliku raamatukogu. Ühisus paneb koosolekuid, läbirääkimisi, ettelugemisi, kursuseid, näitusi ja õpetlikka teekondasid toime ja määrab abirahasid ja auupalkasid rahvateadlisteks otstarveteks. Ühisus edendab kõiksugu oma tegevusepõldu puutuvat kirjandust." Muuseumi tööpõld sai lai ja mitmekesine. "Põhjuskiri" kanti Liivimaa seltside ja ühenduste

ni eestvedamisel kutsuti 1904. a ellu "Eesti Museum Tartu Eesti Põllu-
meeste Seltsi kaitse all", mida juhatas Oskar Kallas. Hiljem deponeeriti sellegi kogu esemed ERMi (vt Õunapuu 1998).

nimekirja 19. detsembril 1908. a ja kinnitati kuberner Svegintsovi allkirjaga. See ongi ilmselt tärmin, mis varem oli võetud muuseumi asutamise kuupäevaks. Kõik muuseumi dokumendid ja hilisemad põhikirjad kuni 1930. aastani, kus on vaja muuseumi asutamise aega, annavad selleks 1908. a.

Millal ja mis põhjustel siiski otsustati viimase, praegu kehtiva asutamiskuupäeva kasuks, selle kohta muuseumi arhiivis andmeid ei ole. 14. aprillil 1909. a toimus esimene põhikirjakohane tegevliikmete kogu koosolek EÜSi ruumides. Tegevliikmed oli valinud "Bergmanni Abiraha" valitsus kui Hurda kogude hooldaja.² Kogu eelnevat kirjavahetust oli peetud aga juba Eesti Rahva Muuseumi nimel. Ka kutsed, millega tegevliikmed kokku kutsuti, kandsid allkirja "Eesti rahva Muuseum". Selle koosoleku tähtsaimaks punktiks oli tulevase tegevuskava täpsem piiritlemine, sest nagu näha, oli põhikiri väga vabade raamidega. ERMi arhiivis on ka selle koosoleku protokoll. Koosolekut juhatas Oskar Kallas. Vaidlused selle üle, missugune peaks olema tulevane muuseum, olid ägedad ja sisutihedad. J. Tõnisson soovitas muuseumi ülesandeks kindlasti ka rahvaraamatukogu ja lugemislaua asutamist teadusliku raamatukogu kõrval. Tema ettepanek oli ka luua uuema kunsti osakond, mida ühest linnast teise saata, nn liikuv näitus. Pärast pikemaid vaidlusi tehti O. Kallase ettepanekul järgmine otsus: "Esiolgu vähem rõhku uuema kunsti pääle, rohkem kadumas oleva vana rahva kunsti ja ülepeä rahvatööde — ainelise vanavara — korjamise pääle panna, kuna uuema kunsti muretsemine liig kulukas oleks ja muuseumi varanduslisest jõuust üle käiks." V. Reiman

²Tegevliikmeteks olid valitud: Amandus Adamson, kunstnik Paldiskis; Matthias Johann Eisen, õpetaja Kroonlinnas; Eugenie Hurt, dr. J. Hurda lesk Peterburis; Max Hurt, vabriku direktor Kiievis; Jüri Jaakson, vandeadvokaat Riias; Jaan Jõgever, pangaametnik Tartus; Oskar Kallas, kooliõpetaja Tartus; Johannes Kerg, õpetaja Valgas; Heinrich Koppel, arst Tartus; Hans Laipmann, kunstnik Viiburis; Voldemar Lender, Tallinna linnapea; Johan Linde, kontoriomanik Pärnus; Martin Lipp, õpetaja Nõos; Aleksander Mohrfeldt, õpetaja Tallinnas; Kristjan Raud, kunstnik Tartus; Villem Reiman, õpetaja Kolga-Jaanis; Heinrich Rosenthal, arst Tallinnas; Johannes Strandberg, vabriku omanik Türil; Jaan Tõnisson, ajakirjanik Tartus; Karp Usstav, preester Tailovos; August Weizenberg, kunstnik Peterburis.

tegi ettepaneku koguda arheoloogilisi esemeid ning organiseerida väljakaevamisi. Kõike seda pooldas ka J. Tõnisson, kuid sellele oli põhjendatud vastuväiteid alates rahapuudusest ja lõpetades lubade hankimisega. Kokkuvõttev otsus oli, et muuseum ise siiski ei asuta arheoloogia osakonda, vaid deponeerib oma korjandused Õpetatud Eesti Seltsile, kellel "just sellekohased ülesanded ja rohkem sellekohaseid töötajaid" (O. Kallase ettepanek). Ka sõnalise vanavara korjamist ei võetud otseste ülesannete hulka, vaid otsustati selleks paluda Eesti Kirjanduse Seltsi abi. Järgmisel päeval peeti esimene juhatuse koosolek, kus valiti vajalikud toimkonnad ja jaotati ülesanded juhatuse liikmete vahel. Juhatuse esimeheks sai Oskar Kallas, abiks Karl Menning, laekahoidjaks Rudolf Pöld ja kirjatöimetajaks August Kitzberg.

Muuseum ei ole inimene, kes sünnib korraga ja kelle sünnipäev ei saa eriti segadust tekitada. Sündimine mitme aasta jooksul annab aga palju võimalusi sünnipäeva valikul.

*

Teine probleemide ring puudutab *Hurda kogude saatust*. Nagu teada, oli Hurda soov oma kogud eesti rahvale pärandada. See sai otseseks muuseumi loomise ajendiks. Ka põhikiri ütleb, et muuseum asutatakse Jakob Hurda mälestuse kestvaks austamiseks ja et seal "leiavad kõigepealt aset Jakob Hurt'i teaduslised kogud ja kõik, mis tema mälestusega ühendatud on". Sellest võib kergesti järeldada, et muuseum sai juba loomisel kõigi Hurda kogude omanikuks. Juriidiliselt oli aga asi tunduvalt keerulisem. Eesti rahvas ju ei saanud pärida ja enne Hurda surma polnud ka muuseumi, kes oleks pärandi vastu võtnud.

Jakob Hurda mõlemad pojad Rudolf ja Max olid muuseumi asutamise ja ka hilisema tegevusega tihedalt seotud. Rudolf Hurt kuulus aastatel 1909–1918 muuseumi juhatusse. Muuseumi kirjavahetusest selgub, et ta ei olnud sinna valitud mitte ainult viisakusest. Tal tuli Tallinnas teha muuseumi nimel mitmeidki ebameeldivaid visiite nii linnavõimude kui politsei juurde, põhi-

liselt seoses muuseumilille müügiga põllumajandusnäitustel⁵ ja kõnekoosolekute organiseerimisega. Ta oli ka ainuke, kellega muuseumi juhatuse esimees Oskar Kallas sõbralikult sina peal oli. Max Hurt kuulus küll aastatel 1909–1920 muuseumi tegevliikmete kogusse, kuid vabrikudirektorina Kiievis oli tal ilmselt vähe võimalust muuseumi probleemidesse süveneda.

Esimeste Hurda materjalide omanikuks sai muuseum alles 17. septembril 1909. a. Rudolf Hurt kirjutab Tallinnast piduliku kirja Eesti Rahva Muuseumi juhatusele:

“Kadunud Dr. Jakob Hurt’i pärijate nimel on mul au Eesti Rahva Muuseumi juhatusele auapaklikult teada anda, et meie — kadunud Dr. Jakob Hurt’i pärijad — kõik peale tema surma järele jäänud kirjanduslise ja eluloolise materjali, väljaarvatud meie oma perekonnasse puutuvad kirjad ja mälestused, Eesti Rahva Muuseumile jäädavaks omanduseks annetame. Eesti Rahva Muuseumi juhatusel on luba tähendatud materjali takistamata oma heaksarvamise järele tarvitada. Kuid kui keegi erakirjade kirjutajatest veel elus peaks olema, võib nende kirjade tarvitamine ja avaldamine üksi selle tingimisega sündida, kui Eesti Rahva Muuseumi juhatus tähendatud isiku käest tarvitamise luba on saanud. Sureb tähendatud isik, on kirjade avaldamine muidugi kohe vaba.

Üks osa tähendatud materjalist (suur hulk erakirju, ülestähendused folklore kohta, vanad kirjameeste seltsi originalprotokollid, Aleksandri-koolisse puutuvad mälestused, käsikirjad — nagu “Vana kandle” käsikiri — jne) on juba Tartusse viidud ja Eesti Üliõpilaste Seltsi majas aset leidnud. Materjal, mis veel meie käes on, muretsetakse niipea kui võimalik Tartusse.

Kindlad olles, et Eesti Rahva Muuseumi juhatus meile nii kalli isa ja isamaalase vaimlise päranduse tema auuks ja meie rahva

⁵Muuseumilille — kanarbikku — müüdi alates 1911. a Tartu ja Tallinna põllutöönäitustel. Ettevõtlikud tütarlapsed korjasid neid lilli ja kinnitasid vabatahtlike annetuste eest näitusekülastajatele rinda. 1912. a moodustati isegi lille müügi toimekond. Tihti aga keeldusid võimud näitustel lille müügiks luba andmast. Ettevõtlikud noored tegid seda siiski, mis tõi kaasa pahandusi võimudega. Lille müük andis märkimisväärse osa muuseumi tuludest.

kasuks tarvitab, soovivad Dr. Jakob Hurt'i pärijad Eesti rahva Muuseumi töö ja tegevusele kõige paremat kordaminemist."

J. Hurda kirjavahetus seisis EÜSi majas kinninaelutatud kastis ja iga kord, kui keegi tahtis seda kasutada, avati kast. Selle sisuga oli võimalik tutvuda kas muuseumi või seltsi esindaja juuresolekul. Pärast naelutati kast jälle kinni.

Enamik Hurda pärandist sai aga juriidiliselt muuseumi omandiks alles 1927. a. Muuseumi arhiivis on säilinud "Vabariigi valitsuse poolt 6. mail 1927 a. Dr. Jakob Hurt'i "Eesti Vanavara" kogu Eesti Rahva Muuseumile annetamise tingimused":

"Hra Max Hurt annetab oma kadunud isa Dr. J. Hurt'i poolt pärandatud "Eesti Vanavara" kogu Eesti rahvale, Eesti Rahva Muuseumi kaudu järgmistel tingimustel:

1. Dr. J. Hurt'i "Eesti Vanavara" kogu originaalid jäävad Eesti Rahva Muuseumi omanduseks ja hoitakse alal nimetatud muuseumi ruumides selleks määratud kindlas kohas.

2. Kogu valitsemine, korraldamine ja kasutamine kuulub E. V. Tartu ülikoolile sellekohase põhikirja alusel, mille kinnitab haridusminister.

3. Eesti Rahva Muuseum on kohustatud Dr. J. Hurt'i haua eest hoolitsema.

4. Vastutasuks annetatud kogu eest maksetakse kultuurkapitali Vabariigi Valitsuse osast (või teaduse sihtkapitalist, kui sarnane asutatakse) Dr. J. Hurt'i tütretele prl. Linda Hurt'ile ja pr. Matilde Mohrfeldt'ile, samuti ka kogu annetaja hra M. Hurti abikaasale pr. Mary Hurt'ile toetust iga ühele 100 kuldkrooni kuus, kuid ainult sel korral, kui nimetatud isikud leseks saavad, resp. prl. L. Hurt vallaliseks jääb, ja need isikud riigi poolt pensioni või palka ei saa. Juhtumisel, kui nimetatud isikud riigi poolt pensioni saavad, kuid vähem kui 100 kuldkrooni kuus, siis maksetakse neile ainult puuduv vahe. Toetus maksetakse leseks saamise või prl. L. Hurt'i töövõimetuks jäämise päevast.

5. Dr. J. Hurt'i kogude üleandmise kohta sõlmitakse annetaja hra. Max Hurt'i ja vastuvõtja Eesti Rahva Muuseumi vahel sellekohane leping.

II. Kogude originaalid jäävad Eesti Rahva Muuseumi omanduseks ja hoitakse alal muuseumi ruumides selleks määratud kind-

las kohas. Kogusid ei ole õigus kellelgi pantida ega pandiks võtta, samuti ka võõrandada. Muuseumi tegevuse likvideerimisel lähevad kogud Eesti Vabariigi Tartu ülikooli omanduseks.”

Tingimustele on alla kirjutanud riigivanem Jaan Teemant, haridusminister Jaan Lattik ja riigisekretär Karl Terras. Eelnevalt oli juba koostatud haridusministeeriumi ja ERMi vahelise kokkuleppe kava. Selle kohaselt jäi haridusministeeriumi ülesandeks kogude äratoomine Helsingist ja muuseumi kindlustamine kultuurkapitali summadega kogude korraldamiseks ning järelevalve kogude kopeerimise, katalogiseerimise ja trükivalmiks toimetamise üle. ERMi kohustuseks jäi paigutada need vastavatesse tulekindlatesse hoiuruumidesse, muretseda kapid, riulid ja muu tarvilik inventar, valida eriharidusega korraldaja ja abitööjõud ning võimaldada oma ruumides kogu kasutamine nii teaduslikuks otstarbeks kui ka ülikooli õppetegevuseks. Kolmepoolne kokkulepe haridusministeeriumi, Max Hurda ja Eesti Rahva Muuseumi vahel allkirjastati alles 27. septembril 1927. a. Sellest hetkest kuulusid Jakob Hurda kogud Eesti Rahva Muuseumi kaudu, mis oli loodud *tema mälestuse kestvaks auustamiseks*, kogu Eesti rahvale.

Hurda rahvaluulekogud tõi Oskar Loorits Helsingist ära 21. juunil 1927. a. Need kogud said aluseks Eesti Rahvaluule Arhiivile, mis moodustas ühe Eesti Rahva Muuseumi osakonna.

Sama aasta oktoobris deponeeris Tartu Ülikool ERMile prof. M. J. Eiseni rahvaluulekogud ja kirjavahetuse. Kogude hoidmise, haldamise ja tarvitamise kohta kehtisid samad seadused mis Hurda kogude puhul.

*

Siin vaadeldi kahte Eesti Rahva Muuseumi loomisega seotud probleemi. Muuseumi asutamise aega on tema eksisteerimise jooksul mitut pidi arvatud, kuid nagu kirjutas Oskar Kallas Ferdinand Leinbockile: “Igal juhul on ERM vanem kui ta nimi ja asutamispäev on maitseasi, peaasi on, et ta olemas on.” Teiseks seni vähe teada olevaks tõigaks on asjaolu, et Max Hurt oli kuni 1927. aastani Hurda rahvaluulekogude pärija. Seega ei pärandanud neid eesti rahvale mitte Jakob Hurt, vaid tema poeg 21 aastat

pärast Jakob Hurda surma ja 19 aastat pärast vastava muuseumi loomist. Siinjuures ei tohi aga kõlama jääda mõte, nagu oleks Max Hurt kuidagi süüdi. Hurda perekond toetas igati ERMi, mis oli ju Jakob Hurda mälestuseks loodud.

Jäänud on veel kümme aastat, et põhjalikult läbi töötada Eesti Rahva Muuseumi ajalugu ja see 100. aastapäevaks välja anda. See ei ole mitte ainult ühe asutuse, vaid ühe rahva vaimukultuuri ajalugu ühe väga olulise sajandi jooksul.

Kirjandus

- Kallas, Oskar 1923. Eesti rahva muuseumi algaegadelt. — *Postimees*, nr 132, nr 158)
- Leinbock, F. 1934. Eesti Rahva Muuseum 1909–1934. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX–X*. Tartu, lk 1–48
- Viires, A. 1984. Muuseumi sünd. — *Looming*, nr 4, lk 508–519
- Õunapuu, P. 1998. Oskar Kallas ja Eesti Rahva Muuseum. — *Oskar Kallas: Artikleid Oskar Kallase elust ja tööst*. Tartu, lk 77–98

PIRET ÕUNAPUU (sünd. 1955) on etnoloog, lõpetanud Tartu ülikooli 1979. a, praegu Eesti Rahva Muuseumi teadur-kuraator.

SOIKKOLA ISURITE JA KURGOLA SOOMLASTE SÜNNIKOMBESTIKUST

Marika Mikkor

Soikkola poolsaar Lääne-Ingeris asub geograafiliselt Eestile lähedal, lähedane on ka isuri keel, eriliseks teeb piirkonna aga sealne arhailine laulutraditsioon ja kombestik. Isurikeelne asustus on kõige kauem kestnud Soikkolas. Kurgola poolsaare soomlased moodustasid teistest ingerisoomlastest päritolult erineva rühma. Et soomlased olid luteri ja isurid õigeusku, oli kahe naabruses asuva rahvagrupi läbikäimine varem lisaks keeleliste erinevustele usulise barjääri tõttu piiratud, mis ei välistanud siiski vastastiku-seid mõjutusi.

Aastail 1987–1989 käisin Soikkolas ja Kurgolas kolm korda, tundes huvi sünni- ja matusetavade vastu. Matusekombestiku osas pakkusid mitmete arhailiste ja piirkondlike tavade säilimise tõttu huvi eelkõige isurid, seejuures tingis olulise erinevuse soomlaste tavadest usukuuluvus. Ingerimaa asub erisuguste tavade ristumiskohal. Matusekombestiku puhul on kulgenud piir kohati õigeusklike ja luteriusuliste rahvaste vahelt.

Sünnikombestiku kohta küsitlesin 18 naist isuri külales Metsäkyläs, Mättähäs, Šavimäel, Logis, Viistinas, Ruutsias, Venakontsas, Tammikondus ja Saaroves ning soome külas Kirjamos nelja naist (EA 218; EA 220; EA 234). Võrdlust pakkus Elmar Päss 1930. aastatel Eesti-Ingerist luteriusku soomlastelt ja õigeusku isuritelt kogutud materjal (Päss 1938).

SÜNNIEELNE AEG

Raseda kohta öeldi isuri keeles *raškas, raškas inhimen (nain), kandaja (nain), tuomisilla, suurte vatsan kera, šur vatsa, šaamišilla, šaamisel*. Soikkola rannakülade naistel ja meestel oli põhitöökaks enamasti kalapüük ja et kalal käidi kuni sünnituseni, sai mõni lapsega maha merel. Last oodates töötati niisama palju kui muidu, "enne olid hullud mehed, ei need hoidnud naisi". 1987. aastal rääkis Fjokla Baranova Metsäküläs, et tema sündis 1897. aastal talvise kalapüügi ajal merejääl, kust naabrimees ta koos emaga koju tõi. Sellepärast olevatki tal hea tervis. Merejääl sünnitamisest on kirjutatud ka vadjalaste ja karjalaste puhul, nii et tegu polegi erakordse juhtumiga (Paulaharju 1924: 24; Ariste 1974: 9, 18; Pelkonen 1931: 133). Vanematel Soikkola naistel läks sünnikombestikust vesteldes jutt ikka kalapüügile. Arvati, et raske töö soodustas kergeid sünnitusi, surmajuhtumeid esines harva.

Rasedusega seotud uskumusi, nõudeid ja keeldusid Lääne-Ingeris enamasti ei mäletatud. Paljudel rahvastel olid üldtuntud pärimused ehmatause, looma löömise jms tõttu lapsele tekkivatest sünnimärkidest (Koivu 1964: 289–291; Salu 1990: 120–125). Eestis teatakse neid sageli tänini ja vastavaid kirjeldusi laekus rohkesti ka Kaukaasia eestlastelt (Mikkor 1996: 68–70). Soikkola isuritel ja Kurgola soomlastel olid üldtuntud vaid tulekahjumärgid. Kirjeldati mitmeid juhtumeid, kui ema ehmumisest tuli lapse ihule sinine või punane *palomerkki* ehk *tulimerkki*, äikese korral *jürümerkki* (vahel öeldi *metka*). Mättähä külas mäletas üks naine, kuidas 1939. aastal ehmatas teda tugev pikne. Hüüdes: "Ai voi!" võttis ta käega põsest kinni. Lapsel oli sündides näol punane *jürümerkki*. Šavimäel kirjeldati, kuidas keegi rase oli hüüdes "ai-voi!" haaranud põsest, ning lapsel rippus näol liigliha. Keegi lõi aga tulekahju peale kokkudes rätikuga näole, ehmudes veelgi rohkem sellest, kuidas võiks see mõjuda lapsele. Et ta aga lõi rätikuga, mitte käega, oli lapsel punane laup ja ei midagi hullemat. Näole võis plekk tulla ka siis, kui ehmunud naine puudutas enda kõhtu, seevastu arvati, et juustest tohtis ennast puudutada. Sedasama kinnitasid ka soomlased.

Eestis veel tänini püsinud uskumused ussi, hiire, konna jms peale ehmumise mõjust polnud Soikkolas ja Kurgolas iseloomu-

likud või olid ununenud. Maria Joutsu Kirjamost rääkis, et kord rannast lehma lüpsmast tulles nägi ta, kuidas keegi rase pidi maole kogemata peale astuma ja lõi ussi jalaga. Madu keeras jala ümber ja hammustas teda. Jalga raviti tubakaveega määrades. Lapsele ei juhtunud sellest midagi. Üks küsitletu teadis, et kui rase lõi jalaga kassi või koera, tuli lapsele karvane sünnimärk samasse kohta, kuhu looma oli löödud (EA 220: 174). Klafira Virolainen Kirjamo külast nägi Eestis kellelgi näol karvast "kassimärki", tema ema oli astunud kassile saba peale (EA 220: 122–123). Üldiselt olid karvased sünnimärgid tundmatud, vahel täpsustati, et "aga Gorbatošovil on selline". Küsimusele, kas last ootav naine võis looma tappa, vastati, et naised pole kunagi loomi tapnud, sõja ajal, kui külas mehi polnud, tegid seda vaid vanemad naised. Rase võis käia matustel ja ka surnut vaadata, vaid nõrganärvilisematel ei soovitatud seda teha. Vahel soovitati naisel panna põue rindade vahele puulusikas, et surnu ei võtaks lapselt ilu ära ja laps sünniks punapõskne (EA 220: 173). Maailmas on üldlevinud uskumus, et rasedat (ja ka nurganaist) kaitses kurjade jõudude eest terariista kaasaskandmine. Pudrulusikat kasutas selleks nurganaine näiteks vepslastel (Strogalštšikova 1986: 71), raseduse puhul on vepslastel nimetatud mingi punase eseme põue pistmist (Strogalštšikova 1989: 178).

Aastail 1988–1989 ersamordvalasi küsitledes selgus, et neil polnud tulekahjumärgidki eriti tuntud, võib-olla on selliste uskumuste vähene osakaal seotud õigeusu mõjuga. Küsimustele igasuguste "vigade" kohta vastasid ka õigeusklikud isurid vahel, et "vaid Jumal teab ja võib kõike". Otsesele küsimusele Eestis tänini tuntud "ussivigade" kohta vastasid isurid hoopis, et sellele, kes tapab mao, annab Jumal üheksa pattu andeks. Sageli oldi veendunud, et ehmatused ei mõjuta lapse arengut, või seletati nende toimet kaasaegselt, et sellest võib rasedus katkeda või laps kokutama hakata. Rase ei tohtinud ristimisele minna, see oleks patt.

Raseda välimuse järgi ennustati Soikkolas tulevase lapse sugu. "Terav" kõht (*teravvä vatsa*) tähendas poissi, ümmargune lai (*ümberiläin, levia*) kõht tütart. Sellised ended on tuntud mujalgi maailmas, varieerudes siin ja seal mõnevõrra. Harvem ennustati sugu raseda näo järgi, vahel öeldi, et see on *tjomnoje delo*, millest ei tea midagi. Kui nägu oli pigmendilaiguline (*plegikas*), tähend-

das see poissi, tütre puhul olevat nägu ilus. Arvati ka vastupidi, et tütar võtab emalt ilu ära. Küsitletud naised väitsid, et mingeid olulisi eelistusi neil lapse soo osas polnud. Mehed ootasid enamasti poega, kui neid oli juba mitu, siis tütart. Paarilt naiselt küsisin, kuidas püüti piirata laste arvu. Üks vastas, et jõi mingit mürki, teine aga "ei lasknud vanameest ligi".

SÜNNITAMINE

Sünnitama on isuri keeles *sünnütämä, lašt tugõma*, sünnitaja — *šaunanain(e)*. Sajandi algul sünnitasid Soikkola naised laudas (*läveš*) või saunas (*šaunaš*) põrandal õlgedel. Lauta eelistati soojal, sauna külmal aastaajal (EA 218: 226). 1920.–1930. aastail levis Soikkolas elumajas voodis (*rovatil* ehk *koigal*) sünnitamine. Logis, Mättähäs ja Šavimäel sünnitati veel 1930.–1940. aastail ka laudas, saunas või toas põrandal õlgedel. Õled lõigati hiljem pooleks ja pandi lehmale aluseks (EA 234: 311–312, 350) või põletati. Kirjamos sünnitati saunas õlgedel 1930. aastateni.

Laut ja saun püsisid kauem sünnituspaigana ka vadjalastel ja karjalastel. Eestis ja Soomes levis eluruumides sünnitamine juba möödunud sajandi lõpust alates. 1920.–1930. aastatel esines saunas sünnitamist Soomes veel kolkakülades. Lauda eelistamist on seletatud mitmeti, näiteks et nii matkiti Kristuse sündi, see pidi tagama karjaõnne, laudas võis salaja sünnitada, sünnitus on räpane toiming jne. Saun sünnituspaigana on hilisem nähtus (Grünthal 1924: 342; Tsvetkov 1931: 54; Vuorela 1977: 618–619; Heikinmäki 1968: 231; Leinonen 1975; Pelkonen 1931: 132–133).

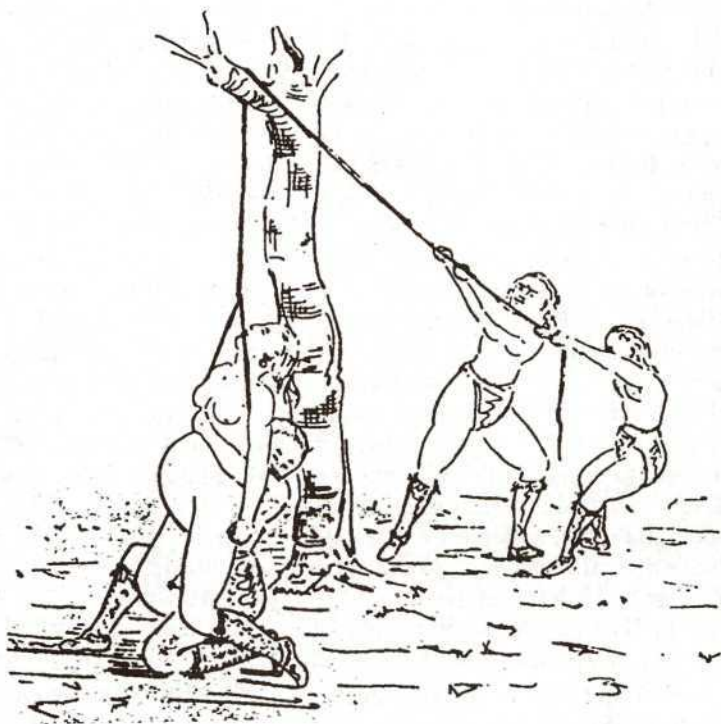
Lapse võttis vastu keegi naissugulastest või ämmamoor — *ämmä, bapka, lapsien baabuška*. Abiline luges palveid, lõikas nabanööri (*nabavarš*) läbi, sidus selle ja pesi lapse. Enamasti muud abi ei vajatudki. Osavam *bapka* oskas raskel sünnitusel lapse asendit muuta. Ruutsia külas tegutses sajandi alguses kogunud *babka*, kes kord 1910. aastatel lükkas kaksikuid vastu võttes lapse poolelt teelt kõhtu tagasi ja pööras ta ümber. Lapsed jäid ellu (EA 218: 226). Rasked sünnitused olevat olnud harvad.

1929. aastal vaevles Tatjana Ivanova Logis kolm ööpäeva sünnitusvaludes. Viimaks tõmmati ta kaenla alla pandud kõite abil rippu, nii et jalad ulatusid põrandani. Abistaja parandas käega lap-

se asendit ja laps sündis elusalt (EA 234: 336). 1936. aastal pani Aleksandra Sidorova Logis kergel sünnitusel endale kõie ümber keha, viskas selle üle laepalgi ja sikutas ise kõiest. Abilisi seejuures polnud (EA 234: 345). Kõitel või mõnel muul abivahendil rippuvas asendis sünnitamine oli rahvapärasest sünnitusabis varem üldtuntud (Luce 1827: 93; Holzmayer 1872: 100; Wiedemann 1876: 307; Hovorka, Kronfeld 1909: 555; Grünthal 1924: 343; Zelenin 1927: 291; Tsvetkov 1931: 54; Pelkonen 1931: 147, 151; Itkonen 1948: 393; Tšursin 1956: 181; Listova 1986: 65), kadudes varem Euroopas ja püsites kauem näiteks Põhja-Ameerika indiaanlastel. Kuid juba möödunud sajandi teisel poolel täheleandati, et niisama ruttu kui tomahook ja vibu asenduvad tulirelvadega, kaovad indiaanlastel vanad sünnituskombed, arstide ja velskrite mõjul levis laste ilmaletoomine lamavas asendis (Engelmann 1884: 56–57). Ometi esines rippudes sünnitamist siin-seal Euroopaski veel käesoleva sajandi algul. Vene külamoored seletasid selle eeliseid ebamääraselt, kuid tõelähedaselt: iga asi kukub maha, allapoole, sellepärast tõmbab ka last maa poole. Kui aga naine on pikali, lesib ka laps. Riputamist soovitasid nad eriti siis, kui lapse pea juba paistab (Popov 1903: 341). Laplased, kes sünnitasid põlvili, kõitel rippudes või kellegi süles istudes, arvasid, et laps peab vabalt kukkuma maailma (Itkonen 1948: 394).

Samal ajal kui Ingerimaal meenutasid naised lähiminevikust oma laste ilmaletoomist rippuvas asendis, propageeriti Soomes riigiteleviisioonis püstjalu sünnitamist kui üht loomulikumat, kuid aegade hämarusse vajunud sünnitusviisi (Määttä 1988: 12–13). Nimelt asutas Prantsusmaal doktor Michel Odent sünnituskliiniku, milles viljeldi looduslähedasi sünnitusviise. 1986. aastal ilmus Soomes tema raamat *Luonnonmukainen synnytys*, mis põhjustas ühiskonnas elavat vastukaja. Eesti meditsiinijõud olid veel 1980. aastatel seisukohal, et ainuvõimalik lapse ilmaletulekuviis on sünnituslaual lamades.

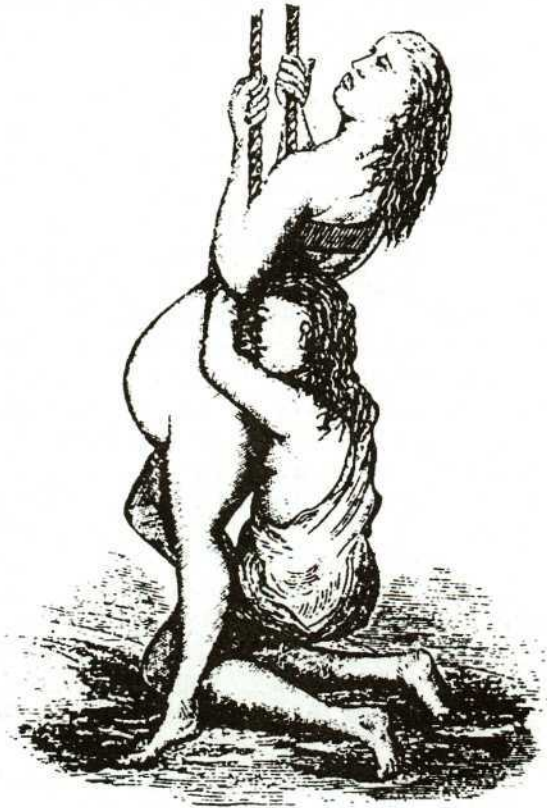
Soikkola poolsaarel püsis kauem teisigi mujal aegade hämarusse vajunud kombeid. Olga Kondratjeva, kes sünnitas 1952. ja 1964. aastal Šavimäel kodus, rääkis, et sünnitusel peavad naise rõivastel kõik sõlmed, rinnahoidja ja patsid lahti olema ning et kindlasti aitab palvetamine. Voodis põlvili olles palunud ta: “Jumal aita!” ja laps sündiski kohe (EA 234: 302). Kuni viimase



Joonis 1. Raske sünnitus Coyotaro apatšidel (Engelmann 1884).

hetkeni pidi toas ringi kõndima. Põlviliasend on üle maailma soositumaid sünnitusviise.

Sõlmede avamine ja juuste lahtipalmitsemine sünnitusel on teistelgi rahvastel olnud levinud nõuded (Holzmayer 1872: 100; Sumtsov 1880: 75; Grünthal 1924: 343; Väisänen 1924: 201; Zelenin 1927: 291; Pelkonen 1931: 183–184; Itkonen 1948: 386; Talve 1979: 174; Fedjanovitš 1979: 81; Beljajeva 1982: 55; Listova 1986: 64), mis paiguti laienesid ka sünnitaja mehele, juuresviibijaile või kogu pererahvale (Haruzina 1906: 89; Maslova 1984: 101; Solovjova 1983: 126; Tšursin 1956: 181). Niisamuti pidi majapidamises avama kõikvõimalikud aknad, ukсед, kirstud, ahjusiiber jne (Hovorka, Kronfeld 1909: 569–572). Vahel peeti



J o o n i s 2. Raske sünnituse abistamine Siiamis (Engelmann 1884).

selliseid abinõusid vajalikuks vaid raske sünnituse puhul, sageli olid need aga tavapärased toimingud. Eesti külanaised on selle kombe põhjenduseks märkinud, et sõlmed on kuradist, seetõttu neid ei tohi olla (Grünthal 1924: 343). Lapsed arvasid, et sünnitanul ei tohi olla midagi teekonnale viitavat, ei paelu kingadel ega sõlmi mütsil, ja rõivastel peavad olema kõik sõlmed

lahti (Itkonen 1948: 386–387). Abhaasid harutasid üles ka kleidi palistused (Tšursin 1956: 181). Üldiselt arvati ebamääraselt nagu hingemineku ja matuserõivaste puhulgi, et sõlmed, lukud jms “peavad midagi kinni”.

Sageli sünnitasid isuri naised töö juures põllul, heinamaal või kodus ilma ühegi juuresolijata, vahel aitas mees. Tundub, et abilisteta sünnitamine oli juhuslik, mahasaamine jõudis tööjärje juures kätte. Seevastu karjalastelt ja venelastelt on teateid, et üksi sünnitamine on taotluslik (Balov 1890: 93; Pelkonen 1931: 134; Karelõ 1983: 144): laps toodi ilmale salaja, kuna usuti, et mida rohkem inimesi sellest kuuleb, seda raskem on sünnitus (Sumtsov 1880: 76; Listova 1986: 63). Vahel arvati, et vaid abiline ja oma ema võivad sellest teada, ent tuli ette ka vastupidist arusaama, et emalegi pidi tütre sünnitus saladuseks olema. Popov oletas, et peamiseks põhjuseks, miks toimusid ootamatud ja kiired sünnitused töö juures, oligi see, et nii rasedust kui sünnimomenti püüti viimse võimaluseni varjata ka oma pere eest (Popov 1903: 333). Abiline kutsuti vaid raskel sünnitusel ja tavaliselt saigi naine ilma kõrvalise abita hakkama. Vahel kutsuti bakpa vaid sünnituse lõpuks nabanööri siduma ja last pesema, tema ülesandeks oli ka vastsündinu eest hoolitsemine esimestel elupäevadel. Üksi ja salaja sünnitamist on peetud üldisemaks kombeks (Sumtsov 1880: 76; Engelmann 1884: 19), paiguti arvati aga vastupidi, et just suurema naiste seltskonna kogunemine kergendas mahasaamist (Luce 1827: 93; Hovorka, Kronfeld 1909: 575; Granqvist 1947: 58; Tšursin 1905: 48; Listova 1986: 65).

1930. aastate kespaigast alates tegutsesid Soikkolas kõrvuti bakpadega meditsiinilise eriharidusega akušöörid. Venakontsast viie kilomeetri kaugusel Šuida Kara külas asus ämmaemandapunkt, *radilnoi* ehk *palnitsa*, mis avati Siberisse küüditatud perekonna taluhoones. Kodus sünnitamine oli sage veel 1950.–1960. aastatel. Akušööridesse suhtuti eelarvamusega. Külaeitede abi peeti tänu palvetamisele tõhusamaks. Pealegi sai kodus sünnitada sobivas asendis.

Kirjamos tegutsesid 1930. aastatest lisaks oma küla *ämmädele* akušöör ja velsker. 1935. aastal ei osanud venelasest meesvelsker raskel sünnitusel muud teha, kui soovitas naisel pudelisse puhuda. Naine vaevles kolm ööpäeva, lõpuks käskis üks vanaeit sünnitajal sooja vee tünni minna. See aitaski. Sünnitamiseks läks naine

voodisse (EA 220: 114–115). Pudelisse puhumist on enamasti soovitatud platsenta väljutamiseks (Hovorka, Kronfeld 1909: 591; Grünthal 1924: 389; Väisänen 1924: 202; Listova 1986: 66, 64; Granqvist 1947: 71; Mikkor 1998a: 953; Pelkonen 1931: 221), harvem väituste tugevdamiseks (Hovorka, Kronfeld 1909: 568, 570; Pelkonen 1931: 145, 155; Zelenin 1927: 291). Soojade vannide tegemist sünnituse kergendamiseks kirjeldasid 1980. aastatel ka Kaukaasia eestlased ning kirjanduses on neid varemgi mainitud. Soojad kümbelused laiendasid sünnitusteid, vähendasid valusid ja tugevdasid väitusi (Hovorka, Kronfeld 1909: 562; Pelkonen 1931: 89, 136, 153, 177, 178, 180; Loorits 1932: 142; Leinonen 1975: 30, 32; Vuorela 1977: 619). Samas pole tegu üldtuntud rahvatraditsioonilise sünnitusabivõttega. Eesti Rahvaluule Arhiivis leidub selle kohta napp teateid, näiteks: “Terve ööpäev olid valud. Toodi arst, kes käskis teha vanni, mille järele kohe sünnitasin” (ERA II 193, 394 (9) < Põltsamaa). Sooje vanne soovitatakse ka moodsas sünnitusabis (Odent 1986; Määttä 1988).

Sünnitusel ennustati lapse tulevikku. Soikkolas arvati, et kui laps sünnib lootekoti tükkidega, “särgis” (*paidahah süntii, paidaši süntii, süntiü paidoihe, sünti rubaški* jne), saab temast õnnelik inimene — *onneligas inhimen*. Šavimäel ja Mättähäs mäletati, et pestud ja kuivatatud õnnesärk säilitati ning seda kasutati amuletina asjaajamistel (EA 234: 337). 1930. aastate lõpus võttis üks Mättähä mees “särgi” kohtusse kaasa ja pääses seetõttu vanglast (EA 220: 160, 175–176). Särk võidi ka riidelappi mähitult keldrisse mätta (EA 218: 188). Kurgolas “särgiga” seotud uskumusi ei mäletatud.

Uskumused õnnesärgist on ülemaailmse tuntuusega, kuid näiteks Soomes olid levinumad pärimused õnnemütsist. Vähe on teateid õnnesärgi kohta Karjalast. See, et õnnesärk tagab edu kohtuasjades, on tuntud peaaegu kõikjal maailmas, kuid Soomest uskumuse kohta näiteid ei teata (Hovorka, Kronfeld 1909: 593; Ruotsalainen 1950: 167–170; Koivu 1962: 302–307; Maslova 1984: 102; Solovjova 1983: 126; Tšursin 1956: 182; Päss 1938: 542; Virtaranta 1961: 199; Zelenin 1927: 293; Pelkonen 1931: 193, 215).

Mättähäs oli 1946. ja 1952. aastal kahel poisil nabanöör mitu korda ümber kaela, seda põhjustavat näiteks raseda astumine üle köie. Seesugustele lastele ennustati uppumis- või poomis-

surma (EA 220: 176). Seegi on rahvusvaheline uskumus (Koi-vu 1962: 313–314). Kodus seoti *nabavarš* enne läbilõikamist tugevasti niidiga kinni, haiglasünnituse korral seoti nabanöör kodus tugevasti üle. Platsenta kättesaamiseks masseeriti kõhtu ja anti sünnitajale õlut juua (EA 218: 226).

Platsenta, isuri keeles *jälelin, jälgehin, järgöiš, jälgöiš*, maeti riidelapisse mähitult kõrvalisse kohta, “et see ei puutuks koera ega mehe kätte”. 1950. aastal mattis Venakontsa bakpa “särgi” ja platsenta keldrisse. Sünnitanut ja last vaatama tulnud arst nõudis platsentat näha. Bakpa keeldus seda üles kaevamast (EA 218: 188). Šavimäel maeti 1952. aastal platsenta põranda alla, et koe-rad seda kätte ei saaks ja laps oleks terve (EA 234: 302–303). Kirjamos maeti platsenta (*jälelised, jälgiset*) maha, “et loomad kätte ei saaks”, või visati sõnnikuhunnikusse, et ema ja laps oleksid terved (EA 220: 138). Needki uskumused ja kombed on rahvusvahelise iseloomuga (vt nt Mikkor 1998a: 964–966; Mikkor 1998b: 57–59).

Lapse esimene pesuvesi valati nii Soikkolas kui Kirjamos mittekäidavasse kohta, akna alla, puule või põõsale, “sellepärast, et vanad inimesed käskisid nii teha”. Vahel arvati, et see on püha, kuna laps on süütu inimolend. Tänapäeval ei peetavat neist kommetest kinni, vesi visatavat “kasvõi koerale”. Lapsepesuveel aga ei tohi tallata. Vanasti olevat inimesed olnud targemad ja selle tõttu ka tervemad. Kui kodus pesti last kohe, siis 1950. aastatel haiglasünnituste korral pesti teda esimest korda alles pärast koju-toomist. Edaspidi pesid isurid last võrdlemisi harva, kord nädalas või isegi kahe nädala jooksul.

Vastsündinu mähti vanadest riietest rebitud kaltsudesse. Lapsel *kabaloiti* käed ja jalad kõvasti kokku, mähkmete peale keerati umbes kolmemeetrine *kabalovüü, kappalovüü*. Mähitud laps oli pulksirge, *nigu šodamies*. Nii tehti varem poole aasta, hiljem kuue nädala jooksul. Last oli nõnda kergem hooldada, ta magas rahulikumalt ega visanud käsi üle pea. Naistel ei jäänud töö kõrval kuigi palju aega lastega tegelemiseks. Kirjamos mäletati, et lapsi mähti kõvasti selleks, et tal kõverad käed ja jalad ei kasvaks (EA 220: 117, 124, 125).

Lastele räägiti, et vastsündinu toodi kaevust — *kaivošt nošteti*, ema läks vee järele, lasi ämbri kaevu, üles tõstes oli laps sees, tittesid leiti ka kapsa- või porgandipõllult, nüüd ostetakse neid.

NURGAVOODI

Kuni 1910. aastateni jäi Soikkolas ema pärast sünnitust koos lapsega üheks kuni kolmeks nädalaks sauna, hiljem piirdus aeg paari päevaga. Varasemal ajal sai naine rohkem puhata, seda tingis ka üldine uskumus nurganaise roojasusest, millest Soikkolas mäletati vaid seda, et kuue nädala jooksul pärast sünnitamist ei võinud naine käia kirikus ja teda nimetati *paturi*. Kui *paturi* kellelegi külla läks, pidi talle kohe midagi maitsvat, näiteks võileiba süüa pakuma (EA 218: 205; 227). Kuue nädala möödumisel sünnitusest läks naine kirikusse *primat* ehk *ottama malitva*, kus ta õnnistati õigeusu rituaalide järgi (vt sama vadjalastel Ariste 1974: 25). Soomes kadus nurganaise kirikliku õnnistamise komme käesoleva sajandi algul (Talve 1979: 176), kuid küllap esines seda kolka-külades kauem. Eestis Saaremaal räägiti “titekirikus” käimisest veel 1920.–1930. aastatel, enne titekirikut ei võinud naine abikaasa kõrvale magama heita (EA 212: 11–12). Raplamaal mäletati 1986. aastal, et veel 40 aasta eest võidi vaadata viltu, kui sünnitanu varakult kodust välja läks. Lisati, et varem pidi ema püsima kodus seni, kuni laps sai ristitud (EA 212: 172).

Nurgavoodiajaga seotud tabusid on seletatud mitmeti. Üldiselt arvati, et sünnitanu kui roojane inimene võis kõigele ja kõigile ümbritsevale kahju tuua, samas olid nii tema kui laps eriti altid igasuguste kurjade mõjutuste suhtes. On oletatud, et sünnitusejärgse ajaga seotud tabud pidid kaitsma naist, nelikümmend päeva pärast sünnitust oli naise haud lahti (Murathan 1937: 71; Granqvist 1947: 104). Nurganaine ei võinud süüa valmistada, osaleda talutöödes, kedagi kättpidi teretada, üldkasutatavaid toidunõusid puudutada jne (Sartori 1910: 31; Harva 1935: 68; Ptšelina 1937: 99; Tšursin 1905: 50; Karelõ 1983: 144; Vuorela 1977: 619; Listova 1986: 66; Talve 1979: 176; Zelenin 1927: 297; Pelkonen 1931: 279, 299–300). Eestist on teada, et eelmise sajandi teisel poolel ei pidanud talunaised tihtipeale sugugi nurganaise põlve, vahel jäädi kolmeks päevaks tuppa, kellel aga polnud abilisi, läks juba järgmisel päeval kaevule ja muidki raskeid toimetusi tegema. Seda

ei peetud aga õigeks, naabrinaised võisid seepeale öelda: “Siga on ka kolm päeva pesas, kui ta pojad teeb” (Holtzmayer 1872: 100). Venemaalt on sajandivahetusel üles kirjutatud, et kui ki-bedal tööajal mõni naine soovis pärast sünnitust puhata, näagu-tati teda: “Vot, leidis aja sünnitamiseks!” Nurganaisesse olevat suhtunud väiksema hoolitsusega kui rasedasse. Nurgavoodi kes-tus sõltus perekonna majanduslikust jõukusest jms (Popov 1903: 356–357). H. Helsti on nurgavoodiaja lühenemist või puudumist Soomes tõlgendanud kui naiste protesti lapse sünniga seotud va-nade tabude ja külaühiskonna kontrolli vastu. Niisamuti olevat protest ka üksi, ilma abilisteta sünnitamine. Helsti on koguni oletanud, et küllap naised, kes sünnitasid üksi ega pidanud nurga-naisepõlve, ei pidanud ka vajalikuks sünnitusejärgset kiriklikku õnnistamist (Helsti 1995: 10–11). Lääne-Ingeris aga peeti just nurgavoodikombest rangelt kinni ja naisesse suhtuti sünnitusjärg-sel perioodil säästvamalt kui raseduse ajal.

Toas varjas nurganaist voodikate *uudimo*. 1930. aastatel le-visid voodi eesriided *širmad*. Paljudel rahvastel esinenud riidest vari üle magamisaseme või voodi ees, *uudin*, oli läänemeresoome rahvastel eriti levinud Karjalas ja Ingerimaal (Ränk 1961: 40). Kirjamos magas *uudimo* all ka noorpaar. Nurgavoodis oldi va-rem kuus nädalat. Mõned pidasid vajalikuks pärast mahasaamist naise kõht mingi riidega kõvasti kinni siduda, sest kui kõht jääb suureks, on hiljem vaja kogu aeg palju süüa. Teised väitsid, et vanasti seda kommet polnud, “siis igaüks võis kanda oma kõhtu”.

Kirjamoski jäi nurganaine lapsega mõneks ajaks sauna (EA 220: 126, 156). *Uudimoid* kasutati seal veel 1940. aastatel. Naine ma-gas koos lapsega 2–3 nädalat *uudimo* all (EA 220: 117). Soom-lastel olid lastel nii *vibükätküid* (ehk *kädiid*) kui *jalkakätküid*. Last hoiti pimedas hälli kattelina all, vanasti räägiti, et muidu tulevad lapsel kõõrdsilmad (EA 220: 117). Nurganaise varjamist eesriide taha on ingerisoomlastel üles tähendanud ka Elmar Päss (1938: 559).

KATSIKULKÄIMINE

Esimestena läksid *katšoma šaunanaišt* (ehk *katsolaisille, katze-laizille*) lähemad naissugulased. Katsikul käidi kuue nädala jook-sul pärast lapse sündi, vaatajad olid enamasti abielunaised, kes

võtsid nurganaisele kaasa söögikraami — *katsolaist*, milleks oli *puδρο* (riisist, nisujahust või tatratangust) ja *piirakka* (riisi, kapsa, kala, õunte, seapeki või seentega). Kohupiimast valmistati *vaadruškad*. Metsäküläs, Mättähäs, Venakontsas ja Šavimäel käidi 1950. aastateni putrude ning pirukatega katsikul. Ruutsias viidi 1910. aastel nurganaisele pirukaid ja 12 pudelit õlut (EA 218: 229). Võeti kaasa ka näiteks kanamune, piima ja võid või nendest valmistatud roogi (*voidakašta*, *haudumaito* jne). Katsikuannid viidi kohale savist ahjupotiga (*puđrulaatka*, *voidakaštalaatka*). Külalistele pakuti alati pits viina — *pigari viina*, juues sooviti lapsele: “kašva terve ja onneligas kaigille, kašva kaigille ilokš”. Vaesemates peredes anti pipravett — *pertsuviina* (EA 220: 199–200). Last näidati vaid kõige lähematele omastele.

Kirjamo soomlased viisid *katsijaisille* (katsikud — *katsijaiset*, *katsojaiset*) pirukaid, munavõid, munarooga. Kirjamos tõi ämmamoor (*ämmä*) sünnitanule pudeli viina, kust ka nurganaine pidi lonksu rüüpama (EA 220: 120). 1940. aastatel Kirjamos enam üldist vaatamaskäimist polnud. Soikkolas hakati 1950. aastatest alates mõnedes külades katsikule küpsiseid, kompekke jms viima või kadus külastamiskomme üldse. Kaasajal on katsikulkäimine harva tavaks, viiakse maiustusi, lasteriideid ja raha.

Kirjamos polevat katsikulised näinud ei ema ega last (EA 220: 117, 220). Kuigi esmapilgul tundub tegemist olevat vastuoluga, on ju sõna “katsikudki” tuletatud sõnast “vaatama”, on katsikulkäimine ja nurganaise varjamine tegelikult omavahel seotud kombed. Katsikulkäimise algseks mõtteks ongi peetud nurganaise varustamist söögikraamiga perioodil, mil ta ise ei saanud majapidamistöodes osaleda (Heikinmäki 1968: 231–233). Varasemal ajal ei näidatud ka Eestis vastsündinut külarahvale (Boecler, Kreutzwald 1854: 61; Jung 1879: 106; Grünthal 1924: 394). Last varjati kõrvaliste pilkude eest eri aegadel eri rahvastel pikemat või lühemat aega, nt ristimiseajal, nelikümmend või seitse päeva pärast sündi (Boecler, Kreutzwald 1854: 61; Balov 1890: 95; Redko 1899: 63, 73; Sartori 1910: 27; Grünthal 1924: 443, Ruutu 1931: 45; Loorits 1932: 153; Päss 1938: 544, 559; Jordan 1978: 29; Ptšelinseva 1987: 39).

Silmamist kardeti ka Soikkolas. Kui last nägi inimene, kellel oli *pahhain silmä*, kaotas laps une ja söögiisu ning võis nutta, “nagu oleks teda keelest rebitud” (EA 220: 176, 177; EA 220:

195, 196). Kurja silmaga võisid olla nii head kui halvad inimesed, rohkem esines seda naistel. Mõned naised pidasid silmamise kartust rumaluseks, öeldes, et varem olid inimesed *vohmavägi*, lollid. Olga Kondratjeva Šavimäel arvas vastupidi, et tänapäeval kardetakse silmamist rohkemgi kui vanasti, sest siis vanaeidid oskasid silmamisevastaseid taigasid. Näiteks valati lapsele neljapäevaõhtul vett pähe läbi sõela, mille põhja oli asetatud üheksa terariista (noad ja käärid). Samal ajal luges vanaeit sõnu peale. Vesi valati ristteele (EA 218: 168; EA 220: 161). Lahtiriietades pühiti silmatud lapsel tema enda aluspükstega nägu (EA 218: 168). Ruutsias valati lapsepesuvesi salaja silmaja teerajale või joogiveeämbriisse (EA 218: 227, 228). Šavimäel valati lapsepesuvesi silmaja trepile või teerajale. Hommikul väljudes viis silmaja mõju kaasa (EA 234: 306). Lapse nägu, kaenlaalused ja jalgevahe pesti korralikult, vesi visati vastu tuult üle vasaku õla, nii kadus kurja vaimu mõju. Laps pidi käima ümber kolme toolijala, iga jala ümber kolm korda. Kolm korda sülitati läbi uksekrambi ja määriti selle süljega kolm korda lapse nägu (EA 234: 338–339), samasuguse taia kirjeldus on ka Kirjamost (EA 220: 141) ja Elmar Pässil (1938: 543). Tegu on laialt tuntud uskumuste ja taigadega (Vuorela 1960).

Laps magas algul ema kõrval, hiljem vibuhällis (*vibükädi*), mis olid Soikkolas üldlevinud 1950. aastateni. Mättähäs räägiti, et varasemal ajal, kui elati väiksemates taredes, olid kasutusel jalashällid (*jalgakädiid*), kui aga hakati suuremaid maju ehitama, osutasid need külmaks, vibuhällis olevat lapsel soojem (EA 220: 178). 1940. aastatest levisid ka lakke kinnitatava raudvedruga hällid. Vibuhälli riputusnööri ümber seati kangas, nii et häll oli pealt püramiidikujuliselt kaetud. 1930.–1940. aastateni hoiti last kuus nädalat pimedas hällis (EA 218: 166–167; EA 220: 161; EA 234: 350), põhjendades seda tagantjärele sellega, et pimedas oli ta rahulikum. Varem hoiti last terve aasta jooksul sirmi taga varjus, et teda ei silmataks (EA 218: 228–229). 1930.–1940. aastail viidi laps rahva hulka aastavanuselt (EA 220: 177). Šavimäel varjati alla aastast last 1980. aastatelgi. Selle vanuseni ei võinud ka lapse aluspesu õues kuivada või siis pidi selle tagurpidi nõõrile riputama, pesu ei võinud ka ööseks välja jätta (EA 234: 305–306). Kirjamos arvati, et laste pesu võis ööseks välja jätta küll ja vaid tänapäeval ei ole see soovitatav, sest venelased tulevad ja võtavad

ära, mis näppu jääb. Varem usuti, et rõivaste külge võisid klammerduda kõikjal ringiliikuvad kurjad vaimud. Samal põhjusel ei jäetud vanasti teistelgi rahvastel lapse pesu ristimiseajal või kuue nädala jooksul peale sünni õue kuivama (Sartori 1910: 30; Paulaharju 1929: 16; Loorits 1932: 156; Grundström 1953: 88), keeld võis laieneda ka nurganaise riitele (Ploss 1884: 50). Vahel on piirdutud vaid öise õues kuivatamise keeluga (Grünthal 1924: 478; Väisänen 1924: 203), sest peale päikseloojangut oli eriti ohtlik aeg, mil olid keelatud mitmesugused toimingud (Melik-Šahnazarov 1893: 196; Grünthal 1924: 486; Granqvist 1947: 94; Karelõ 1983: 145; Dbar 1984: 165–166). Kaukaasia eestlased pidasid seesuguseid uskumusi eelkõige “mustadele” ja venelastele omaseks. Varem oli aga Eestiski keelatud ööseks lapse pesu õue jätta (vt nt RKM II 22, 70 (23) < Rápina; RKM II 94, 104 (27) < Karksi).

Lapsele anti esimest korda rinda mõne tunni möödudes sünnitusest. Esimesena anti paremat rinda, et tast kasvaks paremakäeline. Metsäkülas rääkis keegi vasakukäeline naine, et talle anti 1907. aastal esimesena vasakut rinda. Vanasti imetati lapsi pool kuni paar aastat. Võõrutamiseks määriti rinnad sinepi, soola või muu sellisega kibedaks, pandi hirmutamiseks villu põue, lapsi viidi ka mõneks ajaks kodust ära, et nad rinnast võõrduksid.

Lapsi pesti vahel mitme päeva tagant. Kui ema läks juba tööle, merele kala püüdma ja jättis lapse ämma hooleks, siis ka nädala või paari nädala tagant.

RISTIMINE

Kuni 1930. aastate keskpaigani ristiti (*rištitti*) Soikkolas lapsi Kirgomäe kirikus või Ruutsia tšasovnjase ühepäevaselt või kuni nädala vanuseni. Kardeti, et kui laps sureb enne ristimist, läheb tema hing põrgusse.

1936. aastal Kirgomäe kirik suleti. Ristimine venis paarilt nädalalt poole aastani, nii kuidas ristijatel oli võimalik mõnda kaugemat kirikut külastada. Nõukogude ametivõimude tagakiusamise tõttu ei ristinud mõned lapsi 1930. aastate keskpaigast alates. Saksa okupatsiooni ajal käis Soikkolas õigeusu vaimulik Eestist, kes ristis Kirgomäe kirikus ja Ruutsia tšasovnjase nii paari-

nädalasi kui vahepeal ristimata jäänud suuremaid lapsi (EA 220: 169, 103). Kõik siiski ei ristinud oma lapsi. Pärast sõda tekkis jälle mõneaastane paus, alates 1950. aastatest julgeti taas lapsi ristida. Näiteks 1951. aastal ristas üks Mättähä küla naine Opolje kirikus oma kolm last, kellest vanim oli 15-aastane (EA 220: 181). 1951. aastal ristiti ka Ruutsia *tšasovnjäs* (EA 220: 200). Tänapäeval ristikse lapsi paarist nädalast kuni mõne aasta vanuseni lähimates õigeusu kirikutes.

Kirjamo soomlased ristasid lapsi kuuvanusele Kusomkinas Narvusi luteriusu kirikus (EA 220: 120). Soomlastelgi tekkis ristimisel 1930. aastatel paus. 1942. aastal käis Kirjamos Soomest *papp*, kellel oli "talaar seljas ja nagaan vööil". Ühes talus pidas ta siis jutlusi ja ristas lapsi (EA 220: 143–145).

Vadereid (*kommad* ehk *koomat*) oli õigeusklikel isuritel kaks, ristiema ja ristiisa (*rištämä ja rištetti, ristämä ja ristetti, rištema ja rištetti, ristema ja ristetti, rištiemä ja rištetti*). Eelistati lähimakseid, lapse onu ja tädi, või rikkaid inimesi. Metsäküläs väideti, et varem võeti ristivanemateks rohkem võõraid, viimasel ajal aga sugulasi.

Lapse viisid kirikusse ristivanemad, ema jäi koju. Ristiisa ostis lapsele risti ja tasus ristimise eest, ristiema õmbles lapsele valge ristimisärgi — *ristimapaida* — ja -mütsi (*hattu* ehk *miüssü*) ning kolm meetrit valget *puuvillkangašt*, millesse vastristitud laps vastu võeti. Pärast ristimist pandi lapsele rist kaela ning esimest korda selga särk ja pähe müts. Enne oli ta mähkmetes. Seda, kas ristimisveega olid seotud mingid erilised kombesed, ei mäletatud. Kirikus ristiti mitu last ühes vees, arvati, et üks papp valas selle hiljem kuhugi. Ristimisele järgnesid kodus ristsed (*rištijäišt* ehk *ristijäišet*), kuhu kutsuti 10–20 sugulast ja naabrit.

Vaderite ja lapse kirikust naasmisel ootasid neid kodu juures kõik küla lapsed, kellele pidi jagama maiustusi (*varbahaizija* ehk *varbahaist*). Oli tavaks naljatada: kui te ei anna meile *varbahaizija*, viskame teie lapse nõgestesse (EA 218: 170–171, 191, 229; EA 234: 317, 321–322, 342–343, 347). Samasugust kommet on täheldatud venelastel (Zelenin 1927: 294), kuid kaugematelgi rahvastel on lapse nimepaneku puhul teisi külalapsi kostitatud. Indias Nilgini mäestikust elavad badagad jagavad nimepaneku päeval lastele kõrvetatud riisi ja küpsetisi (Ploss 1884: 83). Elmar Päss on

jäädvustanud, et ingerisoomlased andsid ristimiselt naastes esmalt koerale süüa (Päss 1938: 549)). Sõna *varpaiset* on Soomes algselt tähendanud katsikulistele või nurganaisele pakutavat toitu, hiljem ka lapse sünni puhul korraldatavat pidu jne (Talve 1959).

Kirjamo soomlastel oli lastel enamasti 5–10 vaderit, *kummi*. Sageli olid vaderiteks lapse tädid ja onud. Kui onu oli ristiisa, nimetati teda *kummisetä*, onunaist aga *kummitäti*. Kui Kirjamos ristiiti mõni isuri-soome segapere laps õigeusku, kadestas ta naabrilapsi vaderite arvukuse pärast. Lihavõtte ajal käisid ristilapsed mööda küla oma vaderitelt lihavõttemune ja maiustusi korjamas.

KOKKUVÕTTEKS

Kirjeldatud sünnikombestikus võib eristada ülemaailmseid ja üldinimlikke nähtusi ning uskumusi, piirkondlikke eripärasusi, õige- ja luteriusu traditsioonidest tulenevaid erinevusi ning materiaalsete, sotsiaalsete ja ideoloogiliste tingimuste muutumisest põhjustatud kombestiku arengut.

Silmatorkavalt kaua püsis Soikkolas ja Kurgolas kõrvalhoones sünnitamine. Ehk küll vanasti ei vähendatud last ootava naise töökoormust, oli pikaajaline nurgavoodi üldine. Soome kohta on väidetud, et nurgavoodiaeg kestis 1930. aastatel ja varemgi paarist päevast paari nädalani, sõltuvalt perekonna võimalustest. Lõuna-Karjalas aga asus naine kohe pärast sünnitamist tööle (Pelkonen 1931: 279–280). Soikkolas ja Kurgolas mõjutas nurgavoodi kestust uskumus sünnitanu roojasusest, kauem mäletati eelkõige nurganaise ja lapse vastuvõtlikkust ohtlikele mõjutustele.

Mitmeid vanu kombeid (lapse hoidmine pimedas, vööga mähkimine) seletasid 1930.–1940. aastatel sünnitanud naised praktiliselt, et nii on hõlpsam last hooldada. See oli aeg, mil nurganaisele enam nii palju puhkust ei võimaldatud. Haiglasünnitused tingivad rahvapäraste sünnitusviiside, platsenta, lapse pesemise jms-ga seotud uskumuste hääbumist. Paiguti on tänini elujõus väikelapse silmamise kartus. Hästi mäletati õnnesärgiga seotud uskumusi ja taigasid.

Usukuuluvusest tingitud erinevused esinevad eelkõige ristimistavades. Usuline barjäär isurite ja soomlaste vahel on mõne-

võrra nõrgenenud, juba 1920. aastatel sõlmiti ka isuri—soome segaabielusid.

Küllap ei ole sünnikombestiku intiimse loomuse tõttu täheldatav idaslaavlastest hilismigrantide mõju, mis näiteks matusekommete juures on ilmne.

Allikad

Eesti Rahva Muuseum EA — Etnograafiline Arhiiv

EA 212 = M. Mikkor. Teatmematerjali inimese sünni ja surmaga seotud tavade ja uskumuste kohta Tallinnas ja Tartus, Harju raj. Kuusalu k/n-s, Rakvere raj. Vihula k/n-s, Rapla raj. Raikküla k/n-s ja Rapla alevi, Pärnu raj. Vändra alevi ja Kingissepa raj. Leisi k/n-s. 1986, lk 1–383

EA 218 = M. Mikkor. Teateid Soikkola poolsaare Venakontsa ja Tammikontu külade isurite sünni ja surmaga seotud tavadest (Vene NFSV, Leningradi obl. Kingissepa raj. Pahhomovka ja Dubki k.). 1989, lk 160–244

EA 220 = M. Mikkor. Inimese elutähtpäevadega seotud kombestikust isuritel ja soomlastel. 1988, lk 96–201

EA 234 = M. Mikkor. Inimese sünni ja surmaga seotud tavad. — *Teateid Soikkola poolsaare isurite perekonnakombestikust, küladest, rahvakalendrist, saunadest ja rahvameditsiinist*. 1987, lk 277–362

Eesti Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Arhiiv

ERA — Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

RKM — Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu

Kirjandus

Ariste, P. 1974. *Vadjalane kätkest kalmuni*. Tallinn

Balov 1890 = Балов А. Рождение и воспитание детей в Пощехонском уезде, Ярослав. г. — *Этнографическое обозрение*, no. 3, c. 90–114

Beljajeva 1982 = Беляева Н. Ф. Родильные обряды мордвы-мокши Атюрьевского района Мордовской АССР (конец

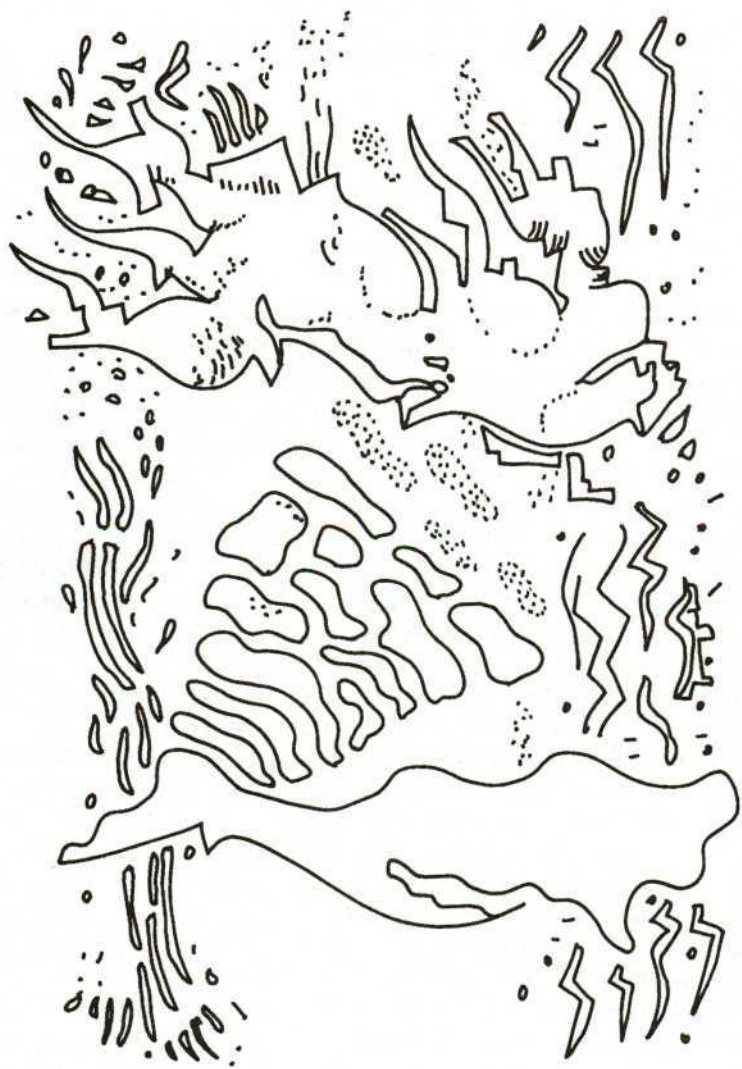
- XIX — начало XX в.). — Этнокультурные процессы в Мордовии: Труды, вып. 71, с. 51–62
- Boecler, J. W., F. R. Kreutzwald 1854. *Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten von Johann Wolfgang Boecler, weiland Pastor zu Kusal in Ehstland und des Consistorii in Reval assessor. Mit auf die Gegenwart bezüglichen anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald.* St. Petersburg
- Dбар 1984 = Дбар С. А. Традиционные приемы ухода за малолетними детьми у абхазов (конец XIX — начало XX вв.). — *Этническая культура: Динамика основных элементов.* Москва, с. 164–174
- Engelmann, G. J. 1884. *Die Geburt bei den Urvölkern: Eine Darstellung der Entwicklung der heutigen Geburtskunde aus den natürlichen und unbewussten Gebräuchen aller Rassen.* Wien
- Fedjanovitš 1979 = Федянович Т. П. Мордовские народные обряды, связанные с рождением ребенка. — *Советская этнография*, no. 2, с. 79–89
- Granqvist, H. 1947. *Birth and Childhood among the Arabs: Studies in a Muhammadan Village in Palestine.* Helsingfors
- Grundström, H. 1953. Lappalaisten uskomuksia äidistä ja lapsesta. — *Virittäjä*, s. 82–92
- Grünthal, J. 1924. Eesti rahvameditsiin, eriti sünnituse ning naistehaiguste puhul ja laste arstimisel, vanavara valgustusel. — *Eesti Kirjandus*, XVIII, lk 299–308, 334–337, 386–395, 443–453, 475–491
- Haruzina 1906 = Харузина В. Несколько слов о родильных и крестинных обрядах и об уходе за детьми в Пудоожском у. Олоонецк. губ. — *Этнографическое обозрение*, no. 1–2, с. 88–95
- Harva, U. 1935. Varsinais-Suomen henkistä kansankulttuuria. Varsinais-Suomen historia III:1. Porvoo
- Heikinmäki, M.-J. 1968. "Pirttipussia" kannettiin.— *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 48, s. 222–243
- Helsti, H. 1995. From taboo breakers to toiler mothers. The stories of lone mothers in the folklore of Finnish countrywomen. — *Ethnologia Fennica. Journal of Finnish and Finno-Ugric Studies in Ethnology* 1994, vol. 22, pp. 6–14
- Holzmayr, J. B. 1872. Osiliana. Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten. — *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 7. Band, 2. Heft. Dorpat

- Hovorka, D. v., A. Kronfeld 1909. *Vergleichende Volksmedizin*, Bd. II. Stuttgart
- Itkonen, T. I. 1948. *Suomen lappalaiset vuoteen 1945*, 1. Porvoo
- Jordan, B. 1978. *Birth in Four Cultures*. Montreal
- Jung, J. 1879. Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest. — *Kodumaalt*, nr 6, Tartu
- Karelõ 1983 = Карелы Карельской АССР. Петрозаводск
- Koivu, L. 1962. Syntymään liityvistä enteistä. *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 42, s. 301–319
- Koivu, L. 1964. Kansankäsityksiä syntymämerkeistä. *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 44, s. 289–305
- Leinonen, P. 1975. Suomalaisen syntymäsiijät vuonna 1914. — *Kotiseutu*, s. 30–34
- Listova 1986 = Листова Т. А. Обряды и обычаи, связанные с рождением ребенка, у русских западных областей РСФСР. — *Полевые исследования Института этнографии* 1982. Москва, с. 60–74
- Loorits, O. 1932. Die Geburt in der livischen Volksüberlieferung. — *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, XXVI, S. 131–169
- Luce, J. W. L. v. 1827. *Wahrheit und Muthmassung: Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel*. Pernau
- Maslova 1984 = Маслова Г. С. Народная одежда в восточно-славянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начало XX в. Москва
- Melik-Šahnazarov 1893 = Мелик-Шахназаров Е. Из поверий, предразсудков и народных примет армян Зангезурского уезда. — *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, вып. 17, с. 193–201
- Mikkor, M. 1996. Rasedusega seotud uskumustest Kaukaasia eestlastel. — *Vaga vares*. (Pro folkloristica IV.) Tartu, lk 65–72
- Mikkor 1998a = Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külates. — *Akadeemia*, lk 939–978
- Mikkor 1998b = Ersade sünnikombestikust Sabajevo ja Povodimovo külas. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XLII, lk 53–78
- Murathan 1937 = Муратхан В. П. Обычай, связанные с рождением и воспитанием ребенка у сирийцев СССР (по материалам экспедиции 1928–1929 гг. к сирийцам Армянской ССР). — *Советская этнография*, но. 4, с. 61–84
- Määttä, P. 1988. Pihtisynnytyks vai "pulpahtus"? Luonnonmukainen synnytyks nostaa naisen jaloilleen. — *Pohakka*, n:o 1, s. 2–13
- Odent, M. 1986. *Luonnonmukainen synnytyks*. Jyväskylä

- Paulaharju, S. 1924. *Syntymä, lapsuus ja kuolema: Vienan Karjalan tapoja ja uskomuksia.* (Kalevalaseuran Julkaisuja 2.) Porvoo
- Paulaharju, J. 1929. Pikkulapsen varauksia. Peräpohjan kansantietoutta. — *Kotiseutu*, I, s. 12–16
- Pelkonen, E. 1931. *Über volkstümliche Geburtshilfe in Finnland.* (Acta Societatis Medicorum Fennicae Duodecim, Ser B, Tom. XVI.) Helsinki
- Ploss, H. 1884. *Das Kind in Brauch und Sitte der Völker.* Bd. I. Leipzig
- Поропов 1903 = Попов Г. Роды. — *Русская народно-бытовая медицина по материалам этнографического бюро князя В. Н. Тенишева.* С. Петербург
- Ptšelina 1937 = Пчелина Е. Г. Родильные обычаи у осетин. — *Советская этнография*, no. 4, s. 85–103
- Ptšelintseva 1987 = Пчелинцева Н. Д. Народные обряды и поверья, связанные с охраной здоровья ребенка у азербайджанцев. — *Полевые исследования Института этнографии 1983.* Москва, с. 38–44
- Päss, E. 1938. About the Customs at Childbirth among the Ingers and the Votes. — *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, Bd. XXX, S. 538–564
- Redko 1899 = Редко А. Нечистая сила в судьбах женщины-матери. — *Этнографическое обозрение*, no. 1–2, с. 55–131
- Ruotsalainen, A. 1950. Onnenlakki ja onnenpaita kansanperinteessä. — *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 30, s. 163–190
- Ruuttu M. 1931. *Kansantapoja ja uskomuksia Karjalan kannaksen itäosissa: Kansatieteellisiä kuvauksia 3.* (SKS Toimituksia 186.) Helsinki
- Ränk, G. 1961. Uudin. — *Virittäjä*, s. 40–47
- Salu, E. 1990. Rasedusega seotud uskumused ja kombed eestlastel. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XXXVIII, lk 105–139
- Sartori, P. 1910. *Sitte und Brauch.* (Handbücher zur Volkskunde. B. 5.) Leipzig
- Solovjova 1983 = Соловьева Л. Т. Родильная обрядность у грузин (конец XIX — начало XX в.). *Полевые исследования Института этнографии 1979.* Москва, с. 123–128
- Strogalštšikova 1986 = Строгалщикова З. Погребальная обрядность вепсов. — *Этнокультурные процессы в Карелии.* Петрозаводск, с. 65–85
- Strogalštšikova, Z. 1989. Synnytysriittejä. — *Punalippu. Karjalan ASNT:n Kirjailijaliiton kaunokirjallinen ja yhteiskuntapolitiittinen vuosikokousjulkaisu*, n:o 2, s. 178–181

- S u m t s o v 1880 = Сумцов Н. О. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка. — *Журнал Министерства Народного Просвещения*, ч. ССХII
- Z e l e n i n , D. 1927. *Russische (ostslavische) Volkskunde*. Berlin—Leipzig
- T a l v e , I. 1959. Suomen varpaiset ja sen tausta.— *Scripta Ethnologica*, 2. (Verba decent. SKS Toimituksia 263.) Turku, s. 1–20
- T a l v e , I. 1979. *Suomen kansankulttuuri: historiallisia päälinjoja*. (SKS Toimituksia 355.) Helsinki—Mikkeli
- T s v e t k o v , D. 1931–1932. Vadja sünni-, pulma- ja matusekombed. — *Eesti Hõim*, 1931, nr 3–4, lk 52–59; 1932, nr 1, lk 18–21, nr 3, lk 46–48, nr 4, lk 52–54
- T š u r s i n 1905 = Чурсин Г. Ф. *Народные обычаи и верования Кахетии*. (Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества, книжка XXV, вып. 2). Тифлис
- T š u r s i n 1956 = Чурсин Г. Ф. *Материалы по этнографии Абхазии*. Сухуми
- V i r t a r a n t a , P. 1961. *Tverin karjalaisten entistä elämää*. Porvoo—Helsinki
- V u o r e l a , T. 1960. Paha silmä suomalaisen perinteen valossa. — *Suomi*, 109: 1, s. 3–112
- V u o r e l a , T. 1977. *Suomalainen kansankulttuuri*. Porvoo—Helsinki—Juva
- V ä i s ä n e n , A. O. 1924. Syntymä, lapsuus ja kuolema. Setukaisten tapoja ja uskumuksia. — *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 4, s. 193–223
- W i e d e m a n n , F. J. 1876. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*. St. Petersburg

MARIKA MIKKOR (sünd. 1963) on lõpetanud Tartu Ülikooli 1988. aastal ajaloo erialal, praegu Eesti Rahva Muuseumi teadusosakonna teadur. *Akadeemias* varem ilmunud artiklid “Kaukaasia eestlaste surmakujutlimest” (1994, nr 6, lk 1234–1267; nr 7, lk 1481–1496) ja “Soikkola isurite matusetavad” (1995, nr 9, lk 1889–1927) ja “Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külades” (1998, nr 5, lk 939–978).



JÜRI KASK

JUUDAS

EESTI FRASEOLOOGIAS

Ingrid Sarv

Sõna *juudas* esineb kaheksas Lõuna-Eestis tuntud vanasõnatüübis ja reas kõnekäändudes. Viimastest tundub vähemalt osal olevat vanasõnadest erinev lähtealus, mis on lubanud moodustada *juudas*-sõna abil erineva tähendusega fraseologisme. Selle kirjutise eesmärk ongi selgitada, mida *juudas* (~*Juudas*) eesti vanasõnades ja kõnekäändudes tähendab.

Juudaid, keda eesti fraseoloogia võis oma kujundite loomisel kasutada, on mitu. Rahvusvaheliselt tuntud allikaist on siinkohal kõige võimalikumaks lähtealuseks Piibel, kus on mitu Juudast. Neist kõige värvikam oma pahelisuses, mis väljendub reeturlikkuses, valelikkuses ja rahahimus, on Juudas Iskariot (*Iskariot*, hbr *is kariot* 'mees Kariotist'), Siimona poeg, üks Jeesuse jüngeritest, keda Piiblis tavaliselt nimetatakse viimasena apostlite hulgas ja lisatakse, et tema on reetnud Jeesuse (vt Mt 10,4; Mk 3,19 jm). Reetmise ajendiks on peetud rahaahnust ja saatana vahelesegamist (UT 1990: 668). Rahvalikes käsitustes pole Juuda kuhu puhul esikohal niivõrd reetmise motiivid kui võigas tegu ise, mida võimendavad hõbeseeklid ja näideldud truudus — kõik see kokku on teinud Juudast reeturlikkuse, silmakirjalikkuse ning rahaahnuse võrdkuju. Igatahes on Juudas üsna tugevalt erutanud rahvaste meeli ja tekitanud hulga legende, mis on olnud aluseks paljudele maailmakirjanduse ja -kunsti teostele (vt nt Röhrich 1973: 467; eesti kirjandusest vrd Ain Kalmuse *Juudast* kui üht võimaliku ilukirjanduslikku käsitust Juuda teo motiividest ("*Loomingu*" *Raamatukogu*, 1988, nr 14–16). Olgu siinkohal veel rõhutatud, et Juudas Iskariotist inspiratsiooni saanud rahvaste folkloor on tema kuhu mitmeti täiendanud (vt *Handwörterbuch* IV: 800–807).

Teised Piibli Juudad (kokku on neid seitse erinevat isikut) on liiga kahvatud Karioti Juuda kõrval, et antud teema puhul kõne alla tulla.

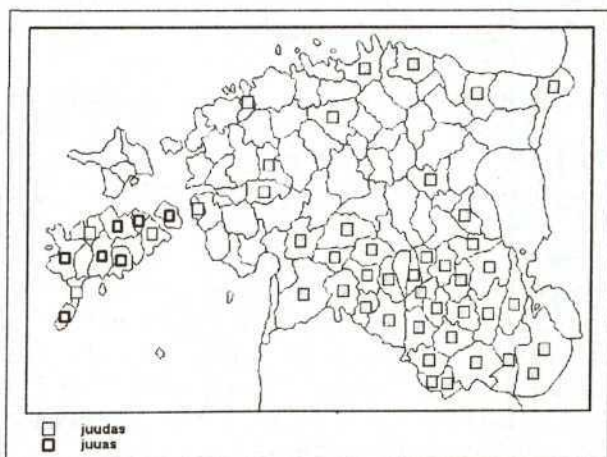
Eesti vanasõnade *juudas* pole ilmselt lähtunud Juudas Iskariotist, vaid paistab olevat üks kohaliku *kuradi* sünonüüme, mis üldrahvalikus kõnepruugis annab pisut pehmema stiilivarjundi kui *kurat* ise. Kuivõrd põhjendatud on selline oletus, seda näidaku alljärgnev analüüs.

Sõna *juudas* päritolust on kirjanduses varem korduvalt juttu olnud. Folkloristidest on sellega teistest enam tegelnud O. Loorits. 1927. aastal kirjutab ta teatud kõhklusega, et *juudast* on tahetud tembeldada küll laenuks leedu keelest algselt 'musta' tähenduses (vrd ka lt *jods*), ja lisab, et vähemalt rahvaetümoloogia on toonud selle sõna kindlasti ühendusse Kristuse äraandjaga (Loorits 1927: 238). Aastakümneid hiljem kirjutab Loorits *juudast* kui *kuradi* sünonüümist, mis on tuntud kogu Lõuna-Eestis, osalt levinud Põhja-Eestisse (ka hiid Vanapagana ühe nimetusena). Siingi viitab Loorits *juudas*-sõna tähenduse puhul Juudas Iskariotile ja isegi *juudile* (*juut*, *juudilanõ*), kuid arvab *juudas*-sõna olevat algselt ikkagi balti algupära. Tõestuseks tuuakse taas leedu sõna *juodas* 'must' ja läti *juods* 'vaim, kurat', mis algselt on tähendanud ebaharilikku surnut, sekundaarselt on sellest saanud 'kuri vaim' (Loorits 1949: 140).

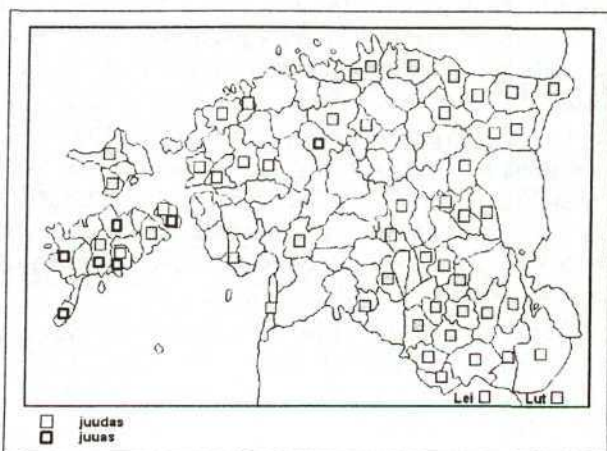
Eesti murdematerjalid näitavad tõesti *juudas*-sõna tugevat lõunaestilist levikut, kuid küllaltki palju tuleb seda siiski ette ka mujal, eriti Virumaal, Läänemaal ja Saaremaal. Looritsal olid kasutada teated, mis andsid levikukaardile selgema Lõuna-Eesti dominandi kui *Väikese murdesõnastiku* (1982–1989) hilisemad andmed, mis pakuvad olulist lisa (vt kaart 1 ja 2).

Sõna *juudas* on fikseeritud juba varasemates sõnastikes, näiteks *Judas* 'Teuffel' (Gutslaff 1648: 35), *Juda Sitt* 'Teuffels-dreck' (Vestring 28), *Juda Sit...* *Pergle Sit* 'Teuffels Dreck' (Vestring 147).

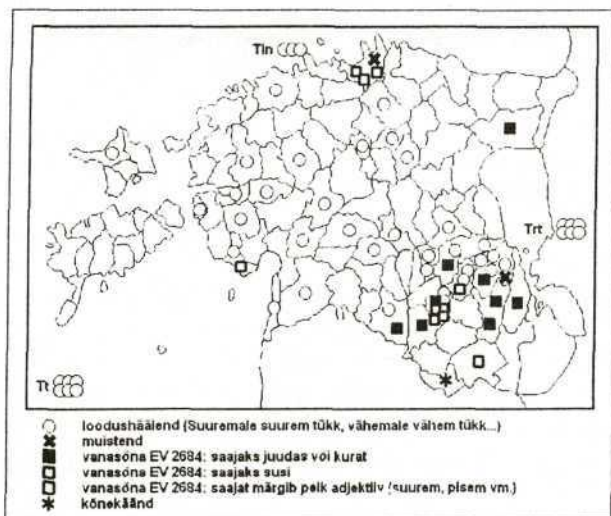
Variandirikkamaid *juuda*-vanasõnu on *Suurembale juudale* *iks suuremb tükk suud* /= *soodl* (EV 2684). 17-st autentsest üleskirjutusest kuus kuuluvad *juuda*-redaktsioonidesse (Võn, Nõo, Ote, Plv, Ráp), kaks *kuradi*-redaktsiooni (Iis, Hel), ne-



Kaart 1. *juudas* O. Looitsa järgi.



Kaart 2. *juudas* ja *juuas*, esinemine Väikese murdesõnastiku järgi.



Kaart 3. Sama kujundiga loodushääliend, muistend, kõnekäänd ja vanasõna EV 2684.

li *soe*-redaktsiooni (3 Ote, Rõu), ülejäänud mitmesse eri *suure*-redaktsiooni. *juuda* asendumine *kuradiga* viitab otseselt *juuda—kuradi* sünonüümsusvahekorrale. Huvipakkuv on ka *soe*-redaktsioon, kus on toimunud *kuradi* vahetus tema põlise antipoodiga (viimasest räägivad arvukad usundilised muistendid). Fraseoloogias üldlevinud sünonüümsuse kõrval on teine ülipopulaarne võte just antonüümsus, mis antud juhul kasutamist leiab. Ühtlasi on *suur susi* alliteratsiooniline valmisühend, mis võib anda erinevaid tekste, nt: *Ega susi nii suur ei ole kui etas* (EV 1616D — E), samas ka kõnekäänuline kuju *Olõ-õs tuu susi nii suur* öeldakse liialdajale; *Ega mait maja ei pea, ega suur susi ei sööda* (EV 6351); *Susi om suurõh suuh ja lajah laanõh, pikk hand perseh* (EV 10829) jne. Viimases esineb taas alliteratsiooniline sõnakolmik *susi — suur suu* (= *soo*), nagu see on antud juhul meie huvifookuses olevas EV 2684. Samas demonstreerivad äsja toodud vähesedki näited, et püsiva sõnaühendi piires tuumkujundisse

kuuluvad sõnad (antud juhul *susi* — *suur* — *soo*) on omavahel küll seotud, kuid tänu nende suhtelisele liikumisvabadusele võivad nad siiski ümber paikneda ning anda väga erinevaid fraseologisme (nii vanasõnu kui ka kõnekäände). *susi* — *soo* ühendeid võib leida mujaltki, mis osutab omakorda sama ühendi püsivusele traditsioonilistes tekstides, kasvõi *Susi on suvel suus* (= *soos*), *talvel tare takan* (EV 10830) jm.

EV 2684 lõunaeestilise *juuda-* või *soe-*redaktsiooniga on seotud veel kaks Lõuna-Tartumaa teksti. *Suurembale üks suuremb tükk saab ära anda* (Ote v San) ja *Suurembale ikka suuremb suutäis* (Kam). Kambja teisend oma *suurema suutäiega* jääb küll lahtisemaks, kuid kuulub ikkagi teiste lõunaeestiliste teisendite juurde. Üleskirjutuse autentsuse ja ka päritolu mõttes on kahtlane Tõstamaalt saadud J. Weltmanni tekst, mis on samuti ühenduses lõunaeestiliste redaktsioonidega, ning tema paiknemine Põhja-Pärnumaal poleks ootuspärane.

Eelmistest erinevad tugevasti kolm Kuusalu varianti, mis on üles ehitatud kordustele ja vastandustele: *Suur suurele, pien pienele* ja *Suur suurele, pien pienele, tonderlont järgümäsele*. Kuusalu tekstides puudub kuradi-kujutelm sootuks ning seetõttu tohib neid üksnes tingimisi siia juurde mõelda, arvestades kogu tüübi fooni. Pealegi on tüübi dominantseks kujundituumaks just *suur*, mis seob endaga nii sisult kui ka väliselt kõlavormilt sobivaid sõnu (sealhulgas ka *juudast*), käies sealjuures vabalt ümber olemasolevate püsiühenditega. Nii saab korduse läbi võimendunud *suur* endale traditsioonilise vastandi *pien* (tuntud nii meil kui ka mujal, nt Soomes: *Suuri suuren, pieni pienen, kökkälä tasaisen paikan*). *suure* antonüüm *väike* leidub folkloorižanre läbivalt sõna otseses mõttes kõikjal. Ligilähedane EV 2684 Kuusalu redaktsioonidele (G—H) on pääsukeselaulu algus: *Suuremale suurem tükk, / vähemale vähem tükk. / Kes selle üle nuriseb, / selle pea otsast maha kääksti* (Laugaste 1931: 31), mille levik on tunduvalt laiem EV 2684 omast: levinud sporaadiliselt üle maa, puududes täiesti Võru-, Setu- ja Saaremaal, silmapaistvalt tihedasti on üleskirjutusi Läänemaalt, Järvamaalt ning Lõuna-Tartumaalt. Jääb mulje, et kõnes olnud Kuusalu vanasõnaredaktsioonid ja Järva-maa pääsukeselaul on omavahel sugulased (mitte ainult naabruse pärast, vaid eelkõige kuradikujutelma puudumise tõttu). Pääsuke-

selaul on olnud vanasõnast üldisema ja suuresti erineva levikuga. Kahe liigi kohtumine on toimunud Lõuna-Tartumaal ning Helmes.

Vormeli poolest meenutab EV 2684 Kuusalu redaktsiooni ja pääsukeselaulu algust üsna täpselt Kuusalu kohamuistendi vormel, kuigi muistend ise on keskendunud kurjade vaimude tülli Sibulasoo pärast, soo jagamisele ning Liivamäe tekkimisele:

Korra sattunud Sibulasoo pärast kaks kurja vaimu tülli. Tülitseid päeva, tülitseid teise, aga kum[b]ki vaim ei jõua ära võita teist. Igaüks tahab sood enesele, sellest tuli tüli. Viimaks juhtub nägema nende tülitsemist mees. Mees hakkas kohe vaatama, mida kurjad vaimud kaklevad. Kui nad nägid meest, jätsid kurjad vaimud tülitsemise järele, kohe kutsuvad selle kohtumõistjaks tüli asja seletama. Kohe ütleb esimene: "See soo olgu minu!" Teine vasta: "Ei, see soo on minu!" — "Mis sa räägid? Soo on ikka minu olnud." — "Aga ta ju kuulub tõepoolest minule!"

Uuesti kurjad vaimud kaklema. Mees vahele. Kohe lahutab tülitsejad teineteisest, kohe laseb enesele asja põhjalikult seletada. Kurjad vaimud seletavad kohe.

Mees otsustab: "*Suuremale saab suurem osa, väiksem vähema osa!* Piir vahele!"

Kurjad vaimud vasta: "Hea küll, lähme kohe siis piirivaiu maha taguma!"

"See ei aita! Teine võib öösel vaiad teisale tõsta ja oma maad suurendada! Kindel piir vahele!"

"Kas kaevame kraavi vahele?"

"Kraavi võiks suur vesi ära rikkuda ehk enesele uue voolukoha teha. . . Mägi aga seisab kindlamalt!"

Kurjad vaimud lepivad mehe otsusega. Üks, kaks, kolm ametisse kohe piirimäge tegema. Palituhõlmad liiva täis, liiv kohe kantakse piirile. Veavad ühe nädala, veavad teise, ja veavad ühe kuu. Juba hakkab kerkima Sibulasoo peale liivaküngas piiriks kurjade vaimude soo vahele. Sellest ajast alates võivad kurjavaimud rahus elada ega lähe enam kunagi riidu. Liivamägi näitab mõlemile kurjale vaimudele oma õige piiri kätte.

(ERA II 110, 545/6 (1) < Kuu, 1935).

Kõige algsem tundubki EV 2684-s olevat Kuusalu suure-redaktsioon, kus just suur on keskne, millele võis liituda juudas (nagu juba osutatud möödaminnes), andes 1. silbi pika u-ga

sobiva kõlaefekti. Mitmekordse kordamise puhul võimendub *uu*-efekt eriti. Selle taotlus on kohati lausa ilmne, näiteks viis korda korratud tekstis *Suurembale juudale üks suuremb puul suud*. Kogu muus materjalis on aga *juuda*-redaktsiooni dominantsus nii ilmne, et teda saab pidada omakorda aluseks niihästi *kuradi*- kui ka *soe*-redaktsioonile, Lõuna-Eesti *suure*-redaktsioonist rääkimata.

EV 2684 *juuda*-redaktsioonist on tõenäoliselt mõjutatud ka EV 2685 *Suurõl juudal suurõmb õigus* (Rõu), mille teine variant kasutab *juuda* asemel *sunnigut*, taas ühte *kuradi* asenime-tustest: *Suurembal sunningul olgu õks suuremb õigus* (Vas v Se). Fraasi teist poolt pidi on ta ühendatud üsna arvu-ka rühma õiguse-vasasõnadega, millest kõige lähedasem on *Kel suurem suu* (s.o rääkimisvõime või -oskus), *tuul suuremb õigus* (EV 10856) oma *suu*-alliteratsiooniga.

Juudaste soojagamise motiivi üleskirjutusi teistes rahvaluu-ležanrides on napilt. Ilmselt toetub võrdlus . . . *na taplõsõ nigu juuda suu pääl* (Har) kas vasasõnale (EV 2684) või muistendi-le, mille vormel meenutab oluliselt mainitud vasasõna. Peale Kuusalu teisendi on veel üleskirjutus Võnnust:

Kats juudast tülitsivä ja kakelsiva soo ääres. Mees lääp mööda ja küsib: "Mis te kaklete?" Juudad ütlevad: "Me jagame sood pooleks, aga ei mõista. Avita meid ja jaga sina meile soo pooleks!" Mees jaganudki soo ära: *suuremale juudale saanud suurem, vähemale vähem pool*.

(ERA II 150, 53 (10) < Võn, 1937).

Selliseid muistendinoteeringuid ei ole meil kuigi palju. Muistendis jagelevad üldiselt ürgsed loodushiidud. Paljud autorid rõhutaavad, et kujutelmad neist on arengu käigus kandunud kuradile, olgu selle nimeks siis *kurat* ise või mõni tema arvukatest asenimedest. Nii oleks meil siingi loogiline pidada aluseks mingit loodushiidu ning vastavat muistendit temast. Võib muidugi küsida, kas just sellisel viisil, nagu see on üles kirjutatud aastal 1937. On ju sellise teksti saamiseks 20. sajandi keskel mõjutegureid õige mitu: ärgem unustagem tõepoolest omavahel võitlevaid ja jagelevaid loodushiidusid, kuid ka küllalt hästi lokaliseerunud vasasõna (ikka seesama EV 2684), lisaks sellele küllalt laia ning vasasõnast erineva levikuga pääsukeselaulu. Lisaks nimetatule *jagatakse eesti fraseoloogilistes tekstides küll maid ja soid*, küll

puid, mõnikord ka mitut korruga, sest nad annavad koos oma paradigmaatilise riimiga eufoonilise efekti (*Mis puid-maid te seal jagate! Mis maid-soid teil ometi jagada on!* — kõik ei pruugi olla muidugi retoorilise küsimuse vormis, viimane puudutab vaid fraasi välist külge). On väheusutav, et need *soode* (~*maade*, ~*puude*) *jagamised* on ühendatavad muistendiga selles mõttes, et nad lähtuvad muistendist, küll võib rahvajutt fraseoloogilist motiivi kinnistada. Niisiis ei julge loota, et meie käes on õnnelik juhus muistenditeksi näol aastast 1937, millele üks konkreetne vanasõna (EV 2684), üks loodushäälenditüüp (Laugaste 1931: 31; nr 29) ja üks kõnekäänd kõik tagasi lähevad. Vaadeldud vanasõna kuulub ise kindlasti eakate hulka, nii et on seotud oluliste sidemetega teiste žanride külge, olles sealjuures siiski põhimises osas meie oma kohaliku päritoluga looming.

Kuradi teisendsõnana tuleb *juudas* eriti selgesti ette EV 4599 D-redaktsioonis: *Nii kui juudas eluh, nii kurat kooldeh* (Võ). Sama mõte väljendatakse sünonüümselt sama tüübi teistes redaktsioonides pisut erinevate vahenditega, näiteks kordusi reastades, kusjuures *kuradit* ja *juudast* vahetab välja sõna *kuri*: *Keä kuri om ellen, too kuri koolden, mõro muldagi minnen* — A-red. (Vas v Se).

Jumala vastandina esineb *juudas* mitmes eesti vanasõnas kõrvuti *kuradi* enda või mõne tema teise sünonüümiga, nt: *Jummal käsk eräle minnä'*, *vanapatt käsk üteh ellä* (Se) ja *Jummal käsk eräle minnä, juudas käsk üteh ellä* (Se, EV 2607); *Küll jummal näge, mis juudas tege* (Se, EV 2651).

Püsivas mõistepaaris *jumal—kurat* on kujundi moodustamisel *juudal* eeliseid *kuradi* ja teiste sünonüümide ees alliteratsioonilise sobivuse poolest *jumal*-sõnaga. Üsna selgelt ilmneb see tüübis *Jummal and rikkust, juudas sikkust* (Võ-Se, EV 2546), mille kaheksast teisendist pooltes on *juudas*, ühes teisendis *vanakuri*, kolm ülejäänut ei kasuta ülaltoodud mõistepaari, vaid tuumkujundi moodustab üksnes riimiline sõnapaar *rikkust—sikkust*: *Kon rikkust, sääl sikkust*.

Püsipaaride *jumal—juudas* antonüümsusele ning *juudas—kurat* sünonüümsusele on rajatud ka ilmselt kõnekäänuline fraas *Ära sa kurat kurja vannu, ära sa juudas jumalat putu* (Kam). Väljendit ilmestavad veel teisedki võtted (epifoor fraasi alguses,

alliteratsioon-assonants väljendi kummaski pooles jne). On ka teisi, toodust hoopis lihtsamaid *jumal—juuda* püsipaarile rajatud kõnekäände, nagu näiteks *Mis sa loed, kas juudast või jumalast* (Khn). Fraasi esimene osa on kergesti väljavahetatav vastavalt vajadusele ning seda ei tule arvata niivõrd kõnekäänu kui püsiühendi koosseisu; see on üksnes lähem kontekst, milles kõnekäändu on kasutatud.

Omapärast *juudas-sõna* kasutust kohtame EV 692 paaris variandis (kokku on üldse seitse kirjapanekut). Põhiliselt on vana-sõna siin ehitatud kolmikastmele, mida on rõhutatud arvu “kolm” sissetoomisega: *Esimene naine on jumalast, teine on teistest inimestest, kolmas kuradist* (Kaarma, ligilähedased ka Lüganuse, Kuusalu ja Pühalepa variandid). Laiuse kaks varianti võivad olla korrespondent P. Tammepuu individuaalarendused ühelt poolt traditsioonilise vastanduse *jumal—juudas* alusel, teiselt poolt tugvedatakse mõtet *mehel olgu üksainuke naine* varieeritult korratud sünonüümide *juudas—kurat* kaudu: *Esimene naine mehel on jumalast, teine juudast ja kolmas kuradist*.

Sõna *juudas* märgib taas kuradit tüübis EV 2683: *Juuda käen omma härja uhjaharo* (Võn) ja *Härä sarvõ ja tuuleveski siiva omma juuda käeh* (Plv).

Sellega piirdubki *juudas-sõna* esinemine eesti vanasõnades, kus ta kõikjal esineb ühena *kuradi* paljudest asenimedest, mis on eriti populaarne Lõuna-Eestis. Konkreetsetes vanasõnatekstis asendab *juudas* ikka *kuradit*, nüansseerib öeldavat paralleelse kasutuse korral viimasega. *kuradi* paralleelnimetusest laseb mõjuda Lõuna-Eestis alliteratsiooni koos antonüümse *jumal-sõnaga*.

Niisiis ei osuta eesti vanasõnad kusagil Juudas Iskariotile, nii nagu see on üsna tavaline sakslaste ja teiste Lääne-Euroopa rahvaste repertuaaris (vt näiteks Röhrich 1973: 466–467; Wander 1977: 1029–1031). Olgu veel lisatud, et ükski meie *juuda*-vanasõnadest ei kuulu läänemeresoome rahvaste ühisrepertuaari ega ole neile leidnud paralleele ka Lääne-Euroopast, näiteks kasvõi sakslastelt, kellega eestlaste fraseoloogilisel traditsioonil on olnud küllalt tihedaid kokkupuuteid. Siin aga, kus on tegu kõigepealt meie oma keele (täpsemini Lõuna-Eesti murrete) võimalusi arvestava loominguga, on sidemete puudumine mõistetav. Üksnes mõningal määral võiks lähedaseks lugeda, tõsi küll, mitte eriti

täpselt kattuvaid tekste vene repertuaarist, kus *juuda* või *kuradi* kujutelm siiski puudub: *Bolšomu bolše i nadobno* (Dal' 1957: 682) ~ *Bolšomu — čto bolše, a menšemu pomenš'e* — niisiis on nad kõige lähemal EV 2684 Kambja (red. E) ja Kuusalu (red. H) tekstidele, kus samuti *juuda* või *kuradi* motiiv puudub.

Eesti kõnekäänurepertuaar pakub *juuda*-fraaside juurte poolt mitmekesisemat pilti kui vanasõnad. Suures osas *juuda*-kõnekäändudeski on *juudas* *kuradi* sünonüümiks. Seetõttu võib *juudast* kohata *kuradi* nimetuste loendis: *juudas, kurat, kurask, purask*. . . (Rõu) või hüüatuste reas, mis algab mahedalt *jumalukesega* ning läheb järk-järgult ikka vängemaks kirumiseks. *Ah sina jumalukene, ah sina püha risti pojakene, ah sina kahejalgne juudas, ah sina kurradi kurr-r-rat!* (Hel). Toodud hüüatuste rida esindab emotsionaalse väljenduse mitmesuguseid võimalusi tundeskaala õige laial diapasoonil. Toodud hüüatused on kõik traditsioonilised ning enamasti just üksikult kasutatud. Nendetaoliste väljendite traditsioonilisusele viitab muuhulgas nende leidumine kõnekäändude saadetistes juba alates möödunud sajandist. Hüüatuse välise vormi kõrval, mis iseendast juba räägib nende fraaside kasutamisest tunderõhulises kõnes, on praegu meie huvikeskmes olevates väljendites sageli leida *juuda* ees rõhu markeerimiseks sõnu *oh sa, ah sa; vana > va, igavene* (*Oh sa juudas* — SJn; *As sa juudas* — Plv; *Os sa vana juudas* — Rõu; *Kos um vana juudas küllh* — Plv jne). Samatähenduslik *juudale* on analoogilises konstruktsioonis *juudaline* (San, Rõu jm), samuti *juudanahk* (Rõu, Plv jm).

Mitmed üleskirjutajad (H. Jõulmaa Iisakust, I. Kilk Põlvast, A. Kroon Otepäält jt) rõhutavad, et *juudas* on mahe kirumissõna, mida kasutavad rohkem naised. On ka neid (nt K. Meikop Kullamaalt), kes arvavad, et *juudas* on ju küll halb sõna, aga kui öeldakse *Oh sa juudas*, siis see polegi nii paha väljend, see on lihtsalt tühi sõna, öeldud niisama jutujätkuks. On viidatud ka *juudas*-sõna funktsioonile lauses: *juudas* on "halbustav või pahandav lisaõna", millega markeeritakse oma suhtumist sellesse, kellest jutt on. Näiteks 1) *Juhan, va juudas, oo ennast jälle juua täis juund* (Kaa); 2) *Ujuh, kas ma nu noid juudid inäp mälede* (Krl); 3) *See juudaline läind jälle üle aja* (Khk).

Üsna analoogilises funktsioonis kasutatakse kangemat vandesõna *kurat*, mida mõnikord (ilmselt vahelduse mõttes!) koos *vanajuudaga* samasse lausesse pannakse, näiteks kasvõi sel kombel: *Tedä kuradit es lövvä ütski vanajuudas üles* (Ote).

Juuda-kõnekäändu pruugitakse tihti retoorilise hüüatuse või küsimusena, mis iseenesest viitab nõrgemale või tugevamale afekteeritud seisundile nende fraaside kasutamisel. Lisaks juba toodud näidetele olgu esitatud veel mõned võimalused: 1) *Juudas tedä tiid* (Kam); 2) *Juuda tätä tiap, kas tulep vai ei tule heinamaale* (Lüg); 3) *Kes juvvas neit tääb, me nad on* (Khk); 4) *Kes juudas tämaga tahab pikka tiie ette võtta* (Iis) jne.

Kerkib küsimus sõnaühendi püsivuse astmest. Ühelt poolt on kindlalt traditsiooniline kirumine või vandumine üldse sõnade *juudas*, *juudaline*, *tont*, *kurat* jt vahendusel, teiselt poolt on traditsioonilised ka vandumissõnade igasugused konstruktsioonid. Siinsete näidete viimasest rühmast on tekstides 2 ja 4 *juudas* asetatud väga erinevatesse kontekstidesse, tekstid 2 ja 3 sisaldavad püsiühendit (*Kes juudas teab*, mis võib ka iseseisvalt eksisteerida (tekst 1) ning on tuntud rahvusvahelises käibeski (Röhrich 1973: 1070–1071). Viimases tekstis (4) on verb üsna lõdvalt seotud traditsioonilise osaga (*kes juudas*).

Retooriliste hüüatuste hulka võib arvata ka tõrjuvaid “saatmisi”. Selliste sajatuste hulgas leidub arvukalt *juuda*-fraase: *Käi juudale!* (Kuu); *Ei palu tagasi, mine kus juutas* (Krk); *Mine juudale oma jutuga* (Lai) jne. Teiste hulgas on üsna vanu üleskirjutusi, näiteks: *Mine juudale!* (*Geh zum Henker*) (KM EKLA, ÖES, M.A. 130, l 5 < Khk, 1817–1822). Analoogilisi sajatusi *kuradi* abil on kindlasti arvukamalt, kuivõrd *kurat*-sõna on levinud üldisemalt kui *juudas*.

Üsna ligilähedased “saatmistele” on nn soovimised, et paha või tüütu satuks juuda mõjuvalda, näiteks: *Juudas sinu võtku* (San); *Juudas võtku* (Rõu); *Oh, juudas, lase võtta* (Krk). Vrd ka saksa repertuaarist analoogilisi fraase (Röhrich 1973: 1064–1065).

Sellisteski fraasides on *kuradi* enda ja tema teiste asenimede esinemine *juuda* positsioonis üsna tavaline. Kui midagi sellise asenduse korral üldse muutub, siis vaid sajatuse tugevuse aste ja sellega kaasnev stiilivarjund. Kõik need tekstid meenutavad

mingil määral maagilise funktsiooniga fraase, mille mõjusse on usutud. Muistendeis avalduv rahvapedagoogika kutsub neid üt- lusi vältima põhjendusega, et nende mõtlematust ja kergekäelisest kasutusest ei juhtuks halba.

Üsna tavaline on mõtlematult lausunud vandumine *Juudas* (~*kurat*) *sind võtku!* muistendi lähtemotiivina, kusjuures on rõhutatud, et sõnu öeldi liiga tühisel põhjusel. Näiteks oli ema oma tütre ära vandunud üksnes sellepärast, et tütar oli kaotanud ühe kopika raha. Eks tulnudki *vanajuudas* ja viinud tüdruku endaga (ERA II 126, 613/5 (4) < Rõu, 1936). Teises tekstis vannub naine oma last (*Võtku sind kurat!*), sest laps ei jää magama nii kiiresti, kui ema soovib (RKM II 100, 458/9 (5) < Se, 1960) jne. Vandumise tühine põhjus ja vande raske tagajärg on kavatsusli- kult viidud tasakaalust välja. Sellega kriipsutatakse alla motiivi eetiline ja pedagoogiline mõte: sõnu ei tohi mõtlematult loopi- da, ära vannu, ära nimeta kurja. Sellist motiivi tuleb palju ette muistendeis kuradist (Aa S 19–55, eriti Aa S 36), kus see juhatab peamotiivile: juudas veab last endaga kaasas palju aastaid. Tüü- biomane on vandumise motiiv veel mujalgi (nt Aa S 32). Neist muistendeist kumab läbi vana usk sõnamaagiasse, mis ei luba- nud sõnadega, eriti needuse ja sajatusega, kergemeelselt ümber käia (Loorits 1990: 29jj).

Otsestele võrdlustele on lähedane hüperboolne väljendus, kus *juudas* esineb etaloni funktsioonis, mille abil hinnatakse kõne- alust. Sellist väljendusvormi on nimetatud ka kaudseks võrdlu- seks (Sarv 1960: 37–39). Näiteks: 1) *Sinust ei võta enamb juudas ka aru ei otsa* (Kan); 2) *Tast ei võta ka juudas arvu* (Kan); 3) *Ta tegi juudale ka sarve pähä* (San); vrd *Temä om joba sääne miis, et tege vanakuradilegi sarve pähä* (Ote).

Elmistele näidetete lähedane hüperboolne väljendus sõna *juu- das* omapärase korduse vahendusel on tekstis *Sa olet tuu juudas, kes inämb tōõsel juudal säläh ei püsü* (Räp). Selline konstrukt- sioon ei ole kindlasti unikaalne ega mõeldav üksnes *juudaga*, vaid tuleb ette mujalgi. Igatahes on see võimalik vähemalt Lõuna- Eesti sõimusõnades (*Oled selline laisk, ~loll, ~varas* jne, *kes teisel...*).

Kõnekäänurepertuaari loomuomastele suhetele teiste folkloori- žanridega on juba korduvalt tulnud vihjata. Mõnikord on need

suhted üsna keerulised ning puudutavad samaaegselt mitut liiki. Meie *juuda*-kõnekäändude seas on näiteks väljend *vanajuuda pastla tallamine* (Kan), mida üleskirjutaja J. Daniel kommenteerib: “Tuu tähendäs tühajutu ajamist.” See pole sugugi ainuke üleskirjutus. Jalanõude kulutamise motiivi sisaldab näiteks ka Sangaste tekst *Kurat kulutas enne kolme viisu ää, kui me kokku jõudse aada* ‘öeldakse siis, kui laisad ei viitsi näiteks kooli minna’. Aja võrdpildiks on see ajavahemik, mida kurat vajab kolme viisupaari ärakandmiseks, juttu ei ole üldsegi mitte tühajutu ajamisest. Meie vanasõnades on 50 autentse variandiga tüüp (EV 8166), millest leidub üleskirjutusi juba S. Vestringi käsikirjas ning mille esmakordselt publitseeris A. Thor Helle oma grammatika lisas 1732. See sisaldab motiivi *kuradi* (~*juuda* jt *kuradi* sünonüümide) jalanõude läbikulutamisest: *Paariminejate vahel kulutavad kurat kuus paari kengi ärä, enne ku na paari saave*. Selle suure tüübi tekstide juurde pole kahjuks ühtki kommentaari, kas *kuradi* jalanõude kulutamise motiiv tähendab tühja juttu, muidu intrigeerimist või veel midagi muud. Paistab siiski, et Kanepi kõnekäänutekst on ühenduses nimetatud populaarse vanasõnaga.

Jalanõude läbitantsimise motiiv esineb rahvusvaheliselt tuntud muinasjutus AaTh 306. See on samuti ühenduses *kuradiga*. Nimetatud motiivi levikuareaal on palju laiem kui meie fraseoloogias ülal vaadeldud kõnekäänud ja vanasõnad. Viimastele on leidunud üksnes ligilähedane paralleel soome repertuaarist: *Seittmäv vuotta piru nuarem pariv välisä kiahaa* (Järventausta 1974, 77(2675)). W. Liungmani andmetel on muinasjutt AaTh 306 keeruliste tüpoloogiliste suhetega. Pärinedes Oriendist, on ta saabunud Bütsantsi kaudu Euroopasse ning kodunenud hästi paljude rahvaste juures Euroopas, sealhulgas ka Skandinaavias ning teiste Läänemeremaade repertuaaris (Liungman 1961: 54–56).

Peale läbitantsitud jalanõude muinasjutu (AaTh 306) on *pastelde kulutamise* motiiv väga suurte jõupingutuste märgina veel muinasjutus naisest, kes on halvem *kuradistki* (AaTh 1165*), kuid mitte tüübikindlana, vaid juhuslikult (nt ERA II 164, 564/6(5) < Khk, 1937); meie tekst on pealkirjastatud lausa vanasõnana: “Vanakuri kulutab seitse paari paslid ära, enne kui ühe noorpaari riidu saab”, mille täpne vaste leidub soomlastel — eespool esi-

tatud soome vanasõna). Selle muinasjutu idee on väljendatav veel vähemalt kahe eesti vanasõnaga: *Kuri naine on kõvem kui kurat* (EV 4625) ja *Kos saadan toime ei saa, sinna saadab naise* (EV 10011), vrd ka soome *Mihin ei piru kerkii, nii lähettää pahan ämmän*.

Muinasjutu AaTh 1165* peategelane on kuri naine. Tihti on see vanatüdruk, kes mõnikord saab oma tige-kavala sahkerdamise palgaks koguni punased sukad ja rohelised kingad, enamasti lihtsalt halb vanaeit, kes oma halbade kavatsuste teostamisel lööb üle hätta jäänud kuradigi, sest eidel on relvaks eriti alatu meel ja kuri keel. Niisiis ei puudu selles muinasjutuski tühja jutu motiiv tüübikindlana. Seega on õigustatud Kanepi kõnekäänu *vanajuuda pastla tallamine* tähenduse kommentaar (tühjajutu ajamine).

Naiste kurjuse teema on olnud küllalt meelikõitev, et kutsuda seda nii värvikalt arendama folkloori mitmes žanris (ilmselt küll meeste poolt). Põhimõtteliselt ollakse kõikjal sama meelt: (vana) naine võib oma alatu kurjuse poolest ületada isegi kuradi, kes peaks ometi olema kurjuse kehastus (vrd ka saksa repertuaaris *kurat samas tähenduses* — Röhrich 1973: 1065).

Rahvajuttudele on kaudselt tagasi viidav ka võrdlus *Küll vanajuudas vidä sarvipite puujuurte alla* (Plv). Vrd näiteks Urvaste muistend olendist, kes elab puu all:

Annemõisa man ollu' Tsiingandi mõtsan puu. Tollõ all elänu juuda'. Sinna neid orjatu. Härrä saanu vihatsõs, aanu' rahva kokku, et raguge [puu] maha. Ütski ei olõ' julõnu'. Viimäte üts sulanõ lännu ragonu' ja ütelnu' esi: "Jummal eske, Jummal pojakõ, püha vaimukõ. Jumala puu ja Maarja mõts. Peremees kāske raguda." Nigu puu maha raotu, vereva harjaga kikas lännu' vällä' ja ütelnu: "Mu esäesä om siin elänu', kiäki ei olõ puud ragonu', sis sina ragosit maha!" Sulanõ teednu, et nüüd karistus tulõ, tennu omalõ risti. Pull tullu', aanu sarviga ussõ valla. Sulanõ löõnu' ristiga kolm kõrda vasta pääd. Pull ütelnu, et "Lüü viil nellät kõrd kah!" Ei olõ inäp löõnu'. Sis kaonu ärä.

(ERA II 56, 61/2 (17) < Urv, 1932).

Puu märgib muistenditekstis tõenäoliselt vana ohvrikohta, mis nõuab austavat kohtlemist. Puujuurte all elutsev juudaks nimetatud olend on nähtavasti läbi teinud omamoodi arenguprotsessi. Ju see olend oli algselt (mets)haldjas või midagi sellele ligilähedast,

kellest on arvatud, et esialgu polnud nad ei head ega kurjad, kuid ristiusu mõjul said pahadeks vaimudeks ning sulasid kokku kuradi kujutelmaga (U. Masing, "Eesti usund": lk 96, 123, 130, 147). Kõik see kokku selgitab ka hirmu puu maharaiumisele järgneva karistuse ees.

Vanajuudaks nimetatus võib mõnes tekstis ära tunda kunagise maja- või õuehaldja, kes saanud endale kuratlikke jooni, sunnib ennast kartma ja austama, nõuab vastavalt meelega, mida talle jaaniöösel kogu perega pakutakse kõige parema söögi, joogi ja muu kraami näol, muidu pärib vanajuudas pere kõige parema looma. Samuti pidi vanajuudale uudseviljast antama: vastasel korral kägistas vanajuudas unustaja ära (H III 9, 459/60(2) < TMr, 1889).

Kurat (~juudas) hingepüüdjana teotseb muistendeis enesetapjaist (vt nt Aa S 40–42). Nende hinged kuulusid kuradile, neil polnud lootust lunastusele, neid ei maetud pühitsetud mulda. See kõik on aluseks kujutelmale kuradi huvist enesetapjate vastu, mistõttu kurat võib rahvajutus esineda enesetapja "abili-sena", nõuandjana või kambamehena. Enesetapja kasulikkusele juuda vaatevinklist viitab kõnekäänd *Nüüd saa vanale juudale taaritõrdu* 'enesetapjate kohta' (Plv).

Nagu juba eelnevalt on möödaminnes viidatud, esineb õige palju *juudas*-sõnaga kujundlikke termineid rahvabotaanikas ja -meditsiinis. Neist on ka kõnekäändudena kasutatavad juudapuuvaigu (*Asa foetida*) rahvalikud nimetused *juudasitt* ja *perglipask*, mis võivad esineda niihästi iseseisvalt kui ka koos samas fraasis. Inimese kohta, kes pahasti lehkab, on öeldud *Sa juudasitt!* (Vil). Selline ütlus paistab olevat vägagi täpne, sest *Asa foetida* võiks tõlkes olla 'haisev vaik' (pärsia *aza* 'vaik' + ld *phoetida* 'haisev'). Kui ükski asi enam ei aidanud, on öeldud: *Sääl ei avita juudasitt ega lämmi vesi* (Kam). Juudapuuvaiku on peetud tõhusaks ravimiks. "Kui haiguse puhul miski enam ei aita, soovitati peale panna *juudasitta* ja *perglepaska*" (Har). Sellises sisuliselt tautoloogilises ühenduses võib esineda *juudisitt* pro *juudasitt*: *Ma annan soole juudisitta ja pärgelipaska* (Muh). (Selliseid *juudase* ja *juudi* vaheldumisi kasutamist esineb meie rahvabotaanikas ja -meditsiinis üldisemaltki: *juudapigi* ~*juudipigi*; *juudavaik* ~*juudapuuvaik* ~*juudivaik* (*Asa foetida*); *juudakõrvaveri* ~*juudikõrvaveri*, ka

pisuhännaveri (Resina Draconis) — Wallner 1929: 32–33.) Endisaegsetelt rändkaubitsejatelt, kes on oma kaupa kiitnud, küsitud naljapärest, *kas neil ka juudasitta ja perglepaska on* (Jür). Sama püsipaari kasutamist oma kauba pakkumisel omistatakse samuti harjuskitele: *Tulge ostma, tulge ostma! Siin on, siit saa juudasitta, perglepaska, viiulivinti, siidilinti!...* (Ote).

Ligilähedasi vormeleid tuleb ette ka naljandeis ja Kihnu pulmas, kus kutsutakse osa võtma “oksjonist”.

Juudasitt pole tuntud üksnes eesti rahvabotaanika kujundlikus terminoloogias. Analoogiliselt on juudapuuvaiku nimetatud ka näiteks ladina ja saksa keeles (sks *Teufelsdreck* — ld *excrementum diaboli*) ning tema tähtsus on olnud saksa vanas rahvameditsiinis ning uskumustes küllalt silmapaistev (vt *Handwörterbuch VIII*: 747–748). Nagu saksa, nii on ka meie uskumustes omistatud sellele halvasti lehkavale vaigule imelisi omadusi, mistõttu seda on kasutatud kaitsevahendina. Meil on näiteks omistatud sellele tõrjemaagilisi omadusi: “*Juudasitta* peeti ikka lapse juures, siis sant sõna ei hakka külge” (Rap v Mär).

Botaanika tunneb veel *juudakäppa* või *kuradikäppa (Orchis maculata)*. Viimast terminit võib kohata rahvameditsiinis ka see-pia luu kohta (*Ossa Sepiae*) (Wallner 1929: 57).

Terve rida *juuda-kõnekäändude* kirjapanekuid on võrdluse vormis. Siingi on *juudas* ikka pigem *kuradi* sünonüüm kui Piibli Juudas Iskariotist lähtunud tegelane, kuigi viimaselgi ei puudu üldise ettekujutuse järgi sellised pahelised jooned, mis lubaksid teda kasutada niisuguste negatiivsete iseloomuomaduste esiletoomiseks nagu valelikkus, ahnus vms. Ent nendes võrdluskõnekäändudes tuleb esile samu motiive, mida kohtab *kuradi* ja viimase teistegi asenimede puhul. Näiteks: 1) *Võlss nigu igävene juudas* (Ote); 2) *Kavval kui juudas* (Ote); 3) *Kavval nigu igävene juudas* (Ote); 4) *Vand nigu igävene juudas* (Ote); 5) *Kauples nigu igävene juudas* (Ote); 6) *Kauples nigu juudas henge man* (Võn); 7) *Käü kui juudas hinge vahtman* (Räp); 8) *Raha pääle kui juudas hinge pääle* (Räp); vrd ka *Ta on raha järele nagu kurat hinge järele* (Urv); 9) *Täl um raha ku vanal juudal aganid* (Vas); 10) *Aja taad raha kokko nigu vana juudas aganid* (Räp); vrd *Raha kui vanal kurjal aganid* (Vas v Se); 11) *Venib kui juuda liha* (Trm).

Toodud *juuda*-võrdlused on tähenduselt kõik pejoratiivsed ning lähtuvad samast kuradi-kujutelmast, mis on olemas meie rahvauskumustes ning tulevad ette usundilistes muistendites. Pejoratiivsust on mõnikord markeeritud rõhusõnaga *igavene*. Hämaraks jääb viimane tekst. Siin tuleb ilmselt arvestada, et *juudaliha* on sõimusõnanagi võimalik (KKI, WS < Plv, 1925), kuigi rahvameditsiinis tuntakse selle nimetuse all kautšukit, samuti kui *juudanahk* (KKI, WS < Rõu, 1923) või *juudavatt* (KKI, WS < Kod, 1939).

Mitte kõigi *juuda*-kõnekäändude puhul pole täiesti selge, millisele kujutelmale nad toetuvad, eriti kui üleskirjutaja kommentaar puudub. Väljendid *Sa oled kui juudas oma jutuga* või *Vaata, kus Juudas jäljed jättis* 'vastiku tüübi väljaviskamise kohta' (Pst) ongi seetõttu mitmeti mõistetavad. Esimesel näitel puudub kommentaar sootuks. Oletamisi võiks arvata, et tegemist on valeliku ja kurikavala jutuga, mis võiks viidata Juudas Iskariotile. Teise fraasi kommentaar tähenduse kohta on küll olemas, kuid liiga üldine, et täpselt öelda, kas tegu on kuradi või Juudas Iskariotiga. Viimane on rahvaste traditsioonis üsna üldiselt inimliku nurjatuse võrdkuju. Tema kõrval tundub rahvalik kurat lihtsakoelisem, ehk küll temagi on saanud hiljem kasvõi ristiusu saatanalt oma esialgsele karakterile tublisti lisa. Ometi osutab Paistu teksti juurde kuuluva kommentaari *vastik tüüp* siiski rohkem Jeesuse äraandjale.

Mõnikord on vastavad märkused fraasi või ka üksiksõna tähenduse kohta olemas ja sel juhul saab selgeks ka kontekstita fraas (meie kõnekäändude noteeringud ongi tavaliselt kontekstita). Sõnale *juudalik* on lisatud üleskirjutustes tähenduse kohta märkusi, mis viitavad üsna otseselt Piibli Juudas Iskariotile, näiteks *juudalik* 'reeturlik, äraandja' (Nõo). Et Juudas Iskarioti isiksuse põhiline joon on just nimelt reeturlikkus, siis antud sõna puhul on seostamine nimetatud piiblitegelasega põhjendatud. Samasugusele järeldusele võiks tulla ka järgmise seletuse puhul: *Juudas* 'valelik, petja' (Ran), kuigi siin pole Piibli Juuda iseloomujooned nii täpselt määratud kui eelmises teates.

M. Mäesalu (Hää) üleskirjutuste juurde kuuluvad kommentaarid on ühemõttelised ja selged: 1) *Juudas olema*. "Juudas on äraandja. Sii inimene on suu sisse hää kui kõige parem sõber, tagasella vaatab, kust tõmmata saab"; 2) *Kaval kui Juudas*. "Käib

äraandliku, salakavala kohta. Juudas Piiblist"; 3) *Jusku Juudas, Igavene Juudas*. "Salalik, salakaval. Piibli Juudase eeskujul".

Täiesti kindlasti on Juudas Iskariotist lähtunud eesti fraseoloogias veel mõisted *juudasuudlus* (Mt 26, 48–49) ja *juudapalk* (Mt 26, 15), mis on rahvusvaheliseltki õige laialt kasutusel (vt nt Röhricht 1973: 466–467; Wander 1977: 1029–31; Ašukin, Ašukina 1960: 267).

Mõnel juhul võib tekstis olla ka täpsustavalt mainitud, kellega konkreetselt tegemist, nagu seda tuleb ette meie vanas trükisõnas. *Tingis nago Judas Iskariot meitega* (*Sannumetoja* V 1856: 91). Toodud näide on rahvapärase võrdluse jaoks liiga pidulik oma *Iskariotiga* ega saa arvesse tulla kõnekäänu näitena.

Juudas-sõna või selle abil moodustatud sõnaühendeid on kasutatud ka (viina)joomist ja viina tähistavate mõistete väljendamiseks. Üleskirjutusi on küll väga kitsalt alalt Tarvastust ja Ranust, kuid eri aegadest juba möödunud sajandi lõpust peale. Nii kirjutab A. Rull: "*Pott = õlu, juudas = viin*" (H III 20, 218 (6) < Trv, 1894). Joomisele õhutamiseks on öeldud *Tsuska Juudast!* 'joo või rüüpa viina' (Trv, Ran). On tähelepandav, et kooliõpetajast üleskirjutajad J. Kuusk (Trv) ja Ed. Kärp (Ran) kirjutavad mõlemad *Juudas* pärisnimega, mitte väikese tähega, mis võiks osutada *kuradi* asenimele. Lisaks tooduile on veel üks Tarvatu tekst: *See on juudast nännu*. Viimase teksti *juudast* võiks ju *kuradiks* pidada, sest viin on tõesti paha asi ja *juudas* sobib selles mõttes suurepäraselt siia eufemistlikus funktsioonis. Kuid on olemas terve rida Piibli pühade meeste nimesid sisaldavaid analoogilisi fraase, mis kõik purjusolekut tähendavad (vrd *Aabramit, Iisakut, Moosest* jt *näinud*). Nii võiks siingi *Juuda* puhul nime ülekannet oletada.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et eesti *juuda*-fraseologismid lähtuvad põhiliselt kohalikust (algselt balti päritoluga) lõunaeesilise *juudast*, mis on üks *kuradi* sünonüüm. Algselt on *juuda* leviku dominant olnud Lõuna-Eestis, kuid levinud hiljem mujalegi, *kuradi* levik on olnud üldisem ja paralleelne *juudaga*.

Piibli Juudas Iskarioti kujutelm jõudis meie rahva teadvusse tõenäoliselt küllaltki hilja selleks, et kajastuda näiteks meie vana-sõnarepertuaaris. Juudas Iskariot on jõudnud puudutada vaid meie

kõnekäändude uuemat kihti. Valdav osa *juuda*-kõnekäändudest, ka need, mille eakusele osutab keskse kujundi žanrivahelisus, on kuradi-kujutelmast lähtunud. Viimase kujunemine eelkristlikust haldjast on kohati veel täheledatav.

Vormi poolest esindavad *juuda*-fraasid õige mitut eesti kõnekäändude rühma. Siin on nähtavalt jälgitav kõnekäändude kui püsiühendite ja tavalise kõne kui vabade sõnaühendite piiriala, *juudas* sõimu- ja vandesõnana esindab seda piiri kõige markantselt. Traditsiooniline on vaid kirumine ise *juudas*-sõna abil, mitte niivõrd sõnaühendi püsivuse mõttes: on kujunenud ka terve rida emotsionaalset kõnet markeerivaid rõhusõnu ja konstruktsioonegi, mis on juba traditsioonilised nagu retoorilise küsimuse ja hüüatuse vorm fraasides *Kos om juudas! Oh sa igavene juudas* jts.

Retoorilised *juuda*-fraasid räägivad afekteeritud kõnest, nende hulgas ka saatmised ja sajatused, millesse on usutud kui maagilise funktsiooniga fenomeni. Neile on rajatud rida rahvapedagoogilise ning eetilise suunitlusega muistendimotiive (*Juudas sind võtku!*).

Eesti *juuda*-fraseologismides laiemas mõttes (nii vanasõnades kui ka kõnekäändudes) on käibel fraseoloogias üldiselt kasutatavad põhimõtted nagu sünonüümsus, antonüümsus ja kordus, mistõttu on tekkinud sellised väga kindlad püsiühendid, mida võib kohata paljudes folkloorižanrides (*juudas—kurat — sünonüümid, juudas—jumal — antonüümid* jt). Viimane asjaolu viitab tavaliselt väljendite vanusele.

Juuda-fraaside väline vorm teenib peaasjalikult eufoonikataotlust ega erine põhimõtteliselt teistest vanasõnadest ega kõnekäändudest. Esikohal on alliteratsioon ja assonants, vähem esineb riimi.

Juudas on samuti kui kuratki kurjuse kehasus. Tema kurjuse etaloniroll ilmneb selgelt kaudsetes võrdlustes (*Ta tegi vanajuudalegi sarved pähä*) ja hüperboolsetes kordustes (*Sa olet tuu juudas, kes enämb tõõsel juudal sälah ei püsü*), mida võib käsitada kurjuse kumuleerimisena.

Kasutatud allikad ja materjalid

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu (1927–1944);

H = J. Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu (1860–1906);

KKI, WS = F. J. Wiedemanni eesti—saksa sõnaraamatu järgi kogutud sõnavarakogu Eesti Keele Instituudis;

KMEKLA, ÕES = Õpetatud Eesti Seltsi kogu Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis;

RKM = Kirjandusmuuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu (1945–1994);

Vestring, S. *Lexicon Esthónico germanicum* (KMEKLA, ÕES, M.B. 69; 1998. a ilmunud trükis Kirjandusmuuseumi väljaandel).

Lühendeid

Aa S = muistenditüüp A. Aarna kataloogi *Estnische Märchen- und Sagenvarianten* (FFC, nr 25; Helsinki, 1918) järgi.

AaTh = muinasjututüüp S. Thompsoni kataloogi *The Types of the Folk-tale* (FFC, nr 184; Helsinki, 1961) järgi.

EV = *Eesti vanasõnad I–V:2*. Toim. A. Krikmann ja I. Sarv. Tallinn, 1980–1988 (viidatakse tüübinumbrite järgi; EV-ga samas järjestuses on materjal ka Kirjandusmuuseumi vanasõnade koondkartoteegis).

Mt = Matteuse evangeelium

Mk = Markuse evangeelium

Kasutatud topograafilisi lühendeid

Har = Hargla, Hel = Helme, Hää = Häädemeeste, Iis = Iisaku, Jür = Jüri, Kaa = Kaarma, Kam = Kambja, Kan = Kanepi, Khk = Kihelkonna, Khn = Kihnu, Kod = Kodavere, Krj = Karja, Krk = Karksi, Krl = Karula, Kuu = Kuusalu, Lai = Laiuse, Lüg = Lüganuse, Muh = Muhu, Mär = Märjamaa, Ote = Otepää, Plv = Põlva, Pst = Paistu, Ran = Rannu, Rap = Rapla, Rõu = Rõuge, Röp = Röpina, San = Sangaste, Se = Setu, SJn = Suure-Jaani, TMr = Tartu-Maarja, Trm = Torma, Trv = Tarvastu, Tõs = Tõstamaa, Urv = Urvaste, Vas = Vastseliina, Vil = Viljandi, Vön = Võnnu, Võ = Võrumaa.

Kirjandus

- A š u k i n, V., M. A š u k i n a 1960. *Krylatye slova*. Moskva
D a l', V. 1957. *Poslovicey russkogo naroda*. Moskva
G u t s l a f f, J. 1648. *Observationes Grammaticae circa linguam
Esthonicam*. Dorpat
Handwörterbuch I–X. 1927–1943 = Hoffmann-Krayer, E.,
H. Bächtold-Stäubli. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*.
Berlin—Leipzig
J ä r v e n t a u s t a, E. 1974. *Suoniemen sanaparsia*. Vammala
L a u g a s t e, E. 1931. *Die estnische Vogelstimmendeutungen*. (FFC,
nr 97.) Helsinki
L o o r i t s, O. 1927. *Liivi rahva usund* II. Tartu
L o o r i t s, O. 1949. *Grundzüge des estnischen Volkgläubens* I. Lund
L o o r i t s, O. 1990. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn
L i u n g m a n, W. 1961. *Die schwedische Volksmärchen*. Berlin
R ö h r i c h, L. 1973. *Lexicon der sprichwörtlichen Redensarten*.
Freiburg—Basel—Wien
S a r v, I. 1960. "Rahvapärane võrdlus kui kõnekäänu eriliik." — *Tartu
Riikliku Ülikooli toimetised* 94. Tartu
U T 1990 = *Uus Testament ja Psalmid*. Tallinn
W a l l n e r, R. 1929. *Eesti rahvarohtude sõnastik*. Tallinn
W a n d e r, K. Fr. W. 1977. *Deutsches Sprichwörter-Lexicon* II.
Darmstadt
W i e d e m a n n, F. J. 1876. *Aus dem inneren und äusseren Leben der
Ehsten*. St. Petersburg
V ä i k e m u r d e s õ n a s t i k I–II. 1982–1989. Tallinn

INGRID SARV (sünd. 1931) on lõpetanud 1955. a Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna eesti filoloogina, filoloogiakandidaat väitekirjaga "Eesti kõnekäändude alaliikidest ja funktsioonidest" (1964). Töötanud õpetajana 1955–1957 ja 1960–1971; a-st 1961 bibliograaf, hiljem teadur ja vanemteadur Keele ja Kirjanduse Instituudis (Eesti Keele Instituudis); a-st 1964 töötas uurimisgrupis, mis valmistas ette eesti vanasõnade akadeemilist suurväljaannet, olles koos Arvo Krikmanniga selle teose toimetajad. Avaldanud koos A. Hussari ja A. Krikmanniga teose *Vanasõnaraamat* (1984), koos teiste folkloristidega teose *Proverbia septentrionalia* (1985).

SAHTELTEHNIKA MARKUSE EVANGEELIUMIS

Peeter Roosimaa

Ristiusu keskseks isikuks on Jeesus Kristus. Tema kohta saame kõige rohkem teateid evangeeliumidest. Neist leiame Jeesuse eluloolisi andmeid, samuti teateid tema kõnede ja õpetuse kohta. Siiski ei saa evangeeliume pidada Jeesuse elulookirjelduseks. Samuti pole neis edastatud Jeesuse kogu õpetus.

Kui vaadelda erinevate kirjelduste proportsioone, siis on näha, et evangelistid on võrdlemisi suurt tähelepanu pööranud Jeesuse kannatusloole. Nii sobib Markuse evangeeliumi kohta öelda, et see on Jeesuse kannatuslugu, millel on pikk sissejuhatus (vrd Pohl 1986: 38). See tähendab, et evangeeliumi eesmärgiks on tutvustada, kes on see Jeesus, kes ristil surres inimeste eest oma elu andis. Kes on see, kelle läbi inimene võib olla oma süüst prii, võib olla Jumala laps ja kanda igavikku oma südames.

Evangeeliumid on eelkõige usulised raamatud. Autorid on valinud, kuidas olemasolevat pärimusmaterjali kasutada, milliseid pärimusi sisse võtta, milliseid mitte, mis järjekorras neid esitada jne. Autori teemakäsitlusest lähtudes on olemasolevat pärimusmaterjali süstematiseeritud ja rühmitatud, ka kommenteeritud. Markuse evangeeliumis on näiteks kõik Jeesuse tähendamissõnad koondatud neljandasse peatükki. Erandi moodustab üksnes tähendamissõna viinamäest Mk 12,1–11. Selle evangeeliumi esimestes peatükkides on sündmusi kirjeldatud vastavalt teema arenguloogikale, mitte aga sündmuste tegelikule toimumise järjekorrale. Muidugi ei tähenda see, et autoril kronoloogiline huvi üldse puuduks. Olgu siin viidatud Mk 14,1-le, kus on täiesti konkreetselt öeldud, et kahe päeva pärast oli paasa ja hapnemata leibade pühad.

Markuse evangeeliumi üht kirjanduslikku eripära tahan käsitleda aga lähemalt. Seda võiks nimetada sahteldamiseks (*Verschachtelung*; nt J. Ernst, vt Ernst 1981: 324) või sahteltehnikaks (*Technik der Schachtelkomposition*; nt R. Pesch; vt Pesch 1989: 221).

Selle meetodi kohaselt alustab autor mingi sündmuse kirjeldamist, siis katkestab selle ja jutustab vahepeal hoopis teise loo. Viimase lõppedes jutustab autor lõpuni ka varem alustatud loo. Nii on vahepealne lugu lükatud nagu sahtel oma pesasse teise jutustuse sees. Esmapilgul võib jääda isegi mulje, et vaheleminev lugu — sahtel — nagu ei kuulukski ümbritseva jutustusega kokku. Kuid sisuline side on nende vahel siiski olemas. Analüüsidest vastavaid jutustusi, on näha, kuidas nad vastastikku üksteist valgustavad. Esile tuuakse erinevate sündmuste vahelisi sisemisi, ka teoloogilisi seoseid (vrd Ernst 1981: 399). Nähtavale tulevad mitmesugused kontrastid. Eelkõige just sahtli ülesandeks on heita valgust teda ümbritsevale loole, aidata paremini mõista inimeste tegevusmotive. Tähtis on nende jutustuste vaheline sisuline, olemuslik side. Seejuures kronoloogiliselt võisid kirjeldatavad sündmused toimuda täiesti eri ajal. Lähtudes põhjuse-tagajärje seosest on üldine seaduspärasus, et sahtli sündmustik on toimunud varem

Valides sahteltehnika vaatluseks Markuse evangeeliumi, arvestan ma asjaolu, et Matteuse ja Luuka evangeeliumi autorid kasutasid Markuse teost ühe allikana, mistõttu Markuse evangeeliumi käsitus on primaarne.

Markuse evangeeliumi sahteltehnika uurimisel lähtun R. Bultmanni esitatud vastavast tekstijaotusest:

Mk 3,20–21.31–35; sahtel salmid 22–30;

Mk 5,21–24.35–43; sahtel salmid 25–34;

Mk 6,7–13.30jj; sahtel salmid 14–29;

Mk 11,12–14.20; sahtel salmid 15–19;

Mk 14,1–2.10–11; sahtel salmid 3–9;

(vrd Bultmann 1957: 365).

E. Schweizer näeb sahteldamisena ka Mk 14,53–72 (vrd Schweizer 1982: 60). Toodud kirjakohtadest valin käsitlemiseks välja kolm: Mk 14,1–11; Mk 3,20–35; Mk 11,12–25.

1. Mk 14,1–11. Siin moodustavad salmid 1–2 ja 10–11 ühe tervikjutustuse sellest, kuidas juudi ülemad otsisid võimalust Jeesust kinni võtta ja hukata. Kuid nad on mures, et see võib põhjustada rahva mässu. Siis aga tuleb Juudas Iskariot ja lubab ise Jeesuse parajal ajal neile ära anda. Sellega on kogu küsimus leidnud juudi ülemate jaoks sobiva lahenduse.

Kirjanduskriitiline analüüs (analüüsi alusena on kasutatud kreekakeelset algteksti) näitab, et Mk 14,1–2.10–11 puhul on tõepoolest tegemist tervikjutustusega. Kui salmid 3–9 ära võtta, ei teki jutustusse mingit tühikut. Üleminek salmilt 2 salmile 10 on täiesti sujuv. Midagi ei jää üle ega tule ka puudu, tekst on täiesti sidus. Muidugi on võimalik, et nii nagu väidab R. Bultmann (vrd Bultmann 1957: 282), ei olnud Mk 14,1–2.10–11 iseseisev tükk pärimust, vaid kuulus algusest peale mingisse suuremasse seosesse. See aga ei vähenda selle jutustuse terviklikkust, nii nagu see praegusel kujul on. Vaadeldavasse jutustusse on otsekui sahtlina paigutatud lugu Jeesuse võidmisest Betaanias (salmid 3–9). See on raamjutustuse omast täiesti erinev, ka on rõhuasetus hoopis teistsugune. Mk 14,1–2.10–11-s on põhiküsimuseks, kuidas Jeesus kinni võtta ja hukata, ent Mk 14,3–9-s on keskel kohal sõnum Jeesusele tehtud heateost ja sellest, et seda kuulutatakse kogu maailmas (vt Mk 14,9; vrd Pohl 1986: 495). Kuigi Jeesus sureb ja maetakse, ei tähenda see sõnumi mahamatmist, vaid just Jeesuse surm annabki sellele aimamatu väe (vrd Pohl 1986: 497). Kuid ühtlasi tuleb selles loos esile Jeesuse ja tema jüngrite vaheline pinge, mis heidab teatavat valgust Juuda võimalikele motiividele, miks ta Jeesuse ära andis. Jeesuse võidmisloo Johannese versioonnis tulebki esile just Juudas Iskarioti osa konfliktis (vt Jh 12,1–8). Peale selle väärivad tähelepanu ka nende kahe sahteltehnikaga seotud jutustuse vahelised kontrastid. Nimetan mõned. Nii on ühelt poolt näha rahutuid ja nõutuid juudi ülemaid, teisalt on aga pilt Jeesusest, kes rahus söömaajal osaleb. Ühed otsivad võimalust, kuidas Jeesust kinni võtta ja hukata. Betaanias on aga keegi, kes väljendab Jeesusele oma sügavat austust ja lugupidamist. Jeruusalemmas läheb Juudas Iskariot vaenlaste juurde, et Jeesust ära anda. Betaanias tuleb keegi naine, et Jeesust salviga võida. Üks saab raha oma reetmise eest. Teine toob Jeesuse heaks suu-

re ohvri, sest kasutatud salv on väga kallis. Neis jutustustes on vastamisi jahmatav truudusetus ja hämmastav pühendumine.

Kui võrrelda Mk 14,1–11 Matteuse ja Luuka evangeeliumi tekstidega, siis on näha, et Markusega samasugust jutustuskeemi (sõnastuses on küll teatud erinevusi) kasutab ka Matteus (vt Mt 26,1–16; nn sahtli moodustavad salmid 6–13). Luuka evangeeliumis on aga Juuda äratundmislugu esitatud tervikjutustusena (vt Lk 22,1–6), seejuures Jeesuse salvimine Betaanias on üldse välja jäetud.

2. Mk 3,20–35. Sahtlit ümbritseva tervikjutustuse moodustavad siin salmid 20–21 ja 31–35.

Salmides 20–21 jutustatakse, kuidas Jeesus tuleb koju. Kuid ei tema ega ta kaaslased saa leibagi võtta, sest jälle voolab rahvas tema juurde kokku. Jeesuse omaksed aga ütlevad, et too olevat arust ära, ja tahavad ta kinni võtta. Salmides 31–35 jätkub jutustus sellega, kuidas Jeesuse ema ja vennad tulevad ja soovivad teda välja kutsuda, sest rahvahulga tõttu ei saa nad ise ruumi siseneda. Sellele kutsele vastab Jeesus aga mõneti imeliku küsimusega: kes on tema ema või vennad?

Vaadeldava kirjakohtoga seoses juhib J. Ernst tähelepanu sellele, et traditsioonilooliselt on kaks võimalust, kas kuuluvad kokku Mk 3 salmid 20–21 ja 22–30 või salmid 20–21 ja 31–35. Tema arvates jääb lahtiseks, kumb variant on õige (vrd Ernst 1981: 116). W. Grundmann näeb Mk 3,20–21 sissejuhatusena salmidele 31–35 (vrd Grundmann 1989: 107). Seejuures salmi 31 on selliselt töödeldud, et see ilma salmideta 20–21 moodustab jutustusele tõelisest sugulusest uue sissejuhatuse, mistõttu jutustus muutub iseseisvaks (vrd Grundmann 1989: 115). Sellist võimalust ongi kasutanud nii Matteus (vt Mt 12,46–50) kui ka Luukas (vt Lk 8,19–21), kes ilmselt kasutasid Markuse teksti eeskujuna.

Kirjanduskriitilisest analüüsist on näha, et salmid 20–21 ja 31–35 moodustavad ühtlase jutustuskeelega sidusa terviku. Nii pean ma vaadeldava kirjakohta puhul tõeseks, et siin on evangeeliumi autor kasutanud sahteltehnikat (vrd ka Bultmann 1957: 365; Pesch 1989: 221; Schweizer 1982: 60; Pohl 1986: 164). R. Pesch peab küll Mk 3,21 ja 3,31 situatsioone täiesti erinevaks (vrd Pesch 1989: 222).

Miks siis taheti Jeesust tunnistada hullumeelseks ja miks Jeesus nii kummaliselt vastas? W. Grundmann näeb selle arusaama põhjust selles, et Jeesus ei täida pärast isa surma oma esimese poja kohust, vaid hakkab rändmisjonäriks (vrd Grundmann 1989: 107). Kogu sellele probleemistikule heidab hoopis teistsugust valgust kirjeldatud jutustuse vahele sahtlina asetatud teine jutustus (Mk 3,22–30). Seejuures on võimalik, et evangeeliumi autor on sahteljutustuse algust kärpinud, sest debatt eeldab mingit demonite väljaajamist (vrd Bultmann 1957: 10). Seda toetab ka võrdlus Matteuse ja Luukaga, kes esitavad samasuguse jutustuse, kuigi veidi muudetud kujul ja teises kontekstis (Mt 12,22jj; Lk 11,14jj). Seejuures Matteuse evangeeliumi jutustus algab seestunu tervenemisega, kes oli pime ja tumm, Luuka evangeeliumi oma keeletu kurja vaimu väljaajamisega. Samas ei pruukinud süüdistus Jeesuse sidemetest saatanaga olla sugugi seotud ainult mingi konkreetse sündmusega, vaid seda laimu võidi levitada juba pikemat aega (vrd ka Pohl 1986: 168). Igal juhul saame sahteljutustusest teada, et Jeruusalemmast olid tulnud juutide eelkõige vaimuliku omavalitsuse, süneedrioni saadikutena kirjatundjad (toorajuristid), kes heitsid Jeesusele ette, et temal on kuri vaim ja seepärast suudab ta kurje vaimu välja ajada. See oli ohtlik süüdistus. Kapernaumasse tulnud toorajuristide otsuseks oli, et Jeesuse eksortsismid on tõsiasia, aga ka tema ärataganemisjutlus on tõsiasia. Järelikult on ta valeprohvet ja tema imeteod on deemonlikud (Mk 3,22). Selline kokkuvõte kätkes endas Jeesuse äraneedmise või surmaotsuse võimalust (vrd Stauffer *s.a.*: 81–82). Kuid see kõik kätkes ohtu ka Jeesuse omastele ning jüngritele, kes tahtsid temale ustavaks jääda (vrd Pohl 1986: 169). Samuti võidi hakata Kapernauma elanike hulgas korraldama juurdlust, mis võis kujuneda neile ohtlikuks. Nii näeb E. Stauffer toorajuristide tegevuses küsimust, kas Kapernaum kuulutatakse ametlikult eksitatud linnaks või mitte. Ta ootab ära ka vastava eeskirja: “‘Eksitatud linn’ või külakogukond on see, kus ärataganemis-jutlustaja agitatsiooni tõttu on tekkinud ulatuslik ärataganemisliikumine. Jeruusalemma suur süneedrion peab ametlike saadikute kaudu korraldama kohapeal põhjaliku uurimise, et teha ärataganemisliikumise ulatus kindlaks ning rangelt lahutama algataja, ärataganenud ja süü tud.” (Stauffer *s.a.*: 81.) Ilmselt selline oht seoses süneedriumi

ametlike saadikute sinna tulekuga tekkiski. Tõsi küll, Jeruusalemma saadikute etteheidetele vastas Jeesus, et nende otsus ei ole sugugi loogiline. Mitme näitega ilmestas ta mõtet, et kui saatan paneb iseenele vastu, siis ei saa ta püsida. Veel lisas Jeesus hoiatuse, et inimene võib oma otsustes ja ütlemites sattuda ka sellisesse pattu, mida ei anta andeks, sest nad ütlesid, et temas on rüve vaim. (Vrd Mk 3,23–30.) Kuid ega Jeruusalemma saadikud Jeesuse vastuse tõttu ei taltunud.

Nii toobki sahteltehnika kasutamine esile seose süneedrioni saadikute tegevuse ja Jeesuse vastutusvõimetuks kuulutamise soovi vahel. S.t kui kuulutada Jeesus arust ära olevaks, siis võimaldaks see päästa nii teda ennast kui ka tema sugulasi. Mk 3,31–32 alusel (parall. Mt 12,46–50; Lk 8,19–21) — “Siis tulid tema ema ja vennad ja seisid õues ja läkitasid tema juurde teda kutsuma. Ja rahvas istus ta ümber ja temale üteldi: ‘Vaata, su ema ja su vennad on õues ja otsivad sind!’ ” — on arvatud, et Jeesuse ema ise võis tulla mõttele kuulutada oma poeg vastutusvõimetuks (vrd Stauffer s.a.: 82). Kuid õnneks kukkus see plaan läbi. Sest muidu oleks see tähendanud ühtlasi Jeesuse missiooni lõppu. Hullumeelne Messias — see oleks olnud vast tragöödia.

Kui püüda leida veel seoseid nende kahe praegu vaadeldava loo vahel, siis on näha, et Jeesuse sugulasi ja kirjatundjaid sidus nende uskumatus Jeesusesse. Kuid erinevalt kirjatundjatest polnud sugulased enda meelest sugugi Jeesuse vastu. Omal viisil soovisid nad parimat (vrd Pohl 1986: 165). Kuid astudes sellega Jeesuse tegevuse vastu, tekkis niisugune vastasseis, et Jeesuse hoiatus seoses andestamatu patuga (vt Mk 3,28–29) puudutas ka neid.

Raamjutustuse esimeses osas (Mk 3,20–21) on juttu Jeesuse ja tema senise, s.t vana perekonna vahelistest suhetest, jutustuse teises osas (Mk 3,31–35) tulevad aga esile Jeesuse uue perekonna kontuurid. Kontrast nende vahel on nähtav juba raamjutustuses eneses, kuid sahteljutustus süvendab seda. Ka süveneb mulje Jeesuse sugulastepoolsest tõrjuvast hoiakust ja lõhe suuruselt nende ning Jeesuse vahel. Tänu sahteltehnikale tulevad esile sündmuste sisemised seosed ja nad muutuvad palju mõistetavamaks.

3. Mk 11,12–25. Sahtlit ümbritseva tervikjutustuse moodustavad siin salmid 12–14 ja 20–25. Siin jutustatakse, kuidas Jeesus otsis viigipuult vilja. Kuid seda leidmata needis ta puu ära: “Ärgu iialgi enam sinust ükski vilja söögu!” (Mk 11,14). Ning teisel päeval nähtigi viigipuud juurteni ära kuivanud olevat. Sellekohasele Peetruse märkusele vastas Jeesus aga üleskutsega uskuda Jumalasse.

Ka siin annab kirjanduskriitiline ja keeleline analüüs tulemuse, et tegemist on täiesti sidusa jutustusega. Ja nii näiteks Mt 21, 18–22-s ongi see, kuigi lühendatult, esitatud ühtse loona.

Lugu viigipuu needmisest on tekitanud palju arusaamatust, lausa süüdistusi Jeesuse aadressil.

Näiteks kuidas võis Jeesus olla nii tujukas, et valada niimoodi oma pahameelt välja mitte milleski süüdi oleva puu peale? Pealegi kui tekstis on öeldud, et ei olnud viigimarja-aeg. Piisavalt õigustust ei ole leitud ka mitmesuguste seletuskatsete abil, et põhimõtteliselt oleks Jeesus võinud vähemalt tooreid varajasi viigimarju leida (vrd Hunziger 1966: 753jj). Võib päris kindel olla, et viigipuu needmise lugu tekitas küsimusi ka esimesel sajandil. Miks Jeesus ikka selliselt toimis? Nagu varem toodud näidete puhul, on ka siin evangeeliumi autor kasutanud sahteltehnikat. Küll pole R. Peschi arvates siin tegemist Markuse-poolse sahteljutustusega, vaid selline kompositsioon on varasem (vrd Pesch 1984: 190jj). Ka J. Ernst näeb vajadust arvestada jutustraditsioonilise seosega needmis- ja templipuhastuse loo vahel (vt Ernst 1981: 324). Seevastu R. Bultmann arvab, et ilmselt kuulusid Mk 11,12–14.20-s needmine ja selle tagajärg algselt kokku. Lahutus salvide 15–19 läbi on redaktsiooniline töötlus. Sellega aga purustati ka seos Mk 11,15–19 ja Mk 11,27–33 vahel (vt Bultmann 1957: 232j). Olgu siin öeldud, et küsimus Jeesuse meelevallast või volitustest nii toimida on küll natuke teisel kujul olemas ka Johannese evangeeliumis toodud templipuhastuse loos (vrd Jh 2,18). Igal juhul heidab sahtlina sissetoodud jutustus olulist valgust raamjutustusele ning ühtlasi aitab raamjutustus paremini mõista ka sahteljutustust.

Niisiis Mk 11,14 järel esimene jutustus katkestatakse ja kirjeldatakse sündmust Jeruusalemmas. Selle järgi läheb Jeesus temp-

lisse ja hakkab seal ohvriloomadega kaubitsejaid ja rahavahetajaid välja ajama, öeldes, et nood on palvekojast teinud röövliaugu.

Ka see nn templipuhastus põhjustas Jeesuse isiku osas palju küsimusi ning hukkamõistu. Mis õigusega ja kelle volitusel Jeesus nii toimib?

Aga kõigepealt, millise kauplemisega oli tegu?

Teatavasti oli mitmesugustel puhkudel vaja inimestel tuua templisse oma ohvriand ohvrilooma või -linnu näol. Ohvriloom aga pidi olema täiesti terve, veatu, ilma füüsiliste puudusteta. Kuid teekonnal, eriti kui see osutus pikaks, võis loom viga saada ja muutuda seega ohvrina kõlbmatuks. Palju lihtsam oli kaasa tuua raha ja selle eest juba kohapeal osta vajalik ohvriloom. Nii jäi ära pikk teekond loomaga ja vigastusohu. Seda võimalust kasutatigi. Kuid selliseks kaubanduslikuks tehinguks kasutati templiterritooriumi osa, kuhu võisid tulla paganad, s.t teiste rahvaste esindajad, et eemalt jumalateenistust jälgida.

Rahavahetamise põhjus oli aga selles, et templimaksu võis tasuda üksnes templis kehtiva rahaga, nn püha rahaga. Rooma raha, millel oli keisri kujutis, selleks ei kõlvanud. See tuli enne ära vahetada. Ning seal olid abivalmis rahavahetajad platsis. Probleemiks oli jällegi, kus toimus see rahavahetamine ja ilmselt siis ka sellega kaasnev kasuvõtmine.

Kirjanduskriitiline analüüs sahteljutustuse osas näitab, et tegemist on iseseisva tervikjutustusega, nii nagu see on esitatud ka Mt 21,12–17-s, vahetult enne viigipuu needmise lugu (Mt 21,18jj), ja lühendatult Lk 19,45–48. Küll pean ma Mk 11,19 (“Ja kui õhtu tuli, läks ta linnast välja”) puhul võimalikuks, et tegemist võib olla lisandiga algse pärimuse juurde, et võimaldada sujuvat üleminekut raamjutustusele. Sellisel juhul jäävad raam- ja sahteljutustuse eraldamisel neisse sisse teatud ebatasasused.

Nagu eespool viidatud, võivad sahteltehnikaga seotud lugude aluseks olevad sündmused olla toimunud täiesti erinevatel aegadel. Näiteks templipuhastuse loo puhul on küsimuseks, kas see toimus Jeesuse avaliku tegevuse lõpus, nii nagu see paistab Matteuse, Markuse ja Luuka evangeeliumidest, või hoopis Jeesuse avaliku tegevuse alguses, nii nagu seda esitab Johannese evangeelium?

Kui arvestada sahteltehnika võimalustega Markuse evangeeliumis ning sedagi, et Matteuse ja Luuka evangeeliumi autorid võtsid Markuse evangeeliumist üle sündmuste üldise järjekorra, siis võib pidada tõenäoliseks mõlemat varianti. Ka templipuhastamise lugu võiks sobida nii Jeesuse avalikku tegevust alustama kui ka lõpetama.

Selle poolt, et templipuhastamine võis toimuda Johannese evangeeliumi kirjelduse kohaselt, räägib ka see, et just Jeruusalemmaga seotud sündmuse on Johannese evangeelium andnud edasi täpsemalt kui Matteuse, Markuse ja Luuka oma (vrd Schnackenburg 1981: 31). Samuti viitab Johannese evangeeliumi märkus, et seda templit on ehitatud 46 aastat (vt Jh 2,20), et see sündmus toimus tõenäoliselt aastal 27 või 28 (vt Strack, Billerbeck 1978: 411), pigem Jeesuse avaliku tegevuse algusajale. Kui lähtuda sellest, et evangeeliumid ei ole kirjutatud niivõrd kronoloogilisi kui usulisi huvisid silmas pidades, ja oletada nüüd, et Markuse evangeeliumi autor oleks tahtnud templipuhastuse sündmust kirja panna vastavalt Johannese evangeeliumis toodud kronoloogiale, siis pidanuks ta selle loo paigutama Mk 1,13 ja Mk 1,14 vahepeale, s.t Jeesuse kõrbekiusatuste loo ja evangeeliumi kuulutuse algusloo vahele, kus ta kirjanduslikult aga oleks mõjunud täiesti pidetu võõrkehana. Kuid sahteltehnika abil oli võimalik templipuhastuse sündmustikku esitada loogilistes ja sisulistes seostes.

Mis aga ühendab viigipuu needmise ja templipuhastuse lugu?

Kõigepealt tuleb tunnistada, et viigipuu needmine on ainulaadne ime ja see erineb täiesti kõigist teistest teadaolevatest Jeesuse tegudest. Selle sündmuse mõistatuslikkus on esile kutsunud igasuguseid oletusi. Markuse evangeeliumi autor nägi siin seost templipuhastuse looga. Selle tunnistuseks on sahteltehnika kasutamine. Kahtlemata nägi ta mõlemas sündmuses prohvetlikku kohtutoimingut. Seda tõepoolest ka templipuhastuse puhul, sest polnud ju mingit põhjust loota, et muutus oleks jäänud püsivaks. Ilmselt toimus kauplemine templis endist viisi juba järgmisel päeval.

Mitmesugused prohvetlikud toimingud olid Iisraeli prohvetite juures üsna sagedased. Need ilmestasisid kuulutuse sõnumit. Nii näiteks 1Kn 11,30jj-s on juttu prohvet Ahaijast, kes kohates Jerobeami kiskus oma uue kuu 12 tükiks ja andis nendest 10

Jerobeamide. See pidi ilmestama prohveti sõnumit: “Võta enesele kümme tükki, sest nõnda ütleb Jehoova, Iisraeli Jumal: Vaata ma kisun kuningriigi Saalomoni käest ja annan kümme suguharu sinule!...” (s 31).

Mitmeid seda laadi toiminguid leiame Jeremia raamatust. Nii pidi kohtusõnumit ilmestama prohveti vöö, mille too pidi kaljulõhesse ära peitma ja mis seetõttu raisku läks (Jr 13,1jj). Samuti pidi kohtukuulutust ilmestama savikruusi purustamine (Jr 19,1jj). Selliseid näiteid on leida Vanast Testamendist teisigi, vt näiteks Hs 24,2jj.

Nii on viigipuu needmise puhul tegemist prohvetliku kohtumeega, mis kandis endas väga tõsist sõnumit. Et juudi rahvas ei kandnud õiget meeleparanduse vilja, kuna Jumala pakkumine Jeesuse isikus lükati tagasi, siis võis karistuse tulek muutuda vältimatuks. Ning selle sõnumi mõistmisele aitab oluliselt kaasa sahtlina sissetoodud templipuhastamise lugu.

Kirjandus

- B u l t m a n n, Rudolf 1957. *Die Geschichte der synoptischen Tradition*. 3. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (Reihe: “Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments”. Hrsg. von R. Bultmann. Neue Folge, 12. Heft. Der ganzen Reihe, 29. Heft.)
- E r n s t, Josef 1981. *Das Evangelium nach Markus*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet (Reihe: “Regensburger Neues Testament”. Hrsg. von J. Eckert u. O. Knoch)
- G r u n d m a n n, Walter 1989. *Das Evangelium nach Markus*. 10. Aufl. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt (“Theologisches Handkommentar zum Neuen Testament”, II Bd.)
- H u n z i g e r, Claus-Hunno 1966. *συχρη*. — *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*. Begründet von G. Kittel. In Verbindung mit zahlreichen Fachgenossen hrsg. von G. Friedrich. Bd. VII. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, S. 751–759
- P e s c h, Rudolf 1984. *Das Markusevangelium, II Teil: Einleitung und Kommentar zu Kap. 8,27–16,20*. III Aufl. Freiburg, Basel, Wien: Herder (“Herders theologisches Kommentar zum Neuen Testament”, Bd. II)
- P e s c h, Rudolf 1989. *Das Markusevangelium, I Teil: Einleitung und Kommentar zu Kap. 1,1–8,26*. V Aufl. Freiburg, Basel, Wien:

- Herder ("Herders theologisches Kommentar zum Neuen Testament", Bd. II)
- Pohl, Adolf 1986. *Das Evangelium des Markus*. Ergänzungsband. Wuppertal: R. Brockhaus Verlag ("Wuppertaler Studienbibel")
- Schnackenburg, Rudolf 1981. *Das Johannesevangelium. I Teil: Einleitung und Kommentar zu Kap. 1–4*. V Aufl. Freiburg, Basel, Wien: Herder Verlag
- Schweizer, Eduard 1982. *Die drei ersten Evangelien*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Stauffer, Ethelbert s.a. *Jeesus: Kuju ja ajalugu*. Käsikirjaline tõlge saksa keelest. Tallinn: EELK UI väljaanne
- Strack, Herman L., Paul Billerbeck 1978. *Kommentar zum NT aus Talmud und Midrasch. 2. Band: Das Evangelium nach Markus, Lukas und Johannes und die Apostelgeschichte*. 7. Aufl. München: C. H. Beck Verlagsbuchhandlung

PEETER ROOSIMAA (sünd. 1948) on TÜ usuteaduskonna Uue Testamendi teaduste lektor, piiblitõlkekomisjoni liige. *Akadeemias* avaldanud artikli "Jutumärkidest Uue Testamendi tõlkes" (1998, nr 4, lk 823–827).



JÜRI KASK

ERNEST GELLNER: TSIVILISATSIOONIANALÜÜS AJALOOTEORIANA

Leonidas Donskis

Tõlkinud Triinu Pakk-Allmann

Üldiselt ei näi olevat põhjust, miks ei võiks sunnivõimu [*coercion*] spetsialistid ja rituaali ning legitimaatsiooni eriteadlased olla samad isikud. Mõnikord ongi need kaks ülimalt tähtsat eriala ühendatud. Kuid asjaolu, et neid väga tihti suuremal või vähemal määral lahuse on hoitud, on inimkonna ajaloos määrava tähtsusega. Mõõk võib küll domineerida, kuid mõõgameestevahelist ühtekuuluvust aitavad kristalliseerida preestrid.

Ernest Gellner

Kadunud Ernest Gellner näib kuuluvat nende XX sajandi haruldaste ühiskonna- ja kultuuriteoreetikute hulka (olguigi et mõistet "kultuur" on tal endal kombeks panna jutumärkidesse), kelle panus on ühtviisi suur nii sotsiaalfilosoofia, sotsiaalanthropoloogia, sotsioloogia, intellektuaalse ajaloo kui poliitikateaduse alal.

Tõlgitud käsikirjast "Ernest Gellner: Civilization Analysis as a Theory of History". Meenutame, et *Akadeemia* on avaldanud Anneli Andressoni tõlkes Ernest Gellneri "Rahvused ja rahvusluse" (1994, nr 10–12, lk 2207–2238, 2429–2462, 2653–2686 ja 1995, nr 1–3, lk 197–222, 419–446, 643–670) koos Jaan Isotamme eessõna ja Eero Loone järelsõnaga.

Kunagi ei saa tõmmata selget piiri, millal lakkavad Emile Durkheim ja Max Weber toimimast sotsioloogidena ning jõuavad filosoofia diskursiivsesse universumisse; täpselt sama võiks öelda Michel Foucault' või siis Lewis Mumfordi kohta, (kes alustas arhitektuurikriitikuna ja lõpetas laiahaardelise sotsiaalfilosoofiina), või Louis Dumont' i kohta, (kes oli korraga sotsiaalantropoloog, strukturealne ideeajaloolane ning sotsiaalfilosoof). (Siinkohal võiks tõstatada küsimuse: kuidas teha selget vahet näiteks Johan Huizinga kui kultuuriajaloolase ja Johan Huizinga kui ajaloo- ning kultuurifilosoofi vahel?) See kõik peab vägagi paika ka Ernest Gellneri puhul.

Kaardistades Gellneri filosoofiat ajaloo- ja tsivilisatsiooniteooriast on väga oluline kõnelda tema intellektuaalsest ja ka ideoloogilisest taustast. Kahtlemata kuulub ta sellesse XX sajandi sotsiaalteoreetikute väikesesse vähemusrühma, mis pole kunagi teinud läbi marksistlikku arengujärku. (Gellneri järjekindel, range ja lõikavalt analüütiline kriitika marksismi ja selle sotsiopolitiliste tagajärgede pihta paigutab ta totalitaarsete režiimide ja nende ideoloogiate niisuguste kriitikute seltsi nagu Hannah Arendt, Karl Jaspers, Karl Raimund Popper, Raymond Aron, Leszek Kolakowski ja Czeslaw Milosz.) Alustanud Arthur Koestleri ja George Orwelli tugevatest ilukirjanduslikest mõjudest, sai Gellner hiljem jõulisi mõjutusi Karl Popperilt filosoofia ning Raymond Aronilt sotsioloogia vallas. On selge, et Gellneri ühiskonnakriitika alused on pärit just nendelt autoritelt. Ei ole juhus, et keskseteks probleemideks Gellneri sotsiaalfilosoofias kujunesid lõpuks just võim, individualism, vabadus, sunnivõim, ideokraatia ning nende (trans)tsivilisatsioonilised ilmingud.

Mitte ilmaasjata ei märgi Gellner: "Kui ma 1945. aasta mais Prahasse võiduparaadile sõitsin, oli mu auto tööriistakastis neli raamatut: Koestleri *Darkness at Noon*, Orwelli *Animal Farm*, James Burnhami praeguseks unustusse vajunud, kuid tol ajal laialt diskuteeritud *Managerial Revolution* ja Cyril Connolly *Unquiet Grave*." (Gellner 1996: 34.) Just nendest allikatest tärkabki Gellneri karm kriitika mitmesuguste ideoloogilise ajuloputuse vormide, teadvuse reostamise, vastastikuste instrumentaalsete ja manipulatiivsete toimingute ning ideokraatlike ühiskondade pihta.

Teoreetilise küpsuse saavutamist märgib siiski Gellneri tagasi-pöördumine sotsioloogia teooria rajajate juurde — Emile Durkheimi ja Max Weberi teooriad pakuvad talle interpretatiivse raamistiku, milles saavad võimalikuks skripturaalsete/doktrinaarsete religioonide ja monoteistlike tsivilisatsioonide võrdlevad uuringud. Durkheimi mõistete kaudu, nagu kollektiivne rituaal, sotsiaalne kohesioon, sotsiaalne atomiseerumine ja *anoomia*, taasavastab Gellner Ibn Khalduni ja koguni Platoni ning asetab need uude konteksti (erinedes selles küsimuses oluliselt oma õpetajast Popperist, kes Platoni poliitikafilosoofiat otsesõnu kritiseeris, andes mõista, nagu oluks see totalitarismi ja historitsismi kaasaegsete vormide eelkäijaks); Weberi religioonisotsioloogia ja tema tees religioosse usu rutiinistumisest saavad aga Gellneri lähtepunktiks David Hume'i religioonisotsioloogia ja eeskätt selle otsustava tähtsusega vahe taasavastamisel, mida Hume tegi ebausureligioonide ja vaimustusreligioonide vahel.

Küsimus kristluse rollist ja positsioonist moodsa industriaalühiskonna tõusu juures ei juhtinud Gellnerit mitte üksnes Weberi klassikalise teooria juurde protestantlikust tööetikast ja kapitalismi vaimust, vaid ka Louis Dumont'i teooria juurde Lääne individualismi religioosest päritolust. Selles kontekstis tõlgendab Gellner ümber püha Augustinust, Edward Gibbonit, James Frazerit, Alexis de Tocqueville'i ja Fustel de Coulanges'i. Nõnda langevad kokku religioonisotsioloogia ja ajalooteooria, moodustades seletava raamistiku tsivilisatsioonide võrdlevaks uurimiseks.

Ja ikkagi jääks Gellneri vaadeldud ideede ja probleemide diskursiivne kaart puudulikuks, kui selles vähemalt põgusalt ei mainitaks Robert Montagne'i ja Edward Evans-Pritchardi tugevat sotsiaalantropoloogilist mõju (muhameedlike ühiskondade ja islamitsivilisatsiooni uurimisel kasutas Gellner ulatuslikult ära mõningaid Montagne'i tõdemusi muhameedlike ühiskondade sotsiaalsest struktuurist). Ent ükskõik kui stimuleeriv ja rikkalik Gellneri sotsiaalantropoloogiline pärand ka oleks (rääkimata ta rahvusluse-alastest teostest, mille eest üksi ta valdava osa oma lugejate silmis on pälvinud tunnustust kui XIX ja XX sajandi teadusfenomenide väljapaistev sotsiaalanalüütik), keskendub meie

tähelepanu käesolevas uurimuses edaspidi tema tsivilisatsiooni-analüüsile kui ajalooteoriale.

GELLNERI AJALOOKÄSITLUS

Näib, et juba alguses polnud ajalootooria Gellneri jaoks muud kui sünonüüm sotsioloogiale, mida ta käsitas laiemas tähenduses. Nagu ta ise ütleb:

Ajaloolise seletuse küsimus on ühtaegu ka küsimus sotsioloogia olemusest. Selles küsimuses omaksvõetud arvamustel usutakse olevat sügavad moraalsed ja poliitilised tagajärjed. Seda on meile viimasel ajal sageli meelde tuletatud. Lihtsaim argument, mis seostab eeldust ajaloolise seletuse olemusest mingite poliitiliste või eetiliste tagajärgedega, kõlab järgmiselt: ajaloolise protsessi kohta on võimalik teha jäiku, muutumatuid ja laiahaardelisi üldistusi, ent individuaalselt vastutust eeltingimuseks seadev vaatenurk on põhimõtteliselt ekslik. Selle mõtte esile toonud, pühenduvad filosoofid, kellele niisugune järeldus on vastuvõetamatu, edaspidi eelduse kõigutamisele. Seda võivad nad teha kas näidates, et nõutavaid ajalooseadusi ei ole leitud, või kuulutades, et neid ei saagi leida. (Gellner 1959: 489.)

Gellner jätab kõrvale kõik spekulatsioonid ajalooseaduste olemasolu või võimalikkuse üle ning järgib üldtuntud teoreetilist alternatiivi — holism *versus* metodoloogiline individualism ajaloos ning sotsioloogias. (Seda tõestab ka tema võrdselt aupaklik suhtumine Durkheimi ning Max Weberisse.) Pole siis ime, et ühelt poolt “seisneb inimkonna õige uurimine inimgruppide ning -institutsioonide uurimises” (Gellner 1959: 489), teisalt aga on ajaloo tõelisteks tegijateks inividid, kes “kannavad holistlikke kontseptsioone ning tihti ka tegutsevad nende kohaselt”. Veel enam — “kui paljude inividide holistlikke kontseptsioone koordineeritakse ning kinnitatakse avaliku käitumise ja füüsiliste objektide — tseremooniade, rituaalide, sümbolite, avalike ehitiste jmt — kaudu, siis on ühiskonnateadlasel, isegi kui ta jälgib situatsiooni väljastpoolt, raske mitte kasutada holistlikku kontseptsiooni” (Gellner 1959: 493).

Tegelikult on holismile lausa olemuslik võtta ajaloolise ning sotsioloogilise uurimuse põhiühikuks sotsiaalsed tervikud, mitte konkreetsed inimividid. Kui me oleme valmis möönma, et

indiviidide tegevust suunavad ähmased holistlikud kontseptsioonid, võimaldab ajaloo uurimine meil rakendada aja jooksul levivate ajalooliste, sotsiaalsete, kultuuriliste, poliitiliste ja moraalkujutelmade süvauuringut. Muidu oleme paratamatult sunnitud piirduma pelga inimkäitumise analüüsiga. (Sellepärast on metodoloogiline individualism majandusteaduses ka täiesti loomulik ja koguni vältimatu; tundub aga, et XX sajandil on majandusteadus selle kunstlikult peale surunud teistele sotsiaalteadustele — Durkheimi näidet arvestades sai teoreetiline sotsioloogia täiesti selgelt alguse holistliku distsipliinina.)

Nagu Gellner ise on öelnud: “Ei saa ju kirjeldada situatsiooni tüüpiliste üksikosaliste meelelaadigi ilma viitamata situatsioonile kui tervikule. See heidab mõnevõrra valgust ka ühele eelmainitud asjaolule, nimelt et olgu meie lähenemise loogilised plussid ja miinused millised tahes, indiviidid mõtlevad siiski holistlikes terminites.” (Gellner 1959: 498.) Kuigi niisuguseid vastastikku välistavaid uurimisstrateegiaid ja intellektuaalseid hoiakuid nagu holism ja metodoloogiline individualism/nominalism on põhimõtteliselt vaevalt võimalik lepitada, on Gellneri püüd ühendada vähemalt nende mõningaid elemente märksa viljakam kui Popperi rünnakud ja tiraadid holismi ja metodoloogilise essentsialismi vastu.

Oma teoses *Plough, Sword and Book* esitab Gellner seletava raamistiku nähtusele, mida ta nimetab filosoofiliseks ajalooks ja mis kujutab endast kombinatsiooni filosoofilisest antropoloogiast, poliitikafilosoofiast, interpretatiivsest sotsioloogiast, religiooni-sotsioloogiast, sotsiaalantropoloogiast ning vaimuloost. Eri distsipliinide ja metodoloogiliste lähenemiste piire ületades otsib ta midagi, mida võiks nimetada deduktiivseks ajalooks — ajalooks, mis võimaldaks võrdse eduga induktiivset/historiograafilist tõestust ning deduktiivset-loogilist korrigeerimist. “Üldiselt ei saa teooriatele osaks õnne kehtestada definitiivset ja lõplikku tõde. [...] Millist meetodit siis selle ettevõtmise juures kasutatakse? Põhiliselt on see deduktiivne. Järeldused tuletatakse selgelt vormistatud **eeldustest**; seejärel kontrollitakse mitmesuguseid võimalikke järeldusi olemasolevate faktide varal. Kui tulemused ei haaku olemasolevate faktidega, siis korrigeeritakse eeldusi.” (Gellner 1990: 13.)

Gellneri filosoofilise ajaloo esimese spetsiifiliselt gellnerliku joonena tuleks märkida tema analüütilise keele erakordset paindlikkust ja interdistsiplinaarsust. Oma teoretiseeringute igas formuleeringus ning lõigus demonstreerib Gellner võimet kohandada oma analüütilist mõisteaparaati käsitletavaile sotsioloogilistele ning filosoofilistele probleemidele. Sotsioloogilise või antropoloogilise diskursuse kaudu suundub ta täiesti enesestmõistetavalt hõlmama nii *philosophia perennis*'e ehk klassikalise metafüüsika kui ka moodsa sotsiaalfilosoofia küsimusi, ja vastupidi — mängleva kergusega, kuigi provotseerivalt asetab Gellner uude konteksti sotsioloogia ning antropoloogia kesksed probleemid, lastes aegajalt käiku oma võimsa filosoofilise mõisteaparaadi. Nõnda võib Gellneri vahedat ja ikonoklastilist teoretiseerimist, mis tärkab tema püüdest ühendada filosoofiat, sotsioloogiat ning antropoloogiat, käsitada lausa mudelina, mis heidab väljakutse praegusele sotsiaalfilosoofiale.

Gellneri filosoofiline ajalugu on kahetine ja kahedimensiooniline: ta jagab kogu inimtüüdluste terviku kolmeks põhitegevuseks — tootmiseks, sunnivõimuks ning tunnetuseks — ja vaatleb siis, kuidas põllumajandus- ning tööstusrevolutsioonide “suured hüpped” neid tegevusi ümber on kujundanud. Formaalselt võib tema inimajaloo struktuuri seletust kujutada lihtsa kolmikdiagrammina, mis moodustab koguargumendi põhiraamistikku: üks dimensioon hõlmaks küttimist/korilust, põllumajandust ja teaduslikku/tööstuslikku tootmist, teine aga rajaneks inimtegevuste fundamentaalsel liigitatusel tootmiseks, sunnivõimuks ja tunnetuseks (pikemalt selle kohta vt Gellner 1990: 20–21). Et viimaseid käsitataks kui inimajaloo kolme suurt etappi — jälgimaks nende ümberkujunemisi ja omavahelisi seoseid —, võtab Gellneri filosoofiline ajalugu trinitaarse ajalooteooria vormi.

Nii ühineb Gellner ühe Lääne ajaloofilosoofias väga laialt levinud teoreetilise traditsiooniga. Ta ise hindab seda järgnevalt:

Trinitaarsed ajalooteooriad pole sugugi ebatavalised. Mõned neist on märkimisväärselt huvitavad ja väärtuslikud ning meil tuleb juhus neile viidata. Nende alusepanijaks võib olla keskaja mõtleja Fiore Joachim, kes postuleeris Isa, Poja ja Püha Vaimu ajastud. Hegel arvas, et kristluse silmapaistvaks saavutuseks on doktriin Kolmainusu-

sest, mis annab võtme inimsaatusse mõistmiseks. Auguste Comte eristas inimvaimu ja -ühiskonna arengus religioosset, metafüüsilist ja positivistlikku etappi. Sir James Frazer, intellektualist nagu Comte'gi (vähemalt oma põhi- ja n-ö ametlikus teoorias), eristas maagia-, religiooni- ja teaduseajastut, kuigi ta samas rõhutas, et neid ajastuid ei saa defineerida mitte mõttelaadi vastava elemendi eksklusiivse valitsemise, vaid pigem pelga ülekaalukuse kaudu. Marksism opereerib rohkem kui kolme etapiga, kuid seda on võimalik päris veenvalt ümber tõlgendada kolme põhi- ja n-ö ametlikus teoorias; teine, mille vältel inimesed ei tundnud lisaväärtust ega eksploateerimist; kolmas, mille vältel nii lisaväärtus kui eksploateerimine on kõikjal-dased, ning neljas, mille vältel lisaväärtus jääb küll püsima, kuid eksploateerimine kaob. [---] Karl Polanyi, kes nagu Marxi püüdis leida määrava tähtsusega tunnusjoont tootmise asemel mõttelaadist, kõneles oma argumenteerimis vastastikuse tasu, ümberjaotamise ning turu etappidest. [---] (Gellner 1990: 19.)

Sellesse mõjukaimate trinitaarsete ajaloooteooriate loetellu oleks Gellner pidanud lisama veel ka Giambattista Vico *La Scienza Nuova*. Veel enam — nagu marksistlikku ajaloo filosoofiat, mille Gellner veenvalt paigutab oma filosoofiliste trinitaarsuste konteksti, nii võib ka tsüklilisi ajaloooteooriaid reinterpreteerida nii, nagu rajaneksid need ühiskondade või kultuuride või tsivilisatsioonide kolme-etapilisel mudelil: sünd, levik, surm. Seda võib hõlpsasti üldistada terve morfoloogiliste ajaloo- ja kultuuriteooriate paradigma ulatuses, kaasa arvatud mudugi Oswald Spengleri *Õhtumaa allakäik* ja Arnold J. Toynbee *A Study of History*. Tsükliliste ajaloooteooriate seismise liigenduse seisukohalt pole vahet, kui mitu etappi tsükliline teoreetik iga teoreetiliselt identifitseeritava kultuuri või tsivilisatsiooni elutsüklis eristab: kas kaht (nagu Spengler) või nelja (nagu Toynbee). Teoreetiline idioom jääb igal juhul samaks.

Gellner näib arvesse võtvat üksnes evolutsionistlik/progressivistlikke ja ettepoole vaatavaid ajaloooteooriaid (mida võib õigupoolest tuletada juba püha Augustinuse klassikalisest kristlikust ajalookontseptsioonist ja/või Fiore Joachimi keskaegsest trinitaarset ajaloo filosoofiast — mis mõlemad rajanevad paradigmaatilisel juudikristlikul ettekujutusel maailma lõpus saabuvast lunastusest): selles raamistikus ei ole idee ajaloo vältel toimuvast

progressist muud kui teatav ilmalik versioon ehk ajalooline transformatsioon lõpliku lunastuse ideest. Oluline on siinkohal siiski, et tsüklilised ja tagasivaatavad ajalooteooriad opereerivad samade võtetega, sest nad ei kujuta endast muud kui progressivistlike ja ettepoole vaatavate teooriate inversiooni. Ei ole päris selge, kas Gellner ise oleks aktsepteerinud oma mõtte niisugust tõlgendust või kerget parandust; sellegipoolest on see vajalik ja tuleb korrektselt teoreetilisse konteksti asetada.

Gellneri filosoofilise ajaloo sõlmküsimuseks on kaasaegse ehk tsiviilühiskonna esiletõus. Seda probleemi käsitledes tõstatab Gellner mitu lisaküsimust: Kas ristiusk mängis võtmerolli moodsa industriaalühiskonna esiletõusu juures? Mis vahet on paganlikel religioonidel ja suurtel monoteistlikel religioonidel nende sotsiaalsete ja poliitiliste tagajärgede ja mõju poolest moodsale maailmale? Kas on alust arvata, et niisugune ühiskondliku korra mudel nagu islam sisaldab samu tsivilisatsioonilisi tendentse ning teadvusearenguid (kuigi ajalooliselt läbikukkunud), mis aegade vältel avaldusid ka kristluses? Miks on just kristlus see usk, mille egiidi all ainsana on saanud võimalikuks nii teadvuse kui sotsiaalse struktuuri moderniseerumine? Millised on moodsa individualismi alged? Milline on (kas religioosse või muu) ideoloogia roll moodsa maailma tekke juures üldiselt?

Neid küsimusi esitades Gellner mitte lihtsalt ei kiida heaks weberlikku sotsioloogiat, vaid pigem annab Weberile uue tõlgenduse, asetab ta uude konteksti samas tõlgenduslikus raamistikus, milles ta kriitiliselt vaatleb ja lahkab püha Augustinuse, Edward Gibboni, David Hume'i, James Frazeri, Fustel de Coulanges'i ja Louis Dumont'i teooriaid. See tähendab, et tänu oma järjekindlusele suutis Gellner vormistada Weberi keskse sotsioloogilise küsimuse ümber ajaloofilosoofia võtmeküsimuseks. Oma *Muslim Society's* märgib Gellner:

Rohkem kui ükski teine religioon on kristlus andnud põhjust kahe olulise sotsioloogilise küsimuse tõstatamiseks. Mõlemad küsimused puudutavad tema rolli — üks tsivilisatsiooni tõusu, teine selle languse juures. Esimene küsimus kõlab nii: kas kristlus aitas kaasa Rooma impeeriumi langusele? Teine küsimus on: kas mingi eriline segment kristlusest mängis võtmerolli moodsa industriaalühiskonna tõusu juures? Esimene küsimus on praeguseks mõnevõrra aegunud.

Olid ajad, mil inimesed pidasid seda küsimust keskseks ja sundivaks: neid painas kinnismõte vana tsivilisatsiooni säilitamisest, mitte uue külluse saavutamisest. Kuid Rooma impeeriumi hukk pole meile enam leevendamatu leina allikaks ega põhjusta meie seas ka tuliseid vaidlusi küsimus, kes selles katastroofis süüdi oli. Aga see ei ole alati nõnda olnud. Püha Augustinus oli õhinal valmis tagasi lööma kõiki sääraseid süüdistusi. Üllatavam on, et see küsimus tõstatati taas inglise filosoofia õitseajal: Gibbon ja Hume nägid religiooni ja tsivilisatsiooni vahelist suhet samas valguses, kuid nende järeldus ei lange kokku püha Augustinuse omaga. (Gellner 1983: 2–3.)

Paneb imestama, kuidas küll ja miks ei ole Gellner kunagi maininud Arnold J. Toynbeed ja viimase mõjukat (kuigi vastuolulist) ajalooteoriat. Õigupoolest oli just Toynbee see, kes XX sajandil uuris seoseid tsivilisatsiooni languse ja uue religiooni tõusu vahel. Veel enam — on selgesti tunda, et oma muljetavaldava historiograafilise varustuse varjus on Toynbee tegelikult taaselustanud püha Augustinuse ajalookontseptsiooni ning ajaloofilosofia augustiinliku paradigma üldse. Seda eriti vahe puhul, mida Toynbee tegi hukkunud tsivilisatsioonide (mida valitses arhailine, s.t tsükliline aeg — nagu *civitas terrena*'t püha Augustinuse *De Civitate Dei*'s) ja Lääne tsivilisatsiooni vahel, mis saab tänini püsida ja edasi kesta tänu sellele, et ta on klassikalise kristluse ja selle moodsa ajakontseptsiooni otsene pärija — see tähendab tänu sellele, et on sidunud end *civitas Dei*'ga. Niisiis on ülevaade ajaloo filosoofide vahel religiooni ja tsivilisatsiooni vahelise suhte üle peetud vaidlustest veelgi keerukam, kui Gellner seda esitab, ja küsimus ise pole kaugeltki päevakorrast kadunud.

Ent teist suurt sotsioloogilist küsimust käsitledes demonstreeb Gellner oma analüütilist läbinägelikkust ning võimet ära tunda ja läbi töötada kõik XIX ja XX sajandi huvitavamad ja provokatiivsemad teooriad. “Teine suur sotsioloogiline küsimus seevastu on vägagi elav. Ideoloogia (olgu religioosne või muu) roll moodsa maailma ja selle industriaalsete või bürokraatlike institutsioonide tekke juures pakub ikka veel põletavat huvi ja asub otse meie tähelepanu keskpunktis.” (Gellner 1983: 4.) Ja kuigi Gellner annab selgelt märku oma teoreetilistest eelistustest, iseloomustades Max Weberit kui “suurimat neist sotsioloogidest, kes on tegelnud religiooni ja moodsa sotsiaal-majandusliku ühiskonnakorralduse vastastikuse seotuse küsimusega” (Gellner 1983: 5), asetab ta rõhu

siiski ümber Max Weberilt Louis Dumont'ile — otsides individualismi religiooset/klerikaalset algupära.

Oma võrdlevas uurimuses India ja Euroopa ühiskondadest on Dumont auahnelt üritanud paljastada traditsionaalse (mis paradigmaatilisel kujul esineb Indias) ning Lääne tsivilisatsiooni kontrollprintsiipidena vastavalt hierarhilisust/holismi ja võrdsust/individualismi. Teispoolsuslik indiviid [*other-worldly individual*] tekib tema teooria kohaselt koos varakristlusega (päris selle algusest alates), kehtestades nõnda tsivilisatsiooniliselt normaalse olukorra — sotsiaalne praktika/poliitiline võim on alamad ning seega peavad ka alluma sotsiaalsele teoriale/ideoloogiale. Hierarhilisus/holism eelnevad võrdsusele/individualismile ning esindavad varast Lääne tsivilisatsiooni selle levimisjärgus klassikalise väärtuste- ja ideedekonfiguratsiooni raames.

Seda mudelit hakkab aga õõnestama paavsti osalemine kuninga kroonimistseremoonial (juhtum pärineb VIII sajandist) — siitilma poliitiline võim ja selle kandjad tõusevad sealtilma ideoloogiast ülemaks (isegi kui need omavahel ühte sulavad või põimuvad, ohustab niisugune asjakäik tsivilisatsioonilise normaalsuse mudelit). Lõplik pööre leiab aset reformatsiooniajastul: nüüd kerkib esile siseilma [*inner-worldly*] indiviid. Seetõttu on modernsus Dumont'i järgi tsivilisatsiooni jaoks ebanormaalne *per definitionem*. Lääne draamatilistest jõupingutustest individualismi ning hierarhiat omavahel kuidagi lepitada saab sündida üksnes totalitarism, mida Dumont käsitab kui Lääne ühiskondade traagiliselt irrelevantset reaktsiooni liialdatud nominalismi ning sotsiaalse atomiseerumise väljakutsele (vt Dumont 1986; Dumont'i ja tema bibliograafia kohta pikemalt vt Kavolis 1995: 19–39; Donskis 1994: 2–17; Donskis 1995: 2–25).

Dumont'i teooriat kommenteerides märgib Gellner:

Esimese sellest rängast dilemmast hälbiva sammu astus Euroopa traditsioon siis, kui Kirik hakkas niisugust maisest elust eemal tõmbumist tsentraliseerima ja suunama. Munkade-üksiklaste asemele ilmusid klostrikogukonnad. Teine otsustav samm toimus siis, kui reformatsioon võttis tsentraalselt administreeritavalt ühiskonnapõgenike organisatsioonilt monopoli ja muutis selle universaalseks. Loo võiks lühidalt kokku võtta järgmiselt: esiteks teisitõtlejad (ühiskonnast) välja; teiseks kõik teisitõtlejad tugeva

järelevalve ja kodukorraga ühiselamuisse; ja kolmandaks, seoses preesterluse reformatsioonijärgse üldsustumisega võib igaüks hakata teisitimõtlejaks ning hiilida kõrvale ettekirjutatud ja pealepandud rollidest. Individualismi üle kehtestatud järelevalve ja piirangud on kadunud. Sel viisil sünnib piiramatu, sotsiaalselt kõikjalda-ne individualism. [---] Kiriku astumine ilmalikku ellu on olukor-da muutnud: **sellest seisukohast vaadates on kuningaspreestri ja tema eelkäijate — preesterkuningate — vahel olemuslik va-he** [Minu rõhutus. *L. D.*]. (Gellner 1990: 164–165.)

Kiriku ja kloostrikogukondade võtmerolli üle moodsa indi-vidualismi tekke juures (seda ei tohiks segi ajada kastidiktaati-de eest religioossesse askeesi pagemisega — mida on kirjelda-nud Dumont oma võrdlevas analüüsis India kastisüsteemist ja Lääne sotsiokultuurilisest dünaamikast — ega ka üldise maa-ilmast lahtiütlemisega) on (vähemalt mingil viisil) mõtisklenud ka Toynbee. Piisab, kui meenutada Toynbee eemaletõmbumise-ja-naasmise [*Withdrawal-and-Return*] kontseptsiooni ja selle otsus-tavat tähtsust väljakutse-ja-reageeringu [*Challenge-and-Response*] protsessile. Kui lai ja hõlmav ka poleks Gellneri teoreetiline ho-risont — kriitiline dialoog Toynbee ajaloofilosoofiaga võinuks seda veelgi rikastada. Gellneri vastumeelsus ja skeptiline hoiak kulturotsentriste teooriate suhtes (mis on läbi imunud suhtu-misest, mida Gellner nimetab autofunktsionalistlikuks kultuuri-mõistmiseks) heidab siiski uut valgust tema tõrksusele tsükliliste ajalooteooriate arvessevõtmise vastu.

Kuigi Gellner pidas Dumont'i teooriat huvitavaks ja õpet-likuks, ei saanud ta seda täies ulatuses heaks kiita — sest Du-mont'i kõige elegantsem teoreetiline võte on selgelt kulturotsent-riline (kas saabki oodata midagi muud struktuuralselt ideeajaloo-laselt, kes opereerib teadvuse ajaloo raames). Ehk teisisõnu — Dumont'i lähenemises ajaloole tundub küsimus “kuidas?” män-givat märksa olulisemat rolli kui küsimus “miks?” (nende kahe küsimuse põhjal võib vabalt märkida veelahet kulturotsentriste ja sotsiotsentriste teooriate vahel). Pole siis ime, et oma suhtumise Dumont'i teooriasse (koos kõigega, mis sellest tuleneb) võtab Gellner kokku järgnevalt:

Teooria häda on mõistagi selles, et teine samm pole Lääne tsivili-satsioonile kuidagimoodi ainuomane. Kloostrikogukonnad on üld-

tuntud mujalgi. Samuti on mujal tuntud ka mõte, et munklik eluviis peaks üldiseks muutuma, ning tehtud sellesuunalisi pingutusi. Puhuti lööb munklus lausa vähkkasvajana vohama ja neelab endasse hämmastavalt suure osa kogu ühiskonnast. Mitte püüdlus reformatsiooni poole ei ole see, mis mujal puudub, vaid reformatsiooni edukas ja pöördumatu teostamine. Ka islam kuulutab üksikisiku vahetut suhet jumalusega. Kuid üldjuhul järgnevad reformatsiooni-püüetele kiirelt vastureaktsioonid, tagasilangused varasema olukorra juurde. Sotsiaalne surve, mis nõuab, et vaimulikkond oleks tsiviil-ühiskonnast lahutatud, on liiga tugev. Seepärast nõuab seletust ühe konkreetse reformatsiooni saavutus — taimelava teke, kus võisid lohkama lüüa individualismi võrsed. Võimalik, et see teooria mitte ei seleta, vaid võtab eeltingimuseks Lääne eriomase individualismi olemasolu. (Gellner 1990: 165.)

Seega võib Gellneri ajalooteooriat täiesti õigustatult nimetada sotsiosentrialseks — ühelt poolt tähendab see, et teooria keskmes ei seisaks kultuur, vaid ühiskond (lähtudes eeldusest, et mis tahes kultuurilise koherentsuse saavutamisele peab eelnema ühiskondliku elu ülesehitamine), teiselt poolt aga käsitab see inimkonna ajalugu kui sotsiaalmajanduslike tegurite ja sotsiaalpoliitiliste jõudude teoreetiliselt identifitseeritava, kuigi ettearvamatu vastasmõju tulemust. Inimeste intellektuaalsed ihalused ja vastuvõtlikkus, püüdlus vabaduse ja eneseteostuse poole ning taotlused üleüldse on eri tsivilisatsioonides väga sarnased, kui mitte päris samad; ent ometi on Lääne tsivilisatsioon ainsana suutnud suurema osa neist institutsionaliseerida ning ellu viia. Ehk täpsemalt: kloostrikogukonnad, religioosne askees, metafüüsiline pinge transtsendentsuse idee ja siitilma sotsiaalse/moraalse korra vahel, religioossed ja poliitilised teisitimõtled, individualism (olgu siis täielikult vallapäastatud või allasurutud ja latentne) — kõik need nähtused kuuluvad tegelikult inimteadvuse ja eneseväljenduse üldtendent-side hulka. Ja mõtlemapanev on küsimus: miks on need ainuüksi Läänes arenenud ja ümber kujunenud niisuguses ulatuses, et luua elujõuline maailmakord?

Niisiis tuleb leida vastused järgmisele küsimustereale: Miks on just nii läinud? Miks on just Lääne moodne tsivilisatsioon saanud ajalooliseks erandiks, mitte aga ühiskondliku arengu paradigmaatiliseks mudeliks? Miks on just Lääs saavutanud edu seal,

kus teised tsivilisatsioonid — vaatamata oma sotsiaalse struktuuri ja sümbolikorralduse sarnasustele Lääne omaga — on lõpuks pidanud leppima nurjumisega?

Gellner vaatles inimkonna ajalugu ilmselt kui nähtamatu-te/kõrvaleheidetud inimdraamade ja usu, poliitika ning teadvuse läbikukkunud moderniseerimispuüete mängumaad. Gellneri kiindumus Lääne modernsusesse, millega küll kaasneb skeptiline suhtumine selle võrsetesse (mille seas natsionalism ja kultuuri-relativism ei seisa Gellneri arvates sugugi vähetähtsal kohal), tõestab, et tema ajalooteooria on Lääne-keskne nähtus *par excellence*. Võib koguni tekkida tunne, et empiirilised andmed mitteläänelikest ühiskondadest (eeskätt islamitsivilisatsioonist) on Gellnerile vajalikud üksnes sedavõrd, kui ta üritab kujutleda, mis oleks võinud toimuda Läänes, kui üks või teine sündmus kulgenuks teisiti. Niisugune mõtteharjutus alternatiivse ajaloo alal, ühenduses Gellneri peene vaistuga kultuuridevaheliste uuringute osas, näitab tema ajaloolise kujutlusvõime rikkust ja jõulisust; teoreetilisest vaatevinklist on see aga vähem veenev. Nii kirjutab ta näiteks kristluse ja islami ajaloolisest rivaliteedist järgmist, laskudes seega küsitavasse ja graatsilistesse historiograafilistesse variatsioonidesse teemal *cuius regio, eius religio*:

Mulle meeldib kujutleda, mis oleks võinud juhtuda, kui araablased oleksid Poitiers' all võitnud ja seejärel vallutanud ning islamistanud Euroopa. Kahtlemata imetleksime sel juhul praegu kõik Ibn Weberi *Haridžitlikku eetikat ja kapitalismi vaimu*, mis tõestaks vastuvaidlematult, et moodne ratsionaalsus ning selle ilmingud äri- ja bürookraatliku organisatsiooni alal võisid targata üksnes Põhja-Euroopas XVI sajandil valitsenud neoharidžitliku puritanismi tagajärjel. Teos näitaks eriti rõhukalt, et moodsat majanduslikku ja organisatoorset ratsionaalsust ei oleks iialgi saanud tekkida, kui Euroopa oleks jäänud kristlikuks, arvestades selle usu sissejuurdunud kalduvust barokse, manipulatiivse, patronaažist koormatud, kvaasianimistliku ja korratu maailmapildi poole. [...] Euroopa muhameedlikkus oleks ka säästnud Hegelit vajadusest laskuda valulikult väändunud arutluskäikudesse seletamaks, kuidas võib ajalisel varasem usk — kristlus — sellegipoolest olla lõplikum ning absoluutsem kui kronoloogiliselt hilisem religioon, nimelt islam. (Gellner 1983: 7.)

Islamitsivilisatsiooni sümbolite valda sisenedes võtab Gellner siiski omaks teise uurimisstrateegia ja analüütilise varustuse: struktuursete isomorfide ja ajalooliste homoloogiate/analoogiate otsing asendub tsivilisatsioonianalüütilise perspektiiviga, et kriitiliselt vaadelda antud tsivilisatsiooni sotsiaalset struktuuri ning sümbolikorraldust. Tema ühtaegu spekulatiivsest ja ratsionalistlikust ajalookäsitlusest tingitud arutluskäik pole enam piisav. Siit ka vajadus tsivilisatsioonimõiste järele.

TSIVILISATSIOONIMÕISTE

Gellneri lähtepunktiks tema sotsioloogiliste konstruktsioonide ja ajaloo filosoofia rakendamisel tsivilisatsioonide võrdlevas uurimises on durkheimlik eeldus (mida esmalt reinterpreteeris Michel Foucault ja seejärel tegid seda — igaüks isemoodi — hilisemad tsivilisatsionalistid ja kultuuriteoreetikud), et kontseptsioonidel pole sõltumatut eksistentsi ja et nad osalevad kollektiivsetes rituaalides kui vahend sotsiaalse koheesiooni saavutamiseks. Seega on meil siin tegemist epistemoloogiliselt päris olulise väitega: kontseptsioonid on olemuselt niisugused tõlgenduslikud tähendusraamistikud, mille piires inimesed suudavad mõista ja haarata iseendid ja sotsiaalset reaalsust tervikuna. Kui maailma tunnetamine tähendab selle kujutamist sümbolites (mis on enam kui tõi mitte üksnes humanitaar-, vaid ka sotsiaalteaduste kohta), siis tuleb tunnistada, et inimese sotsiaalse reaalsuse tõlgendus langeb kokku tema sümbolilise osalusega selles. Nõnda jätab tsivilisatsioonianalüüs ruumi nähtusele, mida võiks kirjeldada mõtte- ja tegevuse süsteemi [*thought-and-action system*] termineis (järgides siinkohal Dumont'i, kes on selle mõiste autoriks). Nagu Gellner ise märkis:

Kontseptsioonid tuleb sisse kasvatada. Kontseptsioonide mõjuvõim ei ole enesestmõistetav ega kehtesta ennast ise. Durkheimlik hüpotees, et rituaali esmane ülesanne on tähtsate kontseptsioonide sissekasvatamine ja et just nendest ammutab kogukond oma ühised ideed ja kohustused, väärrib sügavaimat austust. Teatud mõttes käib iga kontseptsiooni juurde rituaal — iga kontseptsioon ise on rituaal. Tähtsaid arusaamu teenivad tähtsad rituaalid. (Gellner 1990: 274.)

Seepärast rõhutab Gellner väga järjekindlalt religiooni määramatust tsivilisatsioonianalüütilises perspektiivis. (Kuigi Gellner seda terminit kordagi pole kasutanud, kuulub ta kahtlemata just selle suuna esindajate hulka — ühelt poolt vaatleb ta tsivilisatsiooni sotsiaalsest struktuurist ja sümbolikorraldusest koosnevana, teisalt aga hõlmab oma analüüsi kõik tsivilisatsioonide eristatavad mõõtmed, alates religioosetest kogemustest ning metafüüsilistest kujutelmadest teispoosuse kohta ja lõpetades siit ilma institutsionaalsete võrgustike ning poliitilise praktika/võimu teostamisega.) Tähelepanu, mida Gellner pühendab religioonile, asetab ta niisuguste tsivilisatsiooniteoreetikute lähikonda nagu Dumont (kes Marcel Maussi õpilasena on õigupoolest Durkheimi järgija) ja Shmuel Noah Eisenstadt (kes omakorda ulatuslikult kasutas Max Weberit, kuigi läbi Talcott Parsonsi vaatenurga (Kavolis 1995: 19–39)). Lõppude lõpuks järgib Gellnergi omal kombel Max Weberit, kelle jaoks tsivilisatsioonid polnud muud kui maailmareligioonid.

Veel enam — oma inklusiivses teoorias moodsa industriaalühiskonna ja üldse mooduse tekkest teeb Gellner vahet preaksiaalsete ja postaksiaalsete ühiskondade vahel, järgides nii veel kaht teoreetikut — Karl Jaspersit, kes oli terminite “teljeidee” ja “teljeepohh” loojaks, ning Eisenstadt, kes rakendas seda Jaspersi mõistet oma tsivilisatsiooniteoorias. Kui päris täpne olla, siis on Gellnerit üsna raske üldse tsivilisatsiooniteoreetikuks pidada, sest tsivilisatsioonianalüüs ja võrdlevad uuringud ise tunduvad olevat talle üksnes vahendiks andmete hankimisel oma kõikehõlmava sotsiaalfilosoofia jaoks. Kuigi ta oma sotsiokultuurilises islamianalüüsis vastandab “Suurt Traditsiooni” “Rahvatraditsioonile” ehk “Kõrgkultuuri” “Rahvakultuurile” (vihjates nõnda ka vastandusele “Kõrgislam” *versus* “Rahvaislam”), võime tema tsivilisatsioonikontseptsiooni üksnes teoreetiliselt rekonstrueerida — liiga paljut peab ta iseenesestmõistetavaks ega esita ka kusaigil selget tsivilisatsioonidefinitsiooni. (Nagu edaspidi näeme, on lugu Gellneri ambivalentse, kui mitte üheselt negatiivse suhtumisega “kultuuri”, s.t vastavasse mõistesse ja selle tõlgendusse, veelgi segasem.)

Siiski oleks Gellner tsivilisatsioonilise perspektiivi osas suure tõenäosusega kirjutanud alla Eisenstadti seisukohale. Eisenstadt sõnastas selle järgnevalt:

[---] tsivilisatsiooniline perspektiiv rõhutab tugevalt eri rahvaste ajaloolise kogemuse kultuuriliste ja institutsionaalsete aspektide omavahelisi seoseid, suhet ühelt poolt ontoloogiliste maailmapiltide või -kontseptsioonide ja teiselt poolt sotsiaalse kihistumise peamiste institutsionaalsete elumallide tegevusvälja vahel. [---] Selle omavahelise suhte esimene määrav aspekt on sotsiaalse elu, võimu ja muu sellise olemust käsitlevate ontoloogiliste visioonide ja eelduste põhikontseptsioonide määramine lähtuvalt nendest visioonidest ja uskumustest. Teine aspekt on katse rakendada neid eeldusi ühiskondlikus elus — ehk sotsioloogilises kõnepruugis, neid spetsiifilisel viisil institutsionaliseerida. Detailsemalt ning mõnevõrra abstraktsemalt ja teoreetilisemalt väljendudes on seega tsivilisatsiooni esimeseks komponendiks mõnda ühiskonda või selle osa, selle tähtsamaid ideoloogilisi lähtepunkte ning tuumsümboleid käsitleva peamise ontoloogilise visiooni formuleerimine, kehtestamine, liigendamine ja pidev ümbertõlgendamine. Ontoloogiliste visioonide ja institutsionaalsete formatsioonide ning dünaamika vahelise suhte teine peamine aspekt on inimtegevuse eri valdkondade ja eeskätt poliitilise tegevusvälja sümboliline ja ideoloogiline — see tähendab kultuuriline — määramine. (Eisenstadt 1992: 14.)

Kuigi Eisenstadt jõudis tsivilisatsioonide võrdleva uurimise juurde poliitilisest sotsioloogiast (ka selle poolest on Eisenstadti võrdlevad uuringud ning eriti nende distsipliiniline tagamaa ja analüütiline aparaat väga lähedased Gellneri omadele ning koguni teele, mida mööda Gellner jõudis tsivilisatsioonianalüüsi ning islamiuuringuteni), ei ole alust arvata, et ta oleks alahinnanud religiooni või ka poliitilise võimustruktuuri tähtsust tsivilisatsioonide sotsiokultuurilises dünaamikas. Ka religiooni ja tsivilisatsiooni vahelist suhet defineerib Eisenstadt oma teoorias täpselt: “Kuigi tsivilisatsioonid ja religioonid on inimkonna ajaloos olnud tihedalt põimunud, on paljud religioonid siiski moodustanud ainult tsivilisatsiooni ühe osa või komponendi, ja see ei ole sugugi alati olnud keskne komponent. See erinevus, mis selgelt ilmneb juba paljudes kirjaoskuse-eelsetes ja arhailistes ühiskondades isegi muistses Lähis-Idas, muutub eriti nähtavaks teljeajastu “suurte”

tsivilisatsioonide, monoteistlike religioonide ja tsivilisatsioonide puhul; mõnel pool siiski on need seisnenud ka religiooses tegevuses teiste tsivilisatsioonide raames.” (Eisenstadt 1992: 13.)

Nagu öeldud, tunneb Gellner end märksa kodusemalt allutades tsivilisatsioonianalüüsi ajalooteooriale (mis eristab teda teistest tsivilisatsioonianalüütikutest, kes eelistavad toimida täpselt vastupidi), see tähendab, kontekstualiseerides islamiuringuid maailmaajaloost tuletatud filosoofiliste ja sotsioloogiliste probleemide raames. Üheks niisuguseks probleemiks on islami enda astumine maailmaajaloo areenile. Vahedalt paljastab Gellner islamit kui niisuguse religiooni ja ka ühiskonnakorra mudelit, mille tõusu on võimatu paigutada impeeriumi languse mudeli raamesse. Kristluse esilekerkimise mudel niisiis lihtsalt ei toimi islami puhul ega saa seda samal põhjusel kuidagi üleüldiseks pidada kui univertsalselt kehtivat seletuslikku raamistikku. Gellneri järgi:

Erinevalt kristlusest ei sündinud islam ühegi impeeriumi sees, mida järgnevalt tabanuks allakäik, mida vaenulik vaatleja võiks religioonile süüks panna; ka ei saanud sellest n-ö poliitilise kehami kaotanud pärijat eelnevalt eksisteerinud, kuid kokkuvarisenud maailmariigile, mida ta eklesiastilise organisatsioonina võinuks põlistada ajal, mil poliitiline organisatsioon oli päästmatult kadunud. Islam sündis otse vastupidi **väljaspool** kaht impeeriumi, millest ta ühe otsekohe vallutas ja ka teise lõpuks alla heitis. Islam ise sai aluseks esmalt ühele oikumeenilisele impeeriumile ja siis paljudele teistele, mis usuga väga tihedalt identifitseerusid ja selles endale õigustuse leidsid. See asetab (muhameedlikust seisukohast vaadatuna) religiooni kui tsivilisatsioonide sotsiaalse sideaine küsimuse hoopis teise valgusse. Islam ei murendanud varasemat traditsioonilist tsivilisatsiooni ega elanud edasi selle viirastusena. Ta **rajas** omaenda impeeriumi ja tsivilisatsiooni. (Gellner 1983: 4.)

Bernard Lewise säravast uurimusest islami poliitilise keele kohta võib tuletada veel ühe huvitava järelduse kristluse ja islami võrdlemisel (eeskätt mis puudutab nende erinevat lähene-mist poliitilise võimu käsitlemisele ja hindamisele). Islam sündis moodsana oma ülimalt positiivse suhtumise poolest poliitilise võimu ja selle kandjatesse. Erinevalt kristlusest ja selle pikaajalisest negatiivsest, isegi põlglikust hoiakust riigikorra kui niisuguse vastu (mis kestis kuni XIII sajandini), tunnustas islam

peaaegu otsekohe islamistliku riigikorra teket. Kirikuisade sügav põlgus riigi vastu (mis eriti selgelt avaldub Püha Augustinuse *De civitate Dei*'s, kuigi see põlgus on kindlalt juurdunud juba varakristluses — mis on peaaegu sünnihetkest alates vaenulik siitilma vägevate ning poliitilise võimu suhtes) kestab XIII sajandini, mil Aquino Thomas, "tunnustades kristliku riigikorra teket, möönis riigi ja poliitiliste institutsioonide teatavat legitiimsust ning positiivset väärtust" (Lewis 1988: 25; põhjalikumalt vt 1988: 24–42).

Seega sündis islam küll moodsana, kuid ei jõudnud iialgi majanduslikult, poliitiliselt ega institutsionaalselt arenguetapini, mida Gellner peab tsiviilühiskonnaks. Ibn Khaldun ennetas kõiki Lääne väljapaistvaid sotsiaalfilosoofe ning poliitilisi mõtlejaid ja oli nende eelkäijaks (alates Niccolò Machiavellist ja David Hume'ist kuni Emile Durkheimi ja Max Weberini), olles kõrgelt üle kõigist oma kaasaegseist ja kaasmõtlejaist Läänes; ja ometi langeb talle kurva ajaloolise paradoksi tagajärjel osaks üksnes servake nende kuulsusepaistest. Lõpuks sündis islam moodsana oma minimalistliku vaimulikkonna-käsitluse poolest (tuleks arvestada Alexis de Tocqueville'i märkust, et islam on ainulaadne religioon, sest tal puudub preesterkond). Veelgi enam — see tundub olevat vaimulikest vaba religioon.

Selles kontekstis oleks üpris asjakohane meenutada Voltaire'i filosoofilist romaani *Candide ehk Optimism*, kus Candide ja tema isand Pangloss pärast laevahukku tahtmatult sisenevad El Dorado kuningriiki. Terve hulga muude imetabaste asjade hulgas, mis nad selles utoopilises kuningriigis avastavad — kaasa arvatud selle elanike täielik ükskõiksus kulla ja teemantide suhtes, mida nad pelgaks poriks ja kivideks peavad, nende majanduslik õitseng, elutarkus igas eluvaldkonnas, inimlik solidaarsus, kodanikuvõrused, humanne ja mõistlik arusaam õpetlusest, religioosne ja poliitiline tolerantsus —, jõuavad Candide ja Pangloss selgusele, et El Dorados puudub vaimulikkond.

Igaüks on preester. Valgustatud monarhia selles utoopilises kuningriigis, mis võtab kokku valgustusajastu poliitilise ideaali ja sotsiaalfilosoofia, ei vaja kiriklikku juhatust teispoole realsuse ega siitilma murede asjus; sama vähe vajab ta preesterlikku autoriteeti liigagi inimlike küsimuste lahendamisel. Eldoraadolastel ei ole aimugi, missugused näevad välja aplad mungad ja võimunäljas

piiskopid, keda Candide ja Pangloss neile emotsionaalselt kirjeldavad. Saatuse ironiana ei olnud aga märkimisväärne osa neist ideaalidest, mida nii kirglikult kuulutasid ja mille poole püüdisid *philosophes*, midagi muud kui islami lähtepunktid. Nii võinuksid Candide ja Pangloss, see tähendab Voltaire'i poliitiline fantaasia, vabalt valida El Dorado asemel keskaegse mauride Hispaania.

Aga tõepoolest: traditsioonilises islamis ei tehta vahet advokaadi ja kanoonilise seadusetundja vahel. Veel enam — vahet pole ka teoloogi ja advokaadi vahel. Peaaegu oma sünnihetkest alates jutlustab islam dogmasid, mida Euroopas peetakse reformatiooni revolutsiooniliseks avastuseks ja ainulaadseks saavutuseks: nimelt Jumala otsest juhatust inimeste asjades (kaasa arvatud suveräänid ja riigiaparaat), Jumala ja inimese vastastikust suhet ning vahetut dialoogi Jumala ja inimese vahel. Sellegipoolest saadab islamit terve rida nurjunud moderniseerimispuüdeid (kui uskuda Gellnerit ja teisi islamiuurijaid). Moderniseeritud kristlus saavutas ajaloolise võidu seal, kus islam läbi kukkus. Mis siis ajaloos juhtus?

Võtme selle hämmastava mõistatuse lahendamiseks pakub ehk Gellneri tõdemus islami sekulariseerumiskindlast olemusest. Nagu allpool näeme, ei toimunud islamis ilmselt kunagi religioosse vaimustuse poliitilist ega institutsionaalset kohaldamist moodsale sotsiaalsele struktuurile; ka ei ole seda iialgi ideoloogiliselt neutraliseeritud/sekulariseeritud (s.t rutiinseks muudetud selle sõna weberlikus tähenduses, mida Gellner ulatuslikult kasutab). Siit ka islami-sisene fundamentaalne pinge ühelt poolt tema *ab ovo* kaasaegse või vähemalt moderniseeritava sotsiaalse struktuuri ja teiselt poolt eel-moodsa (ehk Gellneri termineid kasutades, preindustrialse) sümbolikorralduse, s.t usu ja väärtuste- ning ideede-süsteemi vahel. Gellner võrdleb nelja tähtsamat kirjaoskusega maailmatsivilisatsiooni järgmiselt:

Keskaja lõpul eksisteeris neli tähtsamat kirjaoskusega maailmatsivilisatsiooni. Näib, et ainsana neist neljast on kaasaegses maailmas oma preindustrialse usu säilitanud islam. Kristliku maailma usku on tundmatuseni ümber tõlgendatud ja mugandatud. (Moodne kristlik teoloogia oma tabamatu sisuga, mis lõpmatult läheneb nullile, annab sellest sekulariseerumisest märksa paremini tunnistust kui mis tahes otsene "ratsionalism".) Konfutsianism on omaenda kodu-

maal tõrjutud, kui palju märke tema vaimu taasärkamisest me ka leiaksime. Hinduism elab edasi rahvausuna, mida tema maa eliit ei kiida heaks ega laida ka maha. Ainuüksi islam elab edasi tõsise usuna, toites niihästi Rahvatraditsiooni kui Suurt Traditsiooni. Tema Suur Traditsioon on moderniseeritav; ja moderniseerimisprotsessi pole vaja esitada mingi uuendusena ega järeleandmisena kõrvalseisjatele, vaid see on pigem jätk ja lõpetus vanale islamisesele dialoogile ortodoksse keskuse ja deviantse kõrvalekalde vahel; vanale võitlusele teadmiste ja võhkluse, poliitilise korra ja anarhia, tsivilisatsiooni ja barbaarsuse, linna ja suguharu, Püha Seaduse ja pelga inimitava, ainsa jumaluse ja usurpaatoreist pühadusevahendajate vahel, kui lugeda üles need vastaspoolused, mille ühendatud vastasseis (kord uinuv olekus, kord tormitsedes) näib islamis igipõliselt latentne olevat. (Gellner 1983: 4–5.)

Et mõista neid islamiseseid pingeid ja vastasseise, s.t moodsaid ja eelmoodsaid/moodsusevastaseid, malle ühe ja sama ühiskonna ning kultuuri piires (mida Gellner nägi kui tsivilisatsiooniliselt ühiseid teadvus- ja poliitilise/institutsionaalse praktika tendentse, mis on ühtviisi latentsena olemas nii Lääne kui mitteläänelikes ühiskondades), tuleb meil jätta seljataha tsivilisatsioonilised tõlgendusraamistikud ning astuda inimkonna empiirilisel nähtamatute ideoloogiliste draamade valda.

(Järgneb)

DOKUMENTE 1949. AASTA MÄRTSIKÜÜDITAMISEST

III

8.

“Kinnitan”

Täiesti salajane.

ENSV siseminister kindralmajor /allkiri/ A. Resev

19. märtsil 1949. a.

ENSV SM LAADIMISPUNKTIDE ÜLEMATE NIMEKIRI

Aukraad	Perekonnanimi ja initsiaalid	Maakond	Laadimis- punkt
Major	Ivanov, M. I.	Harju	Kehra— Tapa
Kapten	Lazarev, A. M.	Harju	Keila
Major	Buzin, P. P.	Tallinn	Ülemiste
Major	Zavjalov, P. P.	Viru	Rakvere
Major	Galkevitš, G. A.	Viru	Jõhvi
Alampolkovnik	Vallik, P. A.	Tartu	Tartu
Kapten	Zõkov, V. S.	Tartu	Jõgeva
Kapten	Aleksin, F. M.	Tartu	Elva
Major	Stepanov, D. P.	Järva	Tapa
Alampolkovnik	Kuditski, N. A.	Lääne	Haapsalu
Major	Uljanov, P. S.	Valga	Keeni

Tõlkinud Jaan Isotamm. Algas 3. numbris.

Major	Voronov, V. P.	Võru	Võru
Major	Andrejuškov, S. S.	Võru	Veriora
Major	Zabolotski, B. V.	Hiiu	Paldiski
Kapten	Petrov, N. J.	Saare	Paldiski
Alampolkovnik	Raud, J. T.	Viljandi	Puka
Alampolkovnik	Hanson, K. V.	Pärnu	Risti
Kapten	Ots, V. I.	Pärnu	Ülemiste

[---]*

ENSV siseministri asetäitja alampolkovnik /allkiri/ (Smirnov)

18. märtsil 1949. a.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 16.

9.

**TÖLKIDEKS KOMANDEERITAVATE
KESKAPARAADI OHVITSERIDE NIMEKIRI**

Amet	Aukraad	Perekonnanimi ja initsiaalid	Kuhu komandeeritakse
Majandus- osakonna v.-inspektor	N.-leitnant	Kaljuvee, E. M.	Keeni jaam Val- gamaal
Kaadri- osakonna oper.-volinik	Vanem	Malleus, V. K.	Jõgeva
Sekretär	N.-leitnant	Zetkov, M. I.	Veriora Võrumaal
V.-inspektor	V.-leitnant	Gudin, M. P.	Järvamaa osakond
Oper.-laskur	ei ole	Voitko, V. R.	Võrumaa

ENSV siseministri asetäitja alampolkovnik /allkiri/ (Smirnov)

21. märtsil 1949. a.

*Lisatud käsitsi kirjutatud loetamatu nimi (*Parsen?*), laadimispunkt *Jõgeva*.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 17.

10.

"Kinnitan"

Täiesti salajane.

ENSV siseminister kindralmajor /allkiri/ A. Resev

... märtsil 1949. a.

VÄLJASAADETAVATE EŠELONE SAATVATE
ENSV SM OHVITSERIDE NIMEKIRI*

Nr. Amet	Aukraad	Perekonna-, ees- ja isanimi	Amet
1. Ešeloni ül. aset. oper.-alal	leitnant	Smelovski, Anato-li Ivan	Miilitsaval. 1. jsk. ül. aset.
2. Ešeloni ül. aset. varustusalal	major	Belokon, Stepan Vassili	135. laagrival. PFS ülem
3. Ül. aset. oper.-alal	leitnant	Aston, Karl Karl	Tallinna MV 4. jsk. ül. aset.
4. Ül. aset. varustusalal	leitnant	Žugan, Stepan Pjotr	135. laagri ül. aset. varustusalal
5. Ül. aset. oper.-alal	miilitsa-leitnant	Liivin, Artur August	Tallinna MV 8. jsk. ül. aset.
6. Ül. aset. varustusalal	leitnant	Pismennõi, Ivan Jossif	135. laagri 1. jsk. PFS ül.
7. Ül. aset. oper.-alal	miilitsa n.-leitnant	Triodin, Nikolai Konstantin	Tallinna MV 2. jsk. ül. aset.
8. Ül. aset. varustusalal	vanem	Smimov, Dmitri Fjodor	135. laagri 3. jsk. PFS ül. abi
9. Ül. aset. oper.-alal	n.-leitnant	Saar, Hillard Aare	Tallinna MV 7. jsk. ül. aset.
10. Ül. aset. varustusalal	n.-leitnant	Katištšev, Abdul	135. laagri 4. jsk. OVS ülem
11. Ül. aset. oper.-alal	n.-leitnant	Kangro, Arnold Nikolai	ENSV SM vangla nr. 1 oper.-volinik

* Lühendeid: PFS = *планово-финансовая служба*, OTŠO = *оперативно-чекистское отделение*, OVS = *отдел военной снабжения*.

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. III

12. Ül. aset. varustus- alal	kapten	Sobolev, Matvei Timofei	135. laagri 7. jsk. OVS ülem
13. Ül. aset. oper.- alal	leitnant	Gering, Jaan Peeter	ENSV SM 1. eri- osak. jsk.-ülem
14. Ül. aset. varustus- alal	v.-leitnant	Tonõgin, Sergei Aleksandr	286. laagri var.-osak. v.-revident
15. Ül. aset. oper.- alal	v.-leitnant	Eidus, Zalman Bernhard	286. laagri OTŠO v.-oper.-volinik
16. Ül. aset. varustus- alal	n.-leitnant	Baulin, Jefim Ivan	286. laagri PFS üle- ma abi
17. Ül. aset. oper.- alal	leitnant	Freidin, Peisahh Aizik	286. laagri OTŠO oper.-volinik
18. Ül. aset. varustus- alal	v.-leitnant	Koršakov, Kons- tantin Ignat	289. laagri 3. jsk. PFS ülem
19. Ül. aset. oper.- alal	v.-leitnant	Kalikov, Mihhail Anton	286. laagri OTŠO v.-oper.-volinik
20. Ül. aset. varustus- alal	major	Mišin, Pavel Nikolai	286. laagri 1. jsk. PFS ülem
21. Arst	med.-teen. v.-leitnant	Kvater, Dora Solomon	135. laagri arst
22. Ül. aset. oper.- alal	leitnant	Rebrov, Aleksei Vassili	286. laagri 1. jsk. ül. aset režiimi- alal
23. Ül. aset. varustus- alal	leitnant	Trizno, Ivan Grigori	286. laagri 3. jsk. PFS ülem
24. Arst	eriteenistuse v.-leitnant	Frumina, Anna Mihhail	135. laagri arst
25. Ül. aset. oper.- alal	leitnant	Filissov, Jevgeni Sergei	289. laagri 2. jsk. ül. aset režiimi- alal
26. Ül. aset. varustus- alal	leitnant	Solovjov, Nikolai Andrei	286. laagri 4. jsk. PFS ülem
27. Arst	v.-leitnant	Krasnin, Mihhail Solomon	286. laagri arst
28. Ül. aset. oper.- alal	v.-leitnant	Bumagin, Viktor Sofron	135. laagri OTŠO v.-oper.-volinik
29. Ül. aset. varustus- alal	v.-leitnant	Makuhhin, Pavel Pavel	289. laagri val. PFS ül. abi
30. Arst	meditsiini- teenistuse vanem	Romanenko, Anna Pavel	286. laagri arst

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. III

31. Ül. aset. oper.-alal	leitnant	Jerohhin, Arkadi Andrei	135. laagri 1. jsk. ül. aset.
32. Ül. aset. varustus-alal	v.-leitnant	Ovsjannikov, Aleksei Saveli	289. laagri var.-osak. v.-revident
33. Arst	kapten	Guljajev, Gennadi Ivan	289. laagri arst
34. Ül. aset. oper.-alal	n.-leitnant	Kuteinikov, Ivan Aleksandr	135. laagri 7. jsk. ül. aset OTŠO alal
35. Ül. aset. varustus-alal	vanem	Duškovoi, Jakov Faddei	135. laagri val. PFS ül. abi
36. Arst	kapten	Fomitšev, Samuil Vassili	289. laagri arst
37. Ül. aset. oper.-alal	v.-leitnant	Soklakov, Vladimir Andrei	135. laagri 3. jsk. v.-oper.-volinik
38. Ül. aset. varustus-alal	kapten	Ignatjev, Pjotr Ivan	289. laagri var.-osak. v.-revident
39. Arst	kapten	Pomerantseva, Galina Pavel	ENSV SM erihaig-la nr. 1011 arst
40. Ül. aset. oper.-alal	leitnant	Ratšenkov, Ivan Mihhail	289. laagri 2. jsk. PFS ül. abi
41. Ül. aset. varustus-alal	leitnant	Skvortsov, Nikolai Grigori	289. laagri 1. jsk. PFS ül. abi
42. Arst	med.-teen. v.-leitnant	Rotanova, Valentina Pavel	ENSV SM erihaig-la nr. 1011 arst
43. Ül. aset. oper.-alal	n.-leitnant	Kubantsev, Ivan Kuzma	286. laagri 1. jsk. oper.-volinik
44. Ül. aset. varustus-alal	v.-leitnant	Abdulin, Abdul	289. laagri 2. jsk. ül. aset. var.-alal
45. Arst	med.-teen. v.-leitnant	Issajeva, Anna Aleksandr	ENSV SM erihaig-la nr. 1011 arst
46. Ül. aset. oper.-alal	leitnant	Gluhovtšenko, Nikolai Ivan	286. laagri 3. jsk. oper.-volinik
47. Ül. aset. varustus-alal	v.-leitnant	Rjabov, Zossim Ivan	289. laagri 2. jsk. ül. aset. var.-alal
48. Arst	v.-leitnant	Levitski, Mihhail Pavel	135. laagri velsker

ENSV siseministri asetäitja alampolkovnik /allkiri/ (Smirnov)

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 37–40.

11.

“Kinnitan”

Täiesti salajane.

ENSV siseminister kindralmajor /Resev/

... märtsil 1949. a.

**VALGAMAA OSAKONDA
KOMANDEERINGUSSE SAADETAVATE
KESKAPARAADI OHVITSERIDE NIMEKIRI***

Nr. Amet	Aukraad	Perekonnanimi ja initsiaalid
1. Sekretariaadi v.-inspektor	Kapten	Nikitkov, V. G.
2. Kaadriosakonna v.-oper.-volinik	V.-leitnant	Vorobjov, I. V.
3. OBDBB v.-inspektor	V.-leitnant	Kalatšov, I. U.
4. Vanglaosakonna v.-inspektor	V.-leitnant	Kalmõkov, M. I.
5. Vastuluureosakonna oper.-volinik	Leitnant	Gontšarov, I. M.
6. Vastuluureosakonna oper.-vol. abi	Leitnant	Pudov, N. G.
7. Sekretariaadi oper.-volinik	N.-leitnant	Lett, E. K.
8. Majandusosakonna inspektor	Leitnant	Uibo, H. P.
9. 2. eriosakonna oper.-volinik	N.-leitnant	<i>Bugajevski**</i>
10. Kaadriosakonna oper.-volinik	N.-leitnant	Martõnov, A. I.

ENSV siseministri asetäitja alampolkovnik (allkiri) /Smirnov/

* Lühendeid: OBDBB = *отдел по борьбе с детской безнадзорностью и безпризорностью.*

** Nimi lisatud käsitsi, all nooremleitnant *Mihhailjuk, J. F.*

19. märtsil 1949. a.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, 148.

12.

Viljandi

**LAAGRIVALITSUSE NR. 286 OHVITSERIDE
NIMEKIRI**

- | | | |
|-----|---------------|------------------------|
| 1. | Leitnant | Drejev |
| 2. | N.-leitnant | Verigo, N. N. |
| 3. | Leitnant | Djakov |
| 4. | Leitnant | Tatartšuk |
| 5. | Leitnant | Bannikov |
| 6. | <i>Kapten</i> | <i>Fedotov, vanem*</i> |
| 7. | V.-leitnant | Maksimov |
| 8. | V.-leitnant | Ovtšinnikov |
| 9. | Leitnant | Gavriletško |
| 10. | N.-leitnant | Dotsenko |

VALVURID

- | | | |
|-----|-------------|------------|
| 1. | Seersant | Malõgin |
| 2. | Seersant | Petšonkin |
| 3. | V.-seersant | Šapovalov |
| 4. | Seersant | Ljagitšov |
| 5. | Seersant | Alabugin |
| 6. | N.-seersant | Vinogradov |
| 7. | Vanem | Rudoi |
| 8. | Seersant | Semõkin |
| 9. | V.-seersant | Lazarenko |
| 10. | Vanem | Jakuhnov |

ENSV SM Laagrivalitsuse nr. 286 ülem insenerpolkovnik (allkiri)/Melnikov/

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, 149.

* Lisatud käsitsi, all v.-ltm. Kazakov.

13.

Projekt
Täiesti salajane
Eksemplar nr. . . .

**TEATIS EŠELONIÜLEMA ASETÄITJA OPERATIIVALAL
PÕHIKOHUSTUSTEST JA -ÜLESANNETEST**

1. Põgenemiste õigeaegne ärahoidmine ja likvideerimine.
 2. RJM operatiivkoosseisult andmete saamine põgenema kalduvate isikute, endiste bandiitide ja illegaalses seisundis olnud isikute kohta (eriti üksikute hulgast).
 3. Osavõtt põgenenute jälitamise organiseerimisest ning SM ja RJM kohalike organitega kontakti loomisest põgenenute aktiivse otsimise organiseerimiseks, nende organite varustamine põgenenute lähteandmetega.
 4. Aktide koostamine põgenenud ja kättesaadud väljasaadetavate, süstemaatiliselt ja tahtlikult ešeloni korda ning režiimi rikkuvate isikute kohta koos nende aktide järgneva üleandmisega väljasaadetavate maha-laadimiskohtade SM organile.
 5. Võrgu* (väljasaadetavate hulgast) vastuvõtmine RJM operatiivkoosseisult ja selle kasutamine põgenemisevastase agenduurina ešeloni liikumise ajal.
 6. Uute värbamiste teostamine väljasaadetavate hulgast ešeloni liikumise ajal, püüdes tagada igas vagunis vähemalt kahe informaatori olemasolu.
 7. Püüda väljasaadetavate jalutama, toitu ja kütust tooma jne. viimise ajal selgitada nende meeoleolu ning võita sobivate isikute poolehoidu nende hilisemaks operatiivseks kasutamiseks.
 8. Väljasaadetavatega tehtava töö käigus püüda esmajärjekorras teha kindlaks põgenemisele kalduvaid ja eriti ohtlikke isikuid, samuti neid, kes üritavad luua kontakti konvoiga, anda midagi üle vabadesse (raha, kirju), hankida illegaalselt alkohoolseid jooke jm.
- Teha kindlaks võimalikud peidetud terariistad, mida pole lubatud vagunisse tuua, relvad jne.

*Mõeldud on julgeoleku agentide ja informaatrite võrku. *Tlk.*

9. Võtta osa ohtlike ja põgenemisele kalduvate isikute isoleerimisest (instruktsiooni p. 28) ning teostada tugevdatud järelevalvet nende üle. Toimetada sellesse vagunisse oma agente.

10. Kõigist saadud andmetest otsekohe orienteerida ešeloni ülemat vastavate abinõude tarvituselevõtmiseks ja konvoi ülemat valveteenistuse organiseerimise arvestamiseks.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, 146.

14.

Projekt
Ametialaseks kasutamiseks

**TINGKOOD ETTEKANNETEKS
ENSV SISEMINISTEERIUMILE**

Tinglikud tähised	Tinglike tähiste sisu
01	Kokku võetud vastu perekondi ešeloni
	Neist:
02	Mehi
03	Naisi
04	Kuni . . . aasta vanuseid lapsi
05	Üksikuid
06	Vastuvõetute hulgas on haigeid
	Jäi laadimisjaama ning ei võetud ešeloni:
07	Ešeloni liigtäitumuse tõttu
08	Raske haiguse tõttu
09	Dokumentide korratuse või puudumise tõttu
10	Isiklike asjade mittesaabumise tõttu
11	Perekonnaliikmete või perekonnapea mittesaabumise tõttu

Mahajäänute hulgas:

12	Perekondade hulk
13	Neist mehi
14	Neist naisi
15	Neist lapsi
16	Neist üksikuid
17	Suri pärast ešeloni võtmist
18	Põgenes pärast ešeloni võtmist
19	Laadimise alguse aeg (kuupäev, kellaeg)
20	Laadimise lõpetamise aeg (kuupäev, kellaeg)
21	Ešeloni ärasaatmise aeg (kuupäev, kellaeg)
22	Ešelonile omistatud spetsiaalnumber
23	Kokku kodeeritud grupe

Näiteks järgmise sisuga telegramm või telefonogramm:

“Asuti peale laadima 25. märtsil kell 10 hommikul, vastu võetud 100 perekonda, sealhulgas 90 meest, 110 naist ja 30 last, neist 8 haiget jne.”

TULEB KODEERIDA:

19 + 2510, 01 + 0100, 02 + 0090, 03 + 0110, 04 + 0030, 06 + 0008 jne.

Seega koosneb kodeeringu esimene osa kahemärgilistest tingtähistest ja teine osa edastatavate andmete arvulisest hulgast.

Kodeeringu teine osa peab koosnema neljamärgilistest gruppidest ning puuduvad arvud märgitakse nulliga (vt. näide).

Telegrammi (telefonogrammi) tekst valmiskujul koosneb kuuemärgilistest gruppidest:

Tallinn, ENSV SM, Resevile.

19253, 010100, 020090, 030110, 040030, 060008 jne.

007328, 030012

26.3.49

Vassiljev

Eelviimane kodeeringu grupp tähistab ešeloni numbrit ja viimane grupp tähistab telegrammi (telefonogrammi) kodeeritud gruppide üldarvu. Need mõlemad grupid paigutada tingimata iga telegrammi (telefonogrammi) lõppu ja osutatud järjekorras.

Neid kodeeringu liike, mille kohta teadaandes andmed puuduvad, telegrammi (telefonogrammi) teksti mitte paigutada.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 44.

15.

Täiesti salajane
Eks. nr. 1.

**EESTI NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKU VABARIIGI
MINISTRITE NÕUKOGU
MÄÄRUS NR. 015**

22. märtsist 1949. a.

Tallinn.

SISU: Kulakute perekondade väljasaatmise kohta Eesti NSV piiridest.

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU MÄÄRAB:

SAATA EESTI NSV PIIRIDEST VÄLJA igavesele asumisele Nõukogude Liidu kaugetesse paikadesse täiendavalt perekondade hulgale, mis on näidatud Eesti NSV Ministrite Nõukogu määruses nr. 044 14. märtsist 1949. a., kulakute perekonnad vastavalt Maakonna Täitevkomiteede poolt esitatud nimekirjadele:

- a) Pärnu maakonnast 21 perekonda (vt. lisa nr. 1);
- b) Viljandi maakonnast 51 perekonda (vt. lisa nr. 2);
- c) Lääne maakonnast 21 perekonda (vt. lisa nr. 3);
- d) Harju maakonnast 8 perekonda (vt. lisa nr. 4);
- e) Viru maakonnast 3 perekonda (vt. lisa nr. 5);
- f) Võru maakonnast 9 perekonda (vt. lisa nr. 6);
- g) Järva maakonnast 15 perekonda (vt. lisa nr. 7).

Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees /allkiri/ A. Veimer

Eesti NSV Ministrite Nõukogu asjadevalitseja /allkiri/ A. Veiderpass

Allikas: *Võimatu vaikida I*. Autor-koostaja H. Sabbo. Tallinn, 1996, lk 853.

“Kinnitan”

ENSV siseminister kindralmajor /A. Resev/

23. märtsil 1949. a.

TARTU LINNA KOMANDEERITAVATE EESTI NSV SM
OHVITSERIDE NIMESTIK

Nr.	Amet	Aukraad	Perekonnanimi ja initsiaalid
1.	Kaadriosak. v.-oper.-vol	Leitnant	Vink, Aleksander Ivan
2.	Kaadriosak. oper.-vol.	N.-leitn.	Erik, Ervin Rudolf
3.	Kaadriosak. oper.-vol. abi	N.-leitn.	Juštšenko, Mihhail Fedot
4.	1 S/O van.-oper.-vol.	Leitnant	Kazankov, G. P.
5.	2 S/O van.-oper.-vol.	V.-leitn.	Ivanõtšev, L. D.
6.	Van.-instr.	Leitnant	Jeronin, A. I.
7.	Maj.-osak sekr.	<i>vanem</i>	<i>Hromov, V. A.*</i>
8.	OFS osak.-ül. aset.	Kapten	Trošin, A. P.**
9.	Rahand.-osak. jsk.-ül.	N.-leitn.	Erbit, N. A.
10.	Vanglaosak. insp.	V.-leitn.	Zuboirov, A. A.
11.	Vanglaosak. insp.	Leitn.	Svirin, V. I.**
12.	OBDBB van.-ins.	Tehnik-ltn.	Kozjakov, P. I.
13.	Tall. miil.-val. van.-oper.-vol.	Miilitsa n.-leitn.	Uustalo, A. J.
14.	Tall. miil.-val. van.-oper.-vol.	Miilitsa n.-leitn.	Leemet, A. I.
15.	Tall. miil.-val. oper.-vol.	Miilitsa n.-leitn.	Alberg, R. A.

* Lisatud pliiatsiga, all: majandusosakonna vaneminspektor I. P. Laktionov, aukraadita.

** Nime taha lisatud pliiatsiga: *vanem*.

- | | | | |
|-----|----------------------------------|-----------------------|-----------------|
| 16. | Tall. miil.-val.
oper.-vol. | Miilitsa
n.-leitn. | Pinnar, A. V. |
| 17. | Tall. miil.-val.
oper.-vol. | Miilitsa
n.-leitn. | Sassi, H. E. |
| 18. | Tall. miil.-val.
oper.-vol. | aukraadita | Heinping, E. I. |
| 19. | 5. miil.-jšk.
van.-oper.-vol. | V.-leitn. | Tomasson, A. |
| 20. | OKR van.-oper.-vol. | N.-leitn. | Hein, E. K. |

ENSV siseministri asetäitja alampolkovnik (allkiri) /Smirnov/

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 52.

17.

Täiesti salajane

**EESTI NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKU VABARIIGI
MINISTRITE NÕUKOGU
MÄÄRUS NR. 016**

25. märtsist 1949. a.

Tallinn.

SISU: KONFISKEERITUD KULAKLIKE MAJAPIDAMISTE
REALISEERIMISE JA KOLHOOSIDELE ÜLEANDMISE KORRAST
EESTI NSV-s.

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU MÄÄRAB:

1. Konfiskeerida väljasaadetud kulakute vara ja kariloomad, välja arvatud neile isiklikult kuuluvad väärisasjad, koduse majapidamise esemed, rõivad, toidunõud, põllumajanduslik väikeinventar ja toiduvarud. Iga perekonna kohta lubatakse võtta kaasa varandust ja toiduaineid kokku kaaluga kuni 1,5 tonni.

2. Väljasaadetu konfiskeeritud vara kasutada antud majapidamise täitmata jäänud riiklike kohustuste katteks.

Toidu- ja söödateravili ning tehnilised kultuurid anda üle "Teraviljavaru" organeile, söödajuurikad, kartul, juurviljad ja heinaseeme kolhoosidele.

Pärast võlgade kustutamist üle jäänud vara (elu- ja majandushooned, käitised, põllumajanduslik ja käsitöönduslik inventar, samuti kariloomad) anda tasuta kolhoosidele koos jagamatusse fondi arvamisega.

Ülejäänud vara anda üle rahandusorganeile realiseerimiseks ja saadud summade suunamiseks üleliidulise eelarve tuludesse.

3. Kulakutelt konfiskeeritud vara üleandmine vastavalt käesoleva määruse 2. punktile toimub valla täitevkomiteede otsusega maakonna täitevkomiteede kinnitusel.

4. Konfiskeeritav vara kirjutatakse üles kohapeal kulaku väljasaatmise ajal ning akteeritakse komisjoni poolt, kuhu kuuluvad valla täitevkomitee volinik, külanõukogu liige ja külavolinik, akt kirjutatakse nende poolt alla ning esitatakse kinnitamiseks valla täitevkomitee esimehele. Akt koostatakse kolmes eksemplaris ja säilitatakse: üks eksemplar valla täitevkomitees, teine maakonna täitevkomitees ning kolmas jääb kohapeale majapidamise usaldusisiku kätte.

5. Valla täitevkomitee määrab konfiskeeritud vara ajutiseks hoidmiseks ja loomade hooldamiseks usaldusisiku iga konfiskeeritud kulakliku majapidamise kohta, kellele antakse majapidamine koostatud akti põhjal üle. Vara ja loomade vastuvõtmise kohta annab usaldusisik allkirja igale akti kolmest eksemplarist.

6. Konfiskeeritud vara antakse usaldusisikule hoiule kuni vara realiseerimiseni või kolhoosidele üleandmiseni mitte kauemaks kui 10 päevaks.

7. Keelatakse kategooriliselt konfiskeeritud vara müümine ja kinkimine, samuti konfiskeeritud loomade ning lindude ja nende poegade tapmine.

8. Kulaklike majapidamiste maa antakse koos külvidega maakonna täitevkomiteede poolt Eesti NSV Ministrite Nõukogu kinnitusel üle lähimatele kolhoosidele.

Kohustada maakonna ja valla täitevkomiteesid kindlustama 1949. a kevadkülvilvi endiste kulaklike majapidamiste maal, et ükski jalatäis seda maad ei jääks täis külvamata.

Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees /allkiri/ A. Veimer

Eesti NSV Ministrite Nõukogu asjadevalitseja /allkiri/ A. Veiderpass

Allikas: *Võimatu vaikida I*. Autor-koostaja H. Sabbo. Tallinn, 1996, lk 854–855.

18.

Salajane

EESTI NSV SISEMINISTRILE
KINDRALMAJOR SM. RESEVILE
RAPORT

Kannan ette, et SM-i organite isikkoosseisu üleandmine RJM-i operatiivsektori Keskrajooni esindaja major sm. Judini käsutusse operatsiooni teostamiseks toimus organiseeritult.

Vastavalt plaanile on RJM-i käsutusse antud:

Nõmme ohvitserikooli kursante — 20 inimest,

Tallinna linna miilitsavalitsuse ohvitseri — 10 inimest,

miilitsa reamehi ja seersante — 25 inimest.

Peale osutatud hulga on täiendavalt saadetud operatsioonile miilitsa 3. osakonna jaoskonnavolinik nooremleitnant sm. Reinik. Kokku on üle antud 66 inimest.

Kogu isikkoosseis koguti kell 21.00 miilitsaklubisse, kus asus ka parteiaktiiv koosseisus 270 inimest.

RJM-i esindaja major Judin saabus klubisse kell 3 öösel. Operatiivgruppide komplekteerimine lõpetati kell 4 öösel. Mingeid pretensioone RJM-i ja kohalike võimude poolt meie organitele polnud.

Parteiaktiivi hulgast avaldasid paljud rahulolematust RJM-i organiseerimata üle seetõttu, et aktiivi hoiti sihitult klubis 8 tunni jooksul.

Eesti NSV SM parteikomitee sekretär alampolkovnik (allkiri) /Leuski/

25. märtsil 1949. a.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 77.

19.

Täiesti salajane

ENSV SISEMINISTRI ASETÄITJALE
ALAMPOLKOVNIK SM. SMIRNOVILE
RAPORT

Kannan ette Teie poolt mulle 24. märtsil 1949. a antud käsu täitmisest SM-i kaastöölise üleandmise kohta RJM-i organite käsutusse erikon-tingendi väljasaatmise operatsiooni teostamiseks Tallinna linna Kalinini rajoonis, kokku 125 inimest, neist:

1. Tallinna linna miilitsavalitsusest — 25 inimest,
2. Tallinna ohvitserikoolist — 37 inimest,
3. Kohaliku õhukaitse 19. pataljonist — 54 inimest,
4. ENSV SM-i tuletõrjevalitsusest — 9 inimest.

Kõik loetletud kaastöölised ilmusid Tombi klubisse 24. märtsil 1949 ajavahemikus kella 21.00-st kuni 21.30-ni ning ootasid seal ENSV RJM esindajat sm. Mummi, kes tuli klubisse alles kell 2 öösel 25. märtsil 1949 ning ülalloetletud isikkoosseisule mingeid instruksioone andmata andis käsu jaotada kaastöölised ja sõdurid 1–3-kaupa igasse brigaadi. Selle tulemusena jagati kõik 125 inimest brigaadidesse ning kell 3 öösel läksid kõik operatsioonile.

ENSV SM I eriosakonna ülem major (allkiri) /Vorobjov/

25. märtsil 1949. a.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, 1 ??.

20.

Täiesti salajane
Eks. nr. 1

EESTI NSV SISEMINISTRILE
KINDRALMAJOR SM. RESEVILE
RAPORT

Kannan ette, et olen täielikult ja õigeaegselt, see tähendab ettenähtud ajal, täitnud Teilt k.a. 24. märtsil saadud operatiivülesande anda Tallinna

linna Nõmme rajooni RJM-i esindajale major sm. Kroonile üle SM kooli isikkoosseisu kursante kokku 63 inimest, miilitsatöötajaid 25 inimest ja miilitsa operatiivkoosseisu 9 inimest.

Nagu ülesandes oli öeldud, tuli minul isiklikult ja ülalloetletud isikkoosseisul ilmuda Nõmme rajooni rahvamajja k.a. 24. märtsil kell 21.00. Kõik määratud isikud ja mina isiklikult saabusime kohale ettenähtud ajal, kuid RJM-i esindajat sel ajal veel polnud. Ma paigutasin isikkoosseisu rahvamajja ruumidesse, peale kursantide, kes paigutati kooli ja ootasid minu käsku seal.

RJM-i esindajat major sm. Krooni ootasime k.a. 24. märtsi kella 21.00-st kuni k.a. 25. märtsi kella 2.00-ni.

Umbes kell 2.00 saabus Rahvamajja koos operatiivtöötajatega major sm. Kroon, kellele ma andsin üle isikkoosseisu nimekirjad, ning kogusin isikkoosseisu kokku.

Inimesi vastu võttes selgitas sm. Kroon lühidalt ülesannet kõigile kogunenule (sealhulgas ka partei- ja nõukogude aktiivile) ning hakkas jaotama neid operatiivgruppidesse. Esimesed operatiivgrupid sõitsid operatsioonile kell 2.15 öösel.

Kell 3.00 kandsin ma Teie asetäitjale alampolkovnik sm. Smirnovile ette ülesande täitmisest, see tähendab inimeste üleandmisest, ning sõitsin tema loal Nõmmelt Tallinna.

Operatsiooni ootamise aja jooksul mingeid vahejuhtumeid või ekstsesse SM isikkoosseisu poolt operatsiooni ootamise ja operatiivgruppidesse jaotamise ajal pole registreeritud, kõik inimesed ilmusid kohale vormi-riides ja käitusid üsna distsiplineeritult.

Arusaamatuste ärahoidmiseks organiseerisin ma rahvamajja valve ja seadsin sisse kontrolli rahvamajja sisenemise ning sealt väljumise üle.

ENSV SM-i vanglaosakonna ülem major (allkiri) /Vekšin/

25. märtsil 1949. a.

Nr. 8/00603.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 80.

21.

Salajane

ENSV SISEMINISTRI ASETÄITJALE
ALAMPOLKOVNIK SM. SMIRNOVILE

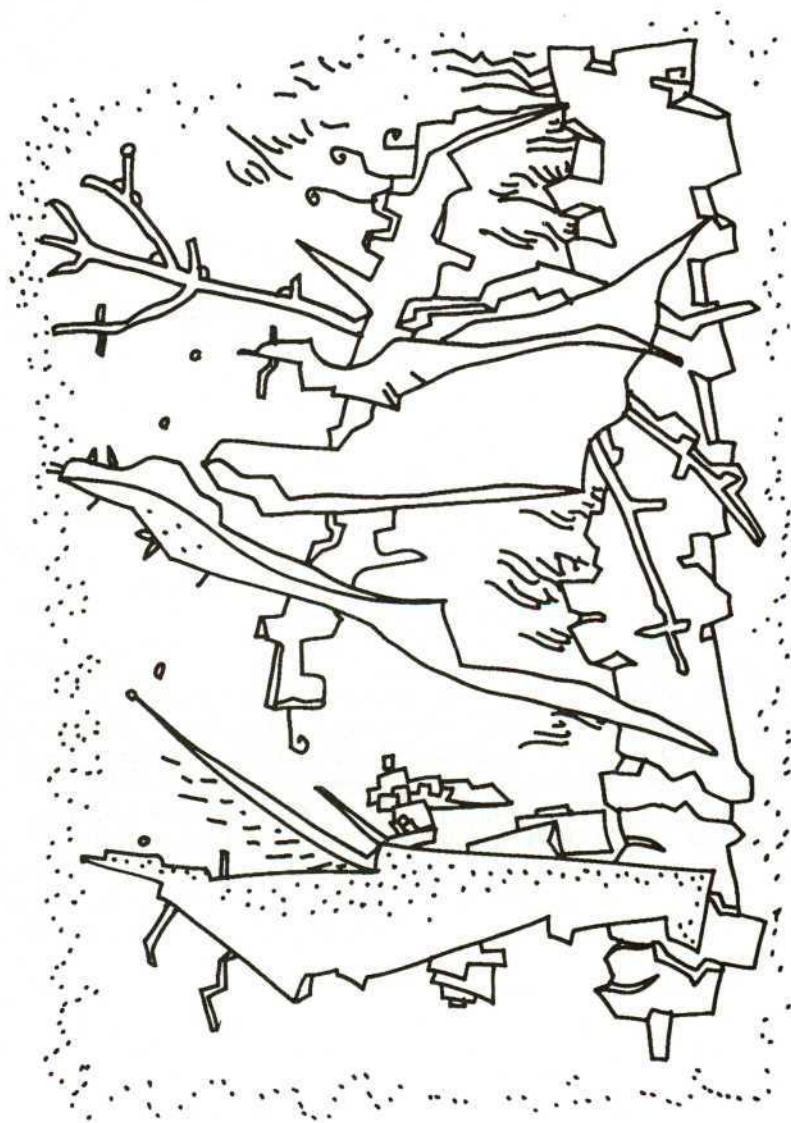
Kannan ette, et vastavalt Teie poolt mulle 25. märtsil 1949. a. kell 02.30 antud korraldusele saata reservist 20 võitlejat Kalinini rajooni voliniku leitnant sm. Mummi käsutusse olen ma selle korralduse täitnud ja isikkoosseisust 20 inimest 25. märtsil 1949 kell 3.00 toimetanud "Jaan Tombi" klubi ruumidesse ning andnud sm. Mummi käsutusse.

SM parandusliku töö kolooniate osakonna sõjaväestatud valve ülem vanemleitnant (allkiri) /Lalajev/

25. märtsil 1949. a.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, 181.

(Järgneb)



JÜRI KASK

ARVUSTUS

RAAMAT TARTU VAIMU ÜHEST ARENGUJÄRGUST

Elsbet Parek. *Tartu — minu ülikoolilinn 1922–1926*. (Litteraria, vihik 14.) Tartu: Virgela, 1998. 94 lk.

Eesti Kirjandusmuuseumi publikatsioonide sarja "Litteraria" eelmine, 13. vihik F. R. Faehlmanni käsikirjadega põikas kaugesse minevikku, ent 14. vihik tutvustab 1920. aastaid. Selles on avaldatud üks osa kunsti-teadlase Elsbet Pareki mälestusi, mis on kirja pandud kolm aastakümnet tagasi.

Elsbet Parek (1902–1985) on näitlejanna Anna Markuse tütar ning poliitik Lagle Pareki ema, niisiis on tema perekond avalikkuses tuntud. Ladusa jutustamisoskusega haritlasnaine on kirja pannud rohkesti mälestusi, kuid sovetiaegse poliitvangina oli tal raskusi nende avaldamisega. Aastail 1949–1953 viibis E. Parek Siberis ja Harku vanglas, poliitvangid on olnud ka tema vanemad ja lapsed. Aastail 1969–1985 on E. Parek saanud siiski avaldada lühemaid kirjutisi kultuuritegelastest (Aino ja Oskar Kallasest, Johannes Vares-Barbarusest, Richard Jannost, Johannes Aavikust, Friedebert Tuglasest ja Juhan Sütistest). Alles postuumselt 1991. a publitseeris "Perona" kirjastus E. Pareki memuaariraamatu *Mälestusi aastaist 1931–1949*. Niisiis nüüd kirjastuse "Virgela" vahendusel ja Kultuuriministeeriumi toetusega ilmunud memuaarivihik peaks sündmuste kronoloogia järgi eelnema Pärnus trükitud raamatule.

Präegune, Kirjandusmuuseumi poolt trükiks ettevalmistatud memuaarivihik jutustab 1920. aastate Tartust ja sealsetest kultuuritegelastest. Sealhulgas tutvustab E. Parek täpselt ja üksikasjalikult Soomest ülevõetud ülikooli õppetöö korraldust ning kolmesuguse ulatusega programme (*laudatur, cum laude ja approbatur*), millest varem on märksa ähmasemalt informeerinud Hella Wuolijoki oma mälestusteraamatus *Ülikooliaastad Helsingis*. Gustav Suitsu isiksust ja tema kirjandusloenguid on rohkesti ka varem meenutatud, kuid E. Parekil on teravat silma

mõne uue üksikasja lisamiseks. Oluline on tähelepanu juhtimine Tartu ülikooli soomlastest õppejõududele L. Kettunenile, A. M. Tallgrenile ja J. G. Granöle, kes mitmeti toetasid meie kõrgkooli eestistamist vabariigi algusaastatel ning aitasid ajalukku lükata saksa traditsioone. Saame ülevaatliku pildi sellest, kuidas Tartus hakati arendama eesti rahvusteadusi — kirjanduslugu, kunstiteadust, etnograafiat, arheoloogiat ning üldse ajalugu.

E. Parekiga samal ajal õppis ülikoolis Juhan Sütiste, tollal veel nimega Johannes Schütz, ning viimase eluloo kirjutamist aitavad kenasti abistada nüüd avaldatud mälestused. Kirjandusmuuseumis säilitatakse Sütiste konspekte G. Suitsu kursustest “Eesti poeetika” ja “Anatole France’ist Barbusse’ini” ning kümmekond aastat tagasi tekkis isegi kavatsus poeetikaloengute tekstede trükkis välja anda. Kuid Sütiste armastas kohvikus istuda ning oli hooletu konspekteerija, ei leitud ka teiste tudengite tolaeagseid üleskirjutisi ning nii ei tulnud midagi välja Suitsu kuulsate loengute restitutsioonist.

Kohvikuelust ja selle tähtsusest Tartu kultuuriloo on E. Pareki memuaarides rohkesti juttu ning mõneti ta konkureerib Elo Tuglase 1996. a publitseeritud *Tartu päevikuga*, kuid meenutatud aastad on erinevad ning sellest tuleneb ka lahknemisi — kohvikupublik ju muutus. Hea asjatundja on E. Parek tudengite majandusliku olukorra iseloomustamisel ning kirjeldanud asjalikult korteriolusid. Kõnesolev memuarist on ajaloole jäädvustanud ka naiselikke detaile: millised olid soengud ning kui pikad seelikud. Ega ta meestestki ole mööda vaadanud: “Polnud ei frakke ega silindreid, need hakkasid esinema hiljem.” (Lk 43.)

E. Parek oskab õppejõude ja kirjanikke ilmekalt portreeterida, kirjeldades nii välimust kui iseloomustades neid üldse. Kui G. Suitsu, J. Sütiste ja V. Adamsi karakterid on küllalt tuttavad ka varasemast trükisõnast, siis on E. Parek olulist lisa andnud kujutlustele Aino Suitsust, Karl Reitavist, Karl Astist, Henrik Visnapuust, Albert Kivikast, August Annistist, Heiti Talvikust, Ants Orasest, Daniel Palgist, Mart Lepikust ja Osvald Saadrest. Koguteoses *Mõtteid valmivast intelligentsist* (1923) tutvustatud rühmitus kerkib E. Pareki memuaaride kaudu ka visuaalselt lugeja silme ette. Vähe on kirjasõnas juttu olnud August Annisti juhitud Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondisest, nüüd saame teada, et Annist ise ongi sõna “kultuuritahteline” looja. Näeme pildil lk 16 vastavat seltskonda Pühajärve kaldale kogunenuna — kahjuks puudub allkirjas nimede loend.

Huvitav on E. Pareki mälestusi kõrvutada Bernard Kangro Tartu-romaanides esitatud pildistikuga: muidugi on viimasest ilukirjanduse vabaduse tõttu keerukas omaaegseid nägusid ära tunda. Ka tuleb arves-

se võtta, et ajajärgud on erinevad: Kangro saabus Tartusse 1929. aastal ning tema *Jääläiete* sündmustik algab alles 1937. a septembriga. Küll saab B. Kangro eluloo kirjutamisel ära kasutada Pareki memuaarides antud meenutusi rootslasest professori T. H. Kjellini kohta. Oli ju see just kunstiteadlane Kjellin, kes 1945. aastal pagulasele Kangrole muretses töökohta Värmlandi muuseumis ning sellega kergendas kirjaniku kodunemist Rootsis.

E. Pareki memuaaridele on toimetaja Tiina Saluvere lisanud väikesse eessõna, natuke kommentaare ja isikunimede registri ning need on kõik väga vajalikud. Kommentaare võinuks olla rohkemgi, sest ajad on kiired muutuma ning teisenevad ka paljud kombed ja reaaliagi. Autori eessõna esimeses lauses on fikseeritud memuaaride kirjutamise ajana 1960. aastad; seda on lugemisel vaja silmas pidada, sest nii rahakursis (vt lk 12, 19–21) kui ka linnapildis on hiljemgi toimunud olulisi muudatusi. Autori teksti mõningaid teabelünki võinuks toimetaja kommentaarides täiendada. Näiteks lk 63 on liiga ebamääraselt mainitud Hugo Raudsepa hukkumist. Nüüd on ju ikkagi võimalik kasutada kirjaniku tütre Viuu Raudsepp-Tulki 1973. a Stockholmis avaldatud raamatut *Hugo Raudsepa kannatustee*. Tõsi küll, kõik ei saa selgeks sealtki, vaieldavaks on jäänud koguni H. Raudsepa surmadaatum. Kirjandusloos on sellena käibel 16. september 1952, kuid toimetaja Vello Laos väidab, et arhiivandmete järgi peaks õige kuupäev olema 15. september.

Toimetajat tuleb kiita paljude haruldaste fotode avaldamise eest, samuti hoolika korrektuuri lugemise eest: silma hakkas vaid üks trüki-viga — lk 63 peaks H. Visnapuu kohta kasutama sõna “poeside kuningas”.

Lõpuks tahan vabandada Kirjandusmuuseumi direktori Krista Aru ees, sest ta pidi kulutama oma kallist aega minu ebatäpsuste õiendamiseks “Litteraria” 13. vihiku retsensioonis, kus oli vääralt esitatud Kirjandusmuuseumi ja kirjastuse “Virgela” suhteid (vt *Looming* nr 11, 1998).

Oskar Kruus

PILK MAAILMALE EUROOPA SERVALT

Eero Medijainen. *Maailm prowintsionu peeglis. Rahvusvahelised suhted ja Eesti välispoliitika karikatuuridel 1918–1940.* Tartu: Kleio, 1998. 136 lk.

Karikaturist on ajalehe arvamuskülgede lahutamatu kaasautor. Päevast päeva joonistab ta pilapilte kodu- ja välismaistest sündmustest ning tabab tavaliselt alati märki. Tihti väljendab poliitiline karikatuur ajastu meeleolusid pareminigi kui kirjasõna.

Ajaloodoktor Eero Medijainen on oma värskelt ilmunud raamatus *Maailm prowintsionu peeglis* kombineerinud kaks kaasakiskuvat ideed. Teose lehekülgedel on eksponeeritud 228 karikatuuri Eesti tuntumatelt karikaturistidelt 1920.–1930. aastatest. Samas on autor andnud sisutiheda, kompakitse ja intrigeeriva ülevaate perioodi rahvusvahelistest suhetest nii Euroopas kui mujal maailmas, Eesti välispoliitikast ning välisesindajate tegevusest. Tuleb avaldada tunnustust ka Ajalookirjanduse Sihtasutusele Kleio, mis on suutnud Vello Agori (Gori), Redo Randeli, Otto Krusteni, Romulus Tiituse ja teiste karikaturistide tööd reprodutseerida väga heas kvaliteedis. Lugeja ilmselt ei aimagi, kui suur töö peitub rohkem kui poolesaja aasta vanuste ajalehekarikatuuride trüki ettevalmistamise taga. Välispoliitiliste karikatuuride puhul on tegemist nn diskreetsustundeta diplomaatiaga. Karikaturiste ei kammitsenud diplomaatidele vajalik talitsetus ja näiline peenetundelisus. Karikatuuride kaudu võis oma arvamust avaldada otse ja ilustamata. Raamatus publikitseeritud karikatuure vaadates võib ka imestada, kui ähelepanelikult hoidsid eestlased 1920.–1930. aastatel pilku rahvusvahelistel suhetel. Näib, et kaugete maade sündmusi võeti pilada isegi sagedamini kui tänapäeval.

Tõsi, Urmas Nemvalts ironiseerib *Postimehes* oma karupiltide kaudu peaaegu iga nädal paar korda Venemaa välispoliitika ning Eesti-Vene suhete üle, kuid nende kõrval annavad teised rahvusvahelise elu sündmused märksa vähem ainekariikatuuride joonistamiseks. Näiteks Euroopa Liit või üldse kogu eurointegratsiooni temaatika. See tundub olevat sedavõrd naljavaene asi, et ei juhi tänaseid lehekunstnikke hoopiski humoristlikule lainele. Ka välisriikide riigijuhtide näod joonistatakse hooolsalt fotodelt maha, justkui valmistuks karikaturist loominguliseks reisiks Montmartre'i nõlva tänavakunstnike-portreejoonistajate sekka. Ei mingeid šarže! Eriti pühad ja puutumatud näivad olevat Eesti naaber-

riikide juhid. Vaid Venemaa president Boris Jeltsin vilksatab aeg-ajalt karikatuurikangelaste hulgas.

Eero Medijainen pole siiski seadnud endale ülesandeks hinnata publitseeritud karikatuuride kunstilist väärtust ega võrdle neid tänaste naljapiltidega. Autorile on karikatuurid eelkõige mentaliteediajaloo allikaks. Raamatut ennast võib pidada eelkõige alternatiivseks ajalooõpikuks, mis on ühtlasi nauditav lugemine kõigile ajaloo huvilistele. Tuleb siiski öelda, et lihtsast välimusest hoolimata pole see raamat kuigi kerge lektüür. Sellel, kes ta kätte võtab, peab juba eelnevalt olema üsnagi põhjalikke teadmisi kõigest sellest, millest raamatukaante vahel juttu tehakse. Rahvusvahelise elu sündmused, konverentsid, lepingud, konfliktid ja erinevad tegelased vahelduvad kiiresti ning autor eeldab, et lugeja tausta tunneb. Nii on rõhutatud, et ajalooõpetajad ja õppurid ei saa jääda lootma üksnes sellele, et keegi kirjutab valmis kõikehõlmava ja põhjaneva õpiku, mille najal muretult riigieksamite poole pürgida.

Autor alustab tõdemusest, et Eesti välispoliitika on alati olnud hulljulge matk mööda varisemisohklikku mägirada. Siinjuures on E. Medijainen pessimistlik nii sõdadevahelise aja kui praeguse Eesti välispoliitika suhtes. Enne Teist maailmasõda kammitse Eestit rahvusvaheliste suhete üldiselt halb seis, mis ei võimaldanud leida endale julgeoleku tagamise seisukohalt vajalikke liitlasi, ent praegu, kui rahvusvahelised perspektiivid näivad avaramad, kammitseb teda N. Liidu okupatsiooni pärand.

Veelgi pessimistlikumad uurijad võiksid viidata Eesti välispoliitika täielikule ebaõnnestumisele 1920.–1930. aastatel, milles ei saa süüdistada üksnes Eesti diplomaatide ja poliitikute oskamatus või soovimatust. Eesti rahvusvahelist positsiooni on jätkuvalt mõjutanud suurriigid. Samas polnud lääneriikidele Eesti iseseisvus nii tähtis, kui me ise oleksime soovinud. Lisaks võib tõdeda, et suur osa Eesti välispoliitilistest taotlustest ja püüdlustest jäi teostamata. Olulisimad sammud astuti aastatel 1918–1922, mil loodi iseseisev Eesti riik, kaitsti seda ja hangiti sellele rahvusvaheline tunnustus. Ühtlasi otsustati ühineda Esimese maailmasõja võitnud *Entente*'i riikide julgeolekupoliitilise süsteemiga Euroopas. Ent kui see hiljem kaotas oma vettpidavuse, polnud Eestil võimalik midagi reaalselt asemele hankida.

E. Medijainen rõhutab, et Eesti *de facto* tunnustamine Pariisi rahu-konverentsi eel oli suurriikide poolt mõeldud ajutise sammuna, millega mingil juhul ei kavatsetud tsementeerida Balti riikide iseseisvust (lk 11). Arusaam, et bolševike-järgne Venemaa võib Balti riigid endaga liita, oli Läänes igati aktsepteeritud ning ei muutunud ka siis, kui *Entente*'i suurriigid andsid Eestile 1921. a *de jure* tunnustuse. Samas asus Ees-

ti regioonis, kus välise agressiooni oht Esimese maailmasõja lõppedes pidevalt kasvas. Saksamaa ning Venemaal võimule tulnud bolševike koostööhimu andis endast märku juba 1920. aastate algul, viis 1922. a Vene-Saksa Rapallo lepingu sõlmimise ning sõjalise koostööni, millega pandi alus kummagi maa tulevastele agressiooniplaanidele. Samas ei suutnud või ei tahtnud Venemaa ja Saksamaa vahele jäänud riigid omavahelist liitu luua. Autor osutab, et 1920. a Eesti ja Venemaa vahel sõlmitud Tartu rahuleping lükkas edasi Balti riikide kaitseliidu sõlmimise sama aasta alguses (lk 14). Ka hiljem ei tulnud sellisest lepingust midagi välja. Riikide huvid, välispoliitilised suunitlused ja prioriteetid olid sedavõrd erinevad, et neid ei õnnestunud ühise nimetaja alla viia. Sedamööda kuidas süvenes 1920. aastatel kriis rahvusvahelistes suhetes, arenes ka suluseis Balti riikide koostöös. Karikatuur nr 22 (lk 19) on selle kujutamisel väga tähendusrikas. Veidi alkoholi tarbinutena mõtisklevad soomlane, eestlane, lätlane, leedulane ja poolakas poliitilise liidu loomise üle. Kui soomlane mõtisklejate rivi alguses leiab, et "Me peaksime liidu looma", siis kulub see mõte teiste kaasamõtlejate peades kiiresti. Poolakas suudab öelda vaid "-ma". Kaugemale sellest silbist 1920.–1930. aastatel Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola poliitilises koostöös tõepoolest ei jõutudki.

Kuid karikatuuridel ironiseeritakse üsna karmilt Eesti poliitikute katsete üle sõlmida liitu Soomega (ainsaks tõeliseks liiduks jäi viinakanistritele ehitatud Soome sild) või Skandinaavia riikidega. Lõuna-naabritesse suhtutakse aga traditsioonilise üleolekuga. Lätlased olid lihtsalt rumalad Venemaa embusesse pürgijad. Eriti pärast seda, kui Läti sotsiaaldemokraatlik valitsus parafeeris 1926. a N. Liiduga mittekallaletungilepingu (karikatuurid nr 31–36, lk 24–25). Leebem ei oldud ka Leedu vastu ning Augustinas Voldemarase üürikest diktatuuri võrreldi otseselt Euroopa teiste diktaatorite, eriti meelsasti aga Benito Mussolini omaga (karikatuur nr 27, lk 21).

Nii nagu praegugi torkab ka omaaegsetest pilapiltidest silma, et Balti-Vene suhete üldiselt konfliktisel taustal püsis eestlaste ihalus ääretu Vene turu järele (karikatuurid nr 11–15, lk 14–15). Tartu rahulepingu sõlmimise järel Eestisse jõudnud Vene kuld, mis peatselt leidis uued omanikud Inglismaalt, oli selle ihaluse alusepanijaks ning aitas paljuski leevendada Vabadussõjas tekkinud vastumeelsust idanaabri vastu. Jääb vaid oletada, et kui kommunistlik Venemaa ise poleks kaubakraane kinni keerama hakanud, oleks Eesti oma ärimeeste juhtimisel üsna peatselt idanaabri mõjusfääri ja kindlasse embusesse tagasi pöördunud.

Tagantjärele on sellist kaubanduslikku vasikavaimustust kummaline vaadelda ka seetõttu, et Eestis teati tegelikult päris hästi, mis kommunist-

tide valitsetaval Venemaal toimub ning kuidas seal välismaalaste ning nende äriettevõtetegevuse tavatsetakse ümber käia. Karikatuurid verega kokku kleepunud Lev Trotskist ja Jossif Stalinist täitsid Eesti ajalehtede külgi. Lisainformatsiooni töid Venemaalt põgenejad ja kodumaale naasvad optandid. Seega ei saa võtta tõsiselt väidet, et Venemaa kummastus eestlastele peamiselt selle natuke veidra, aga üldiselt stabiilse ning pool-euroopaliku riigina, nii nagu ta oli olnud tsaaride valitsemise viimastel aastakümnetel, iseseisva Eesti Vabariigi esimeste juhtide nooruspäevil.

Kui juba rääkida Venemaa suunalist ähvardanud ohust ning Balti koostöö ebaõnnestumisest, siis tasub märkida, et ka Saksamaa tegutses Balti riikide koostöö vastu. Saksa välispoliitiline juhtkond tegi 1920. aastate esimesel poolel kõik, mis võimalik, et hoida ära tihedama julgeolekusüsteemi loomist Balti riikide vahel. Berliini arvates oleks see toonud kaasa Prantsusmaa mõju laienemise Ida-Euroopas. 1920. aastate keskpaigast hakkas Prantsuse aktiivsus Ida-Euroopas kahanema, millega kaasnes lühike tõusuperiood Prantsuse-Saksa suhetes ning Berliini-Moskva suhete jahenemine. Kuid ainult lühiajaliselt. E. Medijainen viitab sellele, et peatselt pärast Adolf Hitleri võimuletulekut Saksamaal 1933. a hakkas koostöö Saksamaa ja N. Liidu vahel välistest pingetest hoolimata taas arenema ning jõudis nii kaugele, et 1937. aastast alates võib kõnelda Stalinist kui Kremli kõige Saksa-meelsemast poliitikust (lk 114). Hitler oli andnud Stalinile hulga eeskujusid, kuidas säilitada oma võimu siseriiklikult ning viia oma välispoliitilisi ambitsioone ellu nii, et lääneriigid ei sekkuks. 1939. a Molotovi—Ribbentropi pakt oli üksnes eelneva koostöö kindlakujulisem vormistamine. Neid jooni silmas pidades võib ka küsida, kas ei ole negatiivne hinnang Versailles' süsteemile, mida nii paljudes ajaloouurimustes korratakse, mõneti ühekülgne, eriti Eesti välispoliitika seisukohalt vaadatuna. Traditsiooniline käsitus leiab, et Versailles' süsteem oli Saksamaa jaoks liiga ränk ning solvav, tuues endaga kaasa kurnavad reparatsioonimaksud ning revanšismimeeleolude kiire kasvu Saksa ühiskonnas. Kuid Versailles' süsteemi põhiliseks puuduseks oli hoopis selle rakendamise ebajärjekindlus. Saksamaaga oldi karm, aga mitte lõpuni. Ehk oli suurimaks veaks, mida *Entente*'i riigid Esimese maailmasõja järel tegid, Locarno lepingute sõlmimine 1925. aastal. Nende lepingutega anti Saksamaale võimalus järk-järgult vabaneda Versailles' piirangutest ning taastada oma suurriiklik positsioon.

Versailles' süsteemi töökindlus oli Balti riikidele väga oluline. Nii kaua, kui Saksamaa oli nõrk ning allutatud Versailles' lepingu kaudu Prantsusmaa kontrollile, püsis prantslaste huvi Ida-Euroopas ning nad suhtusid tõrjuvalt N. Liitu, mis omakorda tegi salajast koostööd Sak-

samaaga. Niipea kui Saksamaa muutus taas iseseisvamaks, hakkas ta ohustama Prantsusmaad ning prantslased pöördusid tagasi reaalpoliitilise käsitluse juurde. Venemaal võis ju olla ebameeldiv valitsus, kuid Venemaa oli Prantsusmaa jaoks ainus reaalne jõud Euroopa mandril, kes suutnuks olla efektiivseks vastukaaluks Saksamaale. 1932. a Prantsuse-N. Liidu leping suurendas aga Moskva agressiivsust Ida-Euroopas. N. Liit tundis ühest küljest, et Prantsusmaa teda vajab ning ei hakka seetõttu tõsiselt sekkuma Ida-Euroopas toimuvasse (ka võimalikku tulevasse N. Liidu agressiooni), teisest küljest nähti, et Prantsusmaa mõjuvõimu likvideerides suudetakse soojendada vahepeal jahtunud suhteid Saksamaaga ning viimasega tekib kompromisside sõlmimise võimalus. Lühidalt, seni kui Saksamaa välispoliitiline manööverdusruum ja mõju olid piiratud, oli Balti riikidel mõningaid koostöölootusi Suurbritannia ja Prantsusmaaga. Niipea kui Saksamaa tugevnes loobus *Entente* Ida-Euroopast jäädavalt. Selle loobumise kroonis 1935. a Inglise-Saksa mereväeleping.

Kas on midagi samasugust toimumas ka tänases Euroopas? Ühest vastust ei saa anda, sest rahvusvaheline olukord on väga kardinaalselt muutunud. USA osaleb aktiivselt Lääne-Euroopa julgeoleku tagamises NATO kaudu. Prantsusmaa ja Saksamaa terav poliitiline ja sõjaline vastasseis on asendunud võistlusega liidrirolli pärast Euroopa Liidus. Lääne-Euroopa rahvusvahelised suhted on stabiilsemad ja "kuumast" konfliktist vabamad kui kunagi varem. Kuid mõningad sarnased jooned on 1920.–1930. aastatega võrreldes olemas.

1990. aastal taastas Saksamaa täielikult oma suveräänsuse ning raputas maha Teise maailmasõja järelmõjud. Saksa riik ühines, välisväed lahkusid. Nüüd on näha Bonni aktiivsuse suurenemist Moskva suunal, millele omakorda sekundeerib Prantsusmaa, soovimata Saksamaa varju jääda. Mõlemad on manitsenud Balti riike "mõistlikumale" poliitikale Venemaa suhtes, mõlemad leiavad, et Eestil, Lätil ja Leedul on veel vara NATO liikme staatusest unistada. Bonni-Moskva liiga head suhted, mis tõmbavad kaasa Pariisi ning väiksemaidki pealinnu, võivad takistada Balti riikide integreerumist Euroopa struktuuridesse, eelkõige NATOsse. Et seda ohtu vähendada, peavad Eesti, Läti ja Leedu jätkama omavahelist koostööd. Erinevalt Ilmar Tõnissonist, Mart Laarist ja Toomas Hendrik Ilvesest leian, et Balti ühtsuse ideed ei tohiks mingil juhul surnuks pidada. See on palju reaalsem ja elavam kui meie unistused Eestist Põhjamaade turvalises peres. Eero Medijaineni raamat juhib tagasihoidlikul moel tähelepanu ka sellele, et ülemaailmse ulatusega kriisid võivad saada alguse Venemaa ebastabiilsusest. Eespool oli juba vihje sellele, et Stalini vaimustatus Hitlerist viis tiheda koostööni

N. Liidu ja Saksamaa vahel. Tulemuseks oli Teine maailmasõda. Kuid pall oli Venemaa avarustelt läinud veerema veelgi varem. Industrialiseerimiskampaania käigus 1920. aastate teisel poolel paiskas N. Liit maailmaturule üliodavat toorainet (eriti teravilja ja töötlemata puitu). See sai üheks põhjuseks ülemaailmse majanduskriisi vallapääsemisele 1929. aastal. Ka praegu pole maailmal erilist kindlust selles osas, milleni Venemaa sisemine areng võib tulevikus viia. Venemaa allakäiv majandus on otsene julgeolekurisk naabritele. Samas on piir sellel, kui palju suudab Lääs oma rahadega Venemaad toetada. Venemaast võib kujuneda finantsilises mõttes teine Ladina-Ameerika, mis lõppkokkuvõttes muutub üheks väga oluliseks faktoriks praeguse maailmamajanduse süsteemi kokkuvarisemises. Niisiis, suhtugem maailma ja naabritesse samasuguse peene ironiaga, nagu seda tegi "prowintsionu" enne Suurt Sõda. Ning ärge unustagem, et passiivsus ja enda "nähtamatuks tegemine" ei pruugi Eesti-sugusele väikeriigile suurte konfliktide puhul alati rahu ja kaitset tagada.

Vahur Made

EDITORIAL NOTE

Mari Meel, associate professor of business ethics at Tallinn Technical University, discusses the factors that shape the moral policy of a present-day innovative enterprise and the influence of these factors on the management and moral principles of such an enterprise. In brief, the author also pays attention to the normative side of business ethics, i.e. she describes what the moral policy of a present-day enterprise should be like.

The central concern of the philosophy of language is the nature of linguistic meaning. Because of this concern, the philosophy of language is relevant to virtually all other areas of philosophy. In almost every area of philosophy, questions arise which turn in part on the nature of the meaning of a particular kind of sentence. In each of these cases, we will be at a loss to defend any particular view of the matter unless we can say something about the meaning of the statement in question. To do so, we must draw upon, or at least presuppose, some position in the theory of meaning. A similar point holds for metaphysical issues about the nature of truth for a given kind of sentence. We will never achieve a clear view of what is involved in the truth of statements of a given kind if we are unclear about their meaning. With such an introduction Christopher Peacocke, professor of philosophy at Oxford University, begins his essay on the philosophy of language, where he discusses its central problem — the relation between meaning and truth-conditions.

In the belles-lettres section we publish the ballad “The birth of the Wolf Hill” by Voldemar Rosenstrauch (1877–1919), a poet from the aftermath of national awakening.

On 14 April this year the Estonian National Museum (ENM) celebrated its 90th anniversary. On this occasion the Museum’s curator and researcher Piret Õunapuu concentrates on some of the

facts that have not been dealt with before. The first of them concerns the age of the Museum. Both the museum of the Estonian Students Society and the sc. Estonian Museum could be considered the predecessors of the ENM. As the ENM is an institution created in honour of the memory of the Estonian folklore collector Jakob Hurt, the Museum could be founded only after Hurt's death, thus not before 31 December 1906. Although the Museum archives do not contain any data on when and how a decision was made in favour of the present day of foundation, it was namely on 14 April 1909 when the first meeting of the board of active members took place. Another circle of problems concerns the fate of Hurt's collections. As we know, it was Hurt's wish to bequeath his collections to the Estonian people. This became a direct impetus for founding the Museum. From this we might easily conclude that the Museum has been the owner of all of Hurt's collections since its foundation. Legally, however, the matter was much more complicated. The whole Estonian people could not be a legal heir, and before Hurt's death there was no museum either that could have accepted his heritage. Jakob Hurt's both sons — Rudolf and Max — were also closely connected with the foundation of the Museum and its further activities. Rudolf Hurt was a member of the Museum committee from 1909–1918. The Museum became the owner of the first materials of Hurt on 17 September 1909, while the major part of Hurt's heritage has legally belonged to the Museum only from as late as 1927.

The article by Marika Mikkor, researcher at the Estonian National Museum, deals with the birth rites of the Orthodox Izhorians of Soikkola Peninsula and the Lutheran Finns of Kurgola Peninsula. In the birth rites described, we can distinguish between universal phenomena and beliefs, regional peculiarities, differences originating in the traditions of the Orthodox and Lutheran religions. Developments in the rites are also caused by changes in material, social and ideological conditions. In Soikkola and Kurgola delivery in an outhouse persisted for a remarkably long time. Although in old times a pregnant woman was not relieved of her duties, long-time lying in childbed was common. In Soikkola and Kurgola this rested on the belief that a woman who had given birth was unclean. The vulnerability of the mother and the baby

to dangerous influences was remembered even longer. The women who had given birth in the 1930s-1940s explained several old customs (keeping the baby in the dark, girdling it with a belt) with practical reasons — this way it was easier to take care of the child. This was a time when the woman was not given such a long rest after childbirth any more. Delivery in hospital has caused a decline in traditional ways of parturition and beliefs connected with the placenta, with washing the baby, etc. At some places people still fear that an evil eye can harm the infant. The beliefs and magic connected with the shirt of luck are still well remembered. Differences caused by religion occur mostly in baptism customs. The religious barrier between Izhorians and Finns has somewhat weakened. Mixed marriages occurred as early as in the 1920s. Because of the intimate nature of birth rites the influence of recent Eastern Slavic immigrants cannot be observed; in funeral rites, for example, it is obvious.

The word *Judas* occurs in eight proverb types known in South Estonia and in a number of sayings. At least part of the latter seem to have a different basis than the proverbs, and therefore idioms including the word *Judas* may have different meanings. The aim of the article by folklorist Ingrid Sarv is to explain the meaning of *Judas* in Estonian proverbs and sayings.

Peeter Roosimaa, lecturer of New Testament studies at the Faculty of Theology of Tartu University, deals with a stylistic device in St. Mark's Gospel, which could be called the 'drawer technique'. According to this method, the author begins describing an event, then interrupts it and tells quite a different story meanwhile. When the latter has come to an end, the author also finishes the story begun earlier. Thus, the interim story is pushed into its nest within another story like a drawer. At first glance it may even seem that the interim story — the drawer — has no connection whatsoever with the surrounding story. But a conceptual link between them still exists. Analysing the pertinent stories, we can see how they mutually complement each other. Conceptual, including theological, connections between different events are emphasised. Various contrasts become visible. The primary task of the drawer is to shed light on the story surrounding it, to help to understand the people's motifs for action. It is important that the

stories have a substantial conceptual link. Chronologically, the events described in the stories may have happened at entirely different times. Proceeding from the connection between the cause and the result, usually the events of the drawer have happened earlier.

Ernest Gellner seems to be one of these rare 20th-century theoreticians of society and culture whose contribution is equally great in the areas of social philosophy, social anthropology, sociology, intellectual history and political science. Part I of the study by Leonidas Donskis, professor of philosophy at the University of Klaipeda, concentrates our attention on Gellner's civilisation analysis as a theory of history. Gellner divides the whole sphere of human aspirations into three main activities — production, compulsion and cognition — and observes then how the “big leaps” of agricultural and industrial revolutions have reshaped these activities. Gellner seems to take into account only the evolutionist/progressivist and forward-looking theories of history. In this framework the idea of progress taking place throughout history is nothing but a certain secular version or historical transformation of the idea of ultimate redemption. In his attachment to western modernity, Gellner consistently emphasises the crucial importance of religion in the perspective of civilisation analysis. He asks why, as compared to Islam that was born as a modern religion, namely Christianity has been able to create such a viable world order that Gellner calls civil society.

Between 1940 and 1952 several extensive deportation campaigns were carried out in the Baltics and the western regions of the then Soviet Union. According to the official data of the security authorities, more than 618,000 people were deported to Siberia (49,000 among them were arrested). *Akadeemia* publishes a selection of documents on the largest deportation operation that hit Estonia in March 1949. The operation's code-name for all the Baltic republics was *Priboi* (Breakers).

In the section of book reviews, literary scholar Oskar Kruus examines the book of memoirs by art historian Elsbet Parek (1902–1985). The book belongs to the *Litteraria* series published by the Estonian Literary Museum. Vahur Made analyses Eero Medijainen's book on Estonia's foreign policy in the 1920s-1930s —

relations with Europe and the other parts of the world, activities of the foreign missions of Estonia. The book is illustrated with pictures by the best-known Estonian cartoonists of the period.

The issue ends with Part 6 of the commented stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Estonia.

Is one foot more moral than the other?: The moral policy of an innovative enterprise

Mari Meel

Often society makes the decision about the morality of an enterprise only intuitively and idealistically, without taking into consideration the circumstances, the social and ecological environment where the enterprise has to survive.

However, as a rule, business-people are not free in shaping the moral policy of their firm. To compete, the modern enterprise must react to the changes of the material needs of society and even anticipate these changes.

Besides, while communicating with the entrepreneur, society does not act as a whole but rather like a dragon with several heads, each of these with its own demands and moral convictions.

The most important factor nowadays is the consumer. "Client is the King" is not simply a slogan but a real truth the entrepreneurs have to follow if they want to survive in present-day tough, world-wide competition. Moreover, mass media, also global and always starving for the newest news, are eager to discover all cases where consumers have been harmed.

There is an odd paradox in our society of global competition and information: the more powerful an

enterprise is (e.g. in mass production), the more easily it can be injured by a single consumer.

However, it is extremely difficult to satisfy the customer as the common consumer of mass production does not only demand high quality but also a low price. The main way for minimizing prices is lowering the labour costs. The general recipe for this is:

- 1. concentrating the innovative activity in the area where the brain potential is high (as a rule these are countries with a high labour cost);*
- 2. organizing the mass production that needs much manual work in a low labour-cost area.*

Similarly to labour costs the environmental costs are regarded by the entrepreneur as a restricting factor. Production is located into the country where the environmental costs are the lowest (i.e. the lowest legal standards or the weakest supervision on observing the legal norms). Accordingly the moral policy of an innovative enterprise could be described as an optimization problem with the objective of maximizing consumers' satisfaction under the restrictions of labour force and environment.

However, in reality these restrictions are not "pure", as consumer demand can influence the enterprise as feedback. For example, if among consumers the ecologically minded ones gain predominance, then observation of stricter ecological standards could

become an objective function. In principle such a "secondary objective function" is also valid for labour force. However, in general, no such "labour force protective" consumer exists. The main reason for this is that injustice and unethicity in using labour force are often questionable. As an example, we can present Elcoteq Network, the largest European company providing electronics manufacturing services (an EMS-enterprise). Five of the six subsidiaries of Elcoteq are located in Finland and one in Tallinn. The latter engages 64% of all Elcoteq's employees. The average wages in Elcoteq Tallinn are about 6 times lower than those in the Finnish factories. Nevertheless, the wages in Elcoteq Tallinn are somewhat higher than the average in Estonia.

So we can describe a modern innovative enterprise as standing by one foot in the modern principles of work organization and by the other in Fordism. It would be senseless to judge such a double-faced behaviour from the ethical viewpoint, since otherwise the enterprise evidently could not survive. It would be more reasonable to exert systematic influence on it, for instance, through ISO-standards or ecolabelling.

Judas in Estonian idiomatic expressions

Ingrid Sarv

The Estonian idioms including the word Judas ('juudas') are mostly based on the local South Estonian (originally Baltic) meaning of Judas, which is one of the synonyms of the Devil ('kurat'). Originally Judas was used mostly in South Estonia, although later it has been found elsewhere too. The spread of the Devil has been more common and parallel to that of Judas.

The image of the biblical Judas Iscariot reached the popular knowledge of the Estonians relatively late in order to shape our repertoire of proverbs. Judas Iscariot has influenced only the newer layer of our sayings. The majority of Judas sayings are based on the image of the Devil. The formation of the latter from a pre-Christian spirit is sporadically still noticeable.

In their form, the phrases with Judas represent several groups of Estonian sayings. Here the borderline between sayings as fixed collocations and ordinary speech as free word collocations can be clearly seen; Judas as an abusive or swear-word represents this frontier in a most conspicuous way. It is only swearing with the word Judas that is traditional, not so much the permanence of the word collocation. A number of emphatic words and

constructions have become traditional in emotional speech, just as the forms of rhetorical questions or exclamations in the phrases 'Kos om juudas!' (What a Judas!), 'Oh sa igavene juudas!' (Oh you damned Judas!), and others.

The rhetorical phrases with Judas are markers of affected speech. They also include dispatches and curses that were believed to have a magical function. These form a basis for a number admonishing or moralising motifs in folk tales ('Juudas sind võtku!' — Judas take you!).

The Estonian Judas idioms in their wider sense (both proverbs and sayings) make use of such generally spread principles as synonymy, antonymy and repetition. Therefore, such very permanent collocations have emerged that occur in several genres of folklore

(Judas and the Devil as synonyms; Judas and God as antonyms, etc.). The latter circumstance usually refers to the old age of the expressions.

The external form of the Judas phrases mostly represents a striving for euphony; thus it does not, in principle, differ from other proverbs and sayings. Mostly alliteration and assonance are used, while rhyme occurs less often.

Judas like the Devil is an embodiment of cruelty. His role as a model of cruelty manifests itself clearly in indirect comparisons ('Ta tegi vanajuudalegi sarved pähä' — He even outdid the old Judas) and in hyperbolic repetitions ('Sa olet tuu juudas, kes enämb töösel juudal sälah ei püsü' — You're such a Judas who even cannot ride on another Judas' back), which can be regarded as a cumulation of cruelty.

EK(b)P KESKKOMITEE
VIII PLEENUMI
STENOGRAMM

Tõlkinud Mart Arold

VI

Kuhu pandi polkovnik Vassil, kes Velikije Luki juures maha võeti ja kinnises autos minema viidi? Ta töötas Polütehnilise Instituudi sõjalises kateedris, nüüd töötab ta Õpetajate Instituudis. Kuhu pandi Mullas, kes 1919. aastal sõdis Punaarmee vastu ning kelle Eesti sõdurid 1940. aastal väeosast minema kihutasid? Sõja ajal võeti ta 249. diviisi poliitosakonna ülima Raadiku otsesel survele parteisse ja temast tehti polguülem. Ausad kommunistid sm Laura, sm Pihlak ja polgu partorg hääletasid vastu, kuid Raadik saavutas ikkagi Mullase vastuvõtmise. Niisuguseid juhtumeid ja niisuguseid inimesi oli korpuses palju, kõigest ei jõua rääkida. Seesugune juhtiva koosseisu ja partei risustamine sai võimalikuks niisuguste poliitjuhtide tegevuse tõttu nagu seda on Raadik, üks kõige eredam Karotamme tallalakuja, kelle abita poleks ta saanud olla poliitosakonna ülem. Ma mäletan Raadikut juba 1941. aastast. Juulis sõitis osa ENSV valitsusest Narva, osa neist ülesandega, ent osa lihtsalt põgenes Tallinnast. Järgnes käre käsk tuua need isikud, nende seas ka Raadik, tagasi. Ta punnis kaua aega vastu, keeldus sõitmast ning sm Makarov, kes praegu on Kohtla-Järvel II sekretär, pidi ta püstoliga ähvardades autosse panema ning sundima Tallinna sõitma.

Diviisis paistis see Raadik silma armulugude ning tobedate ideedega. Kogu sõja jooksul ei näinud me teda kordagi lahingu ajal eesliinil. Ta sörkis sabas sihukesel nagu Lukas ja järgis kodanlik-natsionalistlikku joont, nõudes karjakaupa parteisse võtmist. Seetõttu, nagu teavad kõik maakonnakomiteede sekretärid, tuleb kõige rohkem isiklikke toimikuid 249. diviisis parteisse võetute kohta. Ja selle sulgi pani Karotamm, arvestamata mõne bürooliikme arvamust, KK propagandasekretäriks. Kui ta lõplikult läbi põrus ja end kompromiteeris, siis saatis Karotamm ta õppima. Samuti peab MN Raadikut endiselt väga väärtuslikuks inimeseks, sest veel möödunud aastal maksti talle regulaarselt suurt ühekordset toetust.

Kus on nüüd need kodanlikud ohvitserid, keda Raadik ja Pusta nii armuliselt "ümber kasvatasid"? Võtkem Haridusministeerium. Tükk aega istus seal vastutaval kohal polkovnik Saueselg. Võtkem Polütehnilise Instituudi sõjalise õpetuse kateeder. Seda juhib kindralmajor Lukas, teda abistavad polkovnik Külaots, major Jauram ja polkovnik Mullas (räägitakse, et nüüdseks juba arreteeritud).

Või võtkem Õpetajate Instituut — seal juhib sõjalist õpetust polkovnik Vassil. Või ALMAVÜ — siit leiame polkovnik Lesseli ja alampolkovnik Kiljako. Paljudes keskkoolides annavad sõjalist õpetust demobiliseeritud kodanlikud ohvitserid.

Seltsimehed, see on ju terve operatiivjuhtimise süsteem, omamoodi kindralstaap. KK ja sm Karotamm teavad ja sallivad seda kõike, andes

endiste kodanlike ohvitseride kätte meie üliõpilaste kasvatamise, lubades neil ohvitseridel luua meie silme all midagi organisatsioonitaolist. See pole üksnes poliitiline lühinägelikkus, vaid ka riikliku julgeoleku põhimõtete otsene unarussejätmine.

Kas tõesti võime lubada, et see kodanlik-natsionalistlik jõuk istub meil kaela peal, isegi juhhib meid, ajab nurja meie töö ja rikub meie noorsoo kasvatamist? Hiljuti vallandasime oma maakonnas Anija valla mitmetäieliku keskkooli direktori Mari Voore, Harju- ja Läänemaa Kaitseliidu naisorganisatsiooni juhi, sotsiaaldemokraatliku partei liikme 1917. aastast, kellele Andresen andis tööle võtmisel hiilgava iseloomustuse. Kui Voore välja kutsuti, siis jätkus tal jultumust öelda: "Mis? Ministrid kihutati minema, kas nüüd on meie kord?" Jah, nüüd on teie kord! Me peame kogu selle kõntsa oma organisatsioonidest, koolidest ja asutustest minema kihutama. Me peame kodanlikud natsionalistid lõplikult purustama ja õhu Nõukogude Eestis puhastama, andma eesti rahvale võimaluse takistamatult sotsialismi ja kommunismi ehitada, tugevdama oma vabariiki, mis peab olema NSVL loodepiiri murdmatu bastion.

Sõnavõttud pleenumil näitavad, et meil on veel palju jõudusid, mis olid vaka all säärastel hädajuhtidel nagu sm Karotamm. Ma olen veendunud, et kommunistid, et vabariigi parteiorganisatsioonid, toetudes ÜK(b)P KK ajaloolisele otsusele ja meie pleenumi otsusele, täidavad auga oma kohustuse partei ja kodumaa ees. Ma arvan, et juhid, kes on nüüd partei ja rahva silmis pankrotistunud, tuleb kõrvaldada ja nad peavad kandma karistust oma vigade eest, mis on meile nii palju kahju teinud.

Mõni sõna sm Pälli esinemise kohta, mida te just praegu kuulsite. Sm Päll räägib, et ta võitles kodanlike natsionalistide vastu. Ma tahan paari fakti abil näidata, kuidas teie, sm Päll, tegelikult võitlesite. Te võtate oma kaitse alla sm Karotamme, kahtlete, kas ta tegi vigu teadlikult või ebateadlikult. Kohe ma selgitan. Kui ma tulin 1946. a sõjaväest ja olin EK(b)P KK ajakirjandussektori juhataja, toodi minu lauale üks ajakiri, mida andis välja Rakendus kunsti Instituut. See ajakiri oli välja antud endise kodanliku lipu värvides ja ei kujutanud endast vähimatki kunstilist väärtust. Oma võimupiire ületades ma keelasin selle ajakirja ära. Pärast seda algas põrgutants, jooksis kohale Adamson-Eric, kaebas Karotammele, kutsuti kokku nõupidamine. 15 minutit enne nõupidamist lugesite teie mulle ette sm Karotamme kirja selle ajakirja asjus. Seal oli kirjutatud, et ei tohi anda võimalust sekkumiseks inimestele, kes kunstist mitte midagi ei jaga, vaid on vaja ise juhtida, ning te soovitasite mul nõupidamisel wait olla. Ma ütlesin, et kui seda nõuab EK(b)P KK I sekretäri prestiiž, siis ma vaikin, kuid jään oma arvamuse juurde. KK nõupidamisest võtsid osa ÜK(b)P KK esindaja sm Buzulukov

ja sm Käbin. Nad mõistsid selle ajakirja hukka ning pärast sm Perovi sekkumist õnnestus meil selle ajakirja trükiladu hävitada ning teda mitte välja anda, ent tiraaž oli 50 000.

Teine näide. Me õppisime Moskvas ja kui algas võitlus kosmopolitismiga, siis teie, sm-d Päll ja Veimer, kutsusite Moskvas kokku Kõrgemas Parteikoolis õppijate nõupidamise. Seal küsiti teilt, miks Eestis siiani pektakse "rööpaseadjaid" Kaske, Kangropooli jt, kuid ei puudutata Andresenit, Kruusi, Aisenstadtit ja teisi. Teie, sm Päll, ei suutnud siis neile küsimustele selget vastust anda, vaid viskasite nalja: kui olete õpingud lõpetanud, siis tulete ja näitate, kuidas tuleb kirjanduses ja kunstis võidelda kodanliku kosmopolitismiga.

Ja lõpuks pole teie suhtumine Andresenisse parteiline. Te olete temaga kaua koos töötanud. Kuidas te siis ei saanud aru tema väikekodanlikust hingenatukesest? Sm Laossoni ajaloovastasest lähenemisest saite kohe aru. Miks te ei öelnud, kelleks said hiljem Tuglas, Suits ja ülejäänud "Noor-Eesti" rühma kirjanikud? Pleenumil sellest ju räägiti. Sihuke on teie printsiipaalsus ja teie võitlus kodanliku natsionalismi vastu!

Juhataja: Sõna saab sm MERI³⁰.

³⁰MERI, Arnold (1919). Sündis Tallinnas, elas aastail 1926–1938 koos vanematega Jugoslaavias, 1938–1939 töötas Tallinnas Franz Krulli tehases lukksepaõpilasena, 1939–1940 teenis aega autotankirügemendis. 1940–1941 oli 22. laskurkorpuse 415. õpperoodu politruki asetäitja Tallinnas ja Looderindel, 1941 sai Nõukogude Liidu kangelaseks ja oli pärast haavatasaamist ravil hospitalis Kirgiisias. 1941–1942 oli Moskva sõjaväeinsenerikooli kursant Menzelinski linnas Tatari ANSVs, KP liige a-st 1942. 1942–1945 oli 249. Eesti laskurdiviisi ja 8. Eesti laskurkorpuse poliitosakonna ülema asetäitaja komsomoli alal, 1945–1949 ELKNÜ KK esimene sekretär, 1949–1952 Kõrgema Parteikooli kuulaja Moskvas. Juhtis 1949. a massküüditamist Hiiumaal. 1. XII 1951 heideti Meri välja KPst ja võeti temalt ära Nõukogude Liidu kangelase nimetus selle eest, et ÜK(b)Psse vastuvõtmisel 1942. a varjas ta partei eest seda, et tema isal oli olnud kaubandusettevõtte, kus kasutati palgatööjõudu, et elades koos vanematega Jugoslaavias õppis ta valgekaartlikus vene gümnaasiumis ning Eestisse naastes, olles nõukogudevastasel meelestatud, sõlmis lähedased sõprussidemed organisatsiooni "Belõi medved" aktiivsete liikmete J. E. Izba ja S. N. Ivanoviga. ELKNÜ KK esimese sekretärina jätkas Meri lähedasi suhteid Izbaga (kes hiljem vangistati), mida varjas parteiorganisatsiooni eest. Parteist väljaheitmise põhjuseks oli vääritud käitumine. Et EK(b)P KK võttis Meri partei liikmeks ilma tema minevikku kontrollimata ja ilma

Sm MERI:

Seltsimehed, kuni viimase ajani pidasin ma sm Karotamme üldiselt heaks parteitöotajaks. See ei tähenda, et ma poleks märganud mitmeid tema vigu ja puudusi. Nii nagu enamik seltsimehi, märkasin ka mina tema käitumises upsakuse ja võrdismi elemente, tema äärmist järeleandlikkust meelitustele, kalduvust näha asju mõnede teda ümbritsevate tallalakkujate silmadega; mind ärritasid tema liberaalsed suhted iga-suguste Kruuside, Andresenite, Semperitega jne sellal, kui oli ammu teada, et need on kodanlikud natsionalistid, kes teadlikult hukutavad kõike, millega nad vähimalgi määral kokku puutuvad.

Kuid ma pidasin neid fakte üksikuteks vigadeks ning puudusteks, mis polnud sm Karotamme töös peamine, kusjuures need ei tulenenud mitte niivõrd tema tegudest kui tema järeleandlikkusest meelitajatele ja pugejatele. Teiseks tulenesid need paljude töötajate, sealhulgas minu enda vähesest bolševistlikust printsiipaalsusest, sest me ei tahtnud rikkuda suhteid sm Karotammega või olime tema autoriteedi surve all, kuid tegelikult, kui seda hinnata printsiipaalselt, püüdsime lihtsalt vähendada sm Karotamme nõudlikkust meie endi vastu, e-itasime talle harva teravaid küsimusi ning veel harvemini seisime nende eest printsiipaalselt ning loobusime neist Karotamme esimese terava vastuväite peale ja andsime alla.

Ma võtsin ÜK(b)P KK otsuse vastu sügava rahuldustundega ja arvasin, et see avab ja üldistab erakordse selgusega kõik suured vead ja puudujäägid niihästi EK(b)P KK büroo kui ka isiklikult sm Karotamme töös, et see otsus aitab tal lõpuks bolševistliku aususega selgusele jõuda neis vigades ja nad likvideerida.

Nüüd näen ma selgesti, et olen andestamatult eksinud sm Karotammele hinnangut andes.

Tema üleeline esinemine jättis mulle äärmiselt raske mulje, sundis palju asju veel kord läbi mõtlema ning jõudma järeldusele, et sm Karotamm

vajaliku hulga soovitatjeta, tehti endisele EK(b)P KK I sekretärile Karotammele selle eest noomitus arvestuskaardile kandmisega. 1952. a oli tisler Tallinna Vineeri- ja Mööblivabrikus, 1953–1955 Mägi-Altai mööblivabriku tehniline juhataja, 1955–1959 Mägi-Altai Pedagoogilise Instituudi õppemeister, 1959–1960 samas marksismi-leninismi kateedri assistent ja poliitökonoomia vanemõpetaja. 1960–1961 oli ENSV MN Riikliku Kõrgema ja Keskerihariduse Komitee metoodilise kabineeti juhataja asetäitja, 1961. a-st ENSV haridusministri asetäitja. 1956. a taastati KPsse ja anti tagasi kangelase nimetus. Kinnitamata andmeil elavat praegugi. (ERAF, f 1, n 7, s 5063–5065)

ei saanud aru sellest hoiatusest ja reageerib sellele niisama valesti nagu mitmele teiselegi meie teadaolevale ÜK(b)P KK varasemale märkusele, tõestades sellega oma võimetust tehtud vigade parandamiseks.

Ma tahan esitada selle kohta näiteid EK(b)P KK büroo ja just sm Karotamme maaelupoliitika küsimustest. Need on lahutamatult seotud küsimusega kodanlikust natsionalismist kui kulakluse ideoloogiast ja selle esindajatest intelligentsi seas ning pole juhuslik, et sm Karotamme kodanlik-natsionalistlik hoiak on kõige eredamalt avaldunud just maaelu küsimustes.

Sm Ponomarenko märkis oma ettekandes täiesti õigesti, et meie kolhooside praegusel risustatusel kulaklike elementidega on oma eellugu ning et see kohustas sm Karotamme laiemalt valgustama oma vigu maaelu-alases töös, seda enam et vaatamata paljudele mulle teadaolevatele ÜK(b)P KK varasematele märkustele pole seda veel kordagi tehtud.

Juba sõja ajal mitte üksnes ei selgitatud ega propageeritud Nõukogude Armee eesti rahvuskorpuses Eesti talurahva kolhoosikorrale ülemineku vältimatust, vaid mindi sellest igati mööda segaste lubadustega, et seni Eestisse kolhoose ei tule, kuni Eesti talurahva enamus ise seda ei soovi. Ma kordan, et sealjuures ei selgitatud seda paratamatust, et talurahva kehvikute, sulaste ning keskmike kiht jõuab ilmingimata kolhoosikorra eeliste mõistmiseni. See andis tegelikult kulaklikele ja kodanlik-natsionalistlikele elementidele võimaluse pikalt ning põhjalikult heieta da sellest, et Eestis kolhoosikorda ei tule, sest "oma arengu iseärasuste" tõttu ei soovi eesti talupoeg niikuinii kunagi kolhoosi astuda.

See joon kolhooside küsimuses väljendas seda pehkinud teooriat, mis rääkis Eesti rahva "üldrahvaliku antifäšistliku rinde" säilitamise vajadusest võitluses fäšistlike vallutajate vastu "rahva ühishuvide nimel", kaasa arvatud kodanlus, kulakud ja kaubitsejad. Teatud määral õigustatuna fäšistide poolt okupeeritud Eesti tingimustes, pidi Nõukogude Armee tingimustes see joon viima ja viiski klassipoliitika ähmastumiseni, ulatusliku flirtimiseni kodanlike ohvitseridega, partei ja komsomoli ridade risustamiseni kodanlike elementidega (on teada, et suur osa neist tuli üle vabariigi parteiorganisatsiooni), kaadrite teatud osa klassilepituspoliitika vaimus kasvatamiseni ja lõppkokkuvõttes korpuse võitlusvõime langemiseni. Seda kõike tehti sm Karotamme mõjul ja teadmisel, nagu tõendavad tema tollased avalikud esinemised. Temast sõltumatult purustasid sõjaväe poliitöötajad selle joone, ent sedagi alles 1944. aastal. Edasi. Maareformi taastamine vabariigis aastail 1944–1945 oli suu rel määral ähmastatud tema teostamise administratiivse loomuse tõttu. Kehvikute ja sulaste hulgad jäid tõstmata võitlusse kulakute vastu. Ükskõik milliste objektiivsete põhjustega seda ka õigustati, tegelikult

ilmnes selles hirm klassivõitluse arenemise ees maal ning selle põhjuseks oli toosama kõdunenud kodanlik-natsionalistlik teooria vabariigi rahvamajanduse taastamise ja arengu üldrahvuslikust või üldtalupoeglikust (sealhulgas ka kulakute) huvitusest. Just see masside kõrvaletõrumine seletabki asjaolu, et kui reform teostati 1944. ja 1945. a mõne kuu jooksul, siis selle moonutuste likvideerimine nõudis mitu aastat pingelist tööd ning nende moonutuste jäänustega puutume kokku veel tänagi. Samast suhtumisest Eesti maarahvasse kui ühte tervikusse tulidki kõik need lõputud vead, millest seltsimehed siin on juba palju rääkinud, ning seda pole enam mõtet korrata.

Üleele pillas sm Karotamm oma esinemises fraasi, et 1946. või 1947. aastal (ma täpselt ei kuulnud) ilmnes, et me lähenesime kollektiviseerimisele. Minu arvates oligi viga selles, et see alles "ilmnes" 1946. või 1947. aastal, kui ometi juba 1940. aastast alates oleks pidanud plaanipäraselt ette valmistama maaelu sotsialistlikku ümberkorraldamist ning kõiki jooksvaid ülesandeid lahendama etappidena sel teel, selle üldise ülesande koostisosadena. Ent, seltsimehed, seda ei tehtud ning seda oleks tulnud avalikult tunnistada ning mitte piirduda poolikute vihjetega, nagu sm Karotamm seda seni on teinud.

Katsed teostada kulakute kindlakstegemist 1947. aastal jällegi administratiivsel teel, Veimeri jutud sellest, et kulaklus klassina lii videeritakse Eestis n-õ rahulikul teel maksude abil, kolhoosikorra populariseerimise otsene mahasurumine Karotamme poolt (sealjuures oli ajalehele "Noorte Hääl" antud otsene käsk mitte avaldada ühtegi materjali ilma tema enese viisata), massiline kulakutesse puutuvate materjalide kinnitamata jätmine MNs, suur kära pahempoolitsevate liialduste ohtlikkusest kolhooside organiseerimisel, kusjuures puudus igasugune konkreetne võitlus laialt levinud meeleoludega kolhooside vastu — kõik see andis paljudele EK(b)P V kongressi delegaatidele õiguse süüdistada sm Karotamme, Veimerit ja Puuseppa parempoolse kallakluse elementides.

On teada, et kõigesse sellesse tõi järsu pöörde ÜK(b)P KK brigaad. Kuid enne kongressi, kongressi ajal ega ka pärast kongressi ei tunnistanud mitte ükski neist seltsimeestest avalikult oma vigu ega avanud oma kodanlik-natsionalistlikku olemust.

Edasi. Karotamm ja Veimer varjasid EK(b)P KK liikmete eest oma jampslikke oportunistlikke ideid kulakute ümberpaigutamisest tööstusse. Ja kui kulakud tuli vastu nende sm-te tahtmist ikkagi välja saata, siis polnud kogu nende hoolitsus suunatud selle tähtsaima operatsiooni täielikumale teostamisele, vaid selle ulatuse piiramisele loosungiga "mitte ärritada elanikkonda", nagu sm Ajo siin õigesti märkis. Ent seda ei saa jälle hinnata kuidagi teisiti kui enese kohandamist igane-

nud kodanlik-natsionalistlike elementide hoiakuga, kui lepituspoliitikat klassivaenlaste suhtes, kui püüet demonstreerida mingit oma klassidest kõrgemal seismist.

On teada, et selleks ajaks jäi veel suur hulk kulakute asju lahendamata, mida MN oli valesti tagasi lükanud, ent kui ELKNÜ KK sekretär sm Tolbast tõstatas selle küsimuse nõupidamisel sm Karotamme juures, siis ütles sm Karotamm otse, et see olevat provokatsiooniliste kuulujuttude levitamine, mille eest EK(b)P KK hakkab võtma parteilisele vastutusele, sest kõik asjad olevat juba läbi vaadatud. Kuidas lood tegelikult olid, seda näitab asjaolu, et Hiiumaale, kus ma võtsin osa kulakute väljasaatmisest KK volinikuna MN poolt, saabusid materjalid alles operatsiooni teostamise päeval ja järgmisel päeval. Partei maakonnakomitee sekretäri ega mind ei lastud väljasaadetavate nimekirjade ligigi ja kui me nõudsimе šifrogrammiga vastust selle, transpordiraskuste ning Tallinna merelaevanduse lausa sabotaažini ulatuva saamatuse kohta, siis saime sm Karotammelt täiesti arusaamatu vastuse.

Edasi. Kõigile on teada, et sm Karotamm asus väikeste kolhooside ühendamise ning kolhoosides hoonete kokkuvedamise küsimuses täiesti valel positsioonil kuni selles küsimuses selge otsuse tegemiseni ÜK(b)P KKs. Kuid sm Karotamm ei tunnistanud oma vigu siis ega tunnista ka praegu, ta läks neist vaikides mööda ja piirdus nende küsimuste püstitamiseга järjekordsete tööülesannetena. Pole imeks panna, et kõigis neis küsimustes on praegugi osal algastme partei- ja nõukogude aktiivil säilinud tendents neid tähtsaid ettevõtmisi alahinnata, leplikkus kolhoosidesse pugenud kulakute vastu jne.

Sm Karotamm esines üleeile ja märkis, et komsomoliorganisatsioonid on teinud ära teatud töö komsomoliorganisatsioonide loomiseks kolhoosides. Kõik, mis selles suhtes on tehtud, pole piisav mahu ja eriti kvaliteedi poolest. Kuid sm Karotamm ei meenutanud üldse seda, et sedagi ebapiisavat tööd pole tehtud EK(b)P KK, vaid ÜLKNÜ KK juhtimisel. Ja vaatamata sellele, et EK(b)P KK büroo määramisel on tõstatatud mitu põhimõtteliselt tähtsat küsimust komsomoliorganisatsioonide kohast ja ülesannetest kolhoosides, pole seda kas tehtud või on tehtud üksnes suure hiline misega ja pärast pikki pealekäimisi. Palju on tulnud teha partei maakonnakomiteede kaudu lepingulises korras.

Nagu näete, on kogu sm Karotamme suhtumine partei maaelupoliitikasse, eriti seoses tema praeguse soovimatusega oma vigu tunnistada, vaid vigade ahel, mida ta ei taha tunnistada, ning vanade vigade kordamine.

Juhataja sm KÄBIN: Aeg on läbi. Millised on ettepanekud?

Mulle on vaja veel 5 minutit. (Kohalt: Vastuväiteid pole.)

Nagu siin juba õigesti märgiti, on sm Karotamm otsustanud ümbritseda end endale isiklikult lähedaste inimestega, asendanud tihti parteilise suhtumise kaadritesse ja inimestesse isiklikul sümpaatial või antipaatial põhineva suhtumisega.

Ma võin näiteks tuua Pärnumaa komsomoli maakonnakomitee endise sekretäri Kuruli. Tema isa oli sm Karotammega seotud põrandaaluse tegevuse ajal. Kuid nagu näitas juurdlus, Kurul tappis ettevaatamatuse tõttu punaarmeealase. Tema üle peeti kohut ja ta sai kaks aastat tingimisi. Meie komsomoli KKs ilmutasime siin lubamatut liberaalsust ning viivitasime Kuruli mahavõtmisega kuni uue kandidaadi leidmiseni. Tõsi küll, see toimus sm Karotamme teadmisel. Siis sain ma Pärnu komsomoli linnakomiteelt materjali selle kohta, et Kurul on võtnud altkäemaksu. Me korraldasime juurdluse, mis kinnitas niihästi saadud materjali kui tõi ka ilmsiks täiendavaid andmeid šantaaži kohta. ELKNÜ KK büroo võttis vastu otsuse visata Kurul viivitamatult komsomolist välja ja anda kohtu alla. Ma kandsin sellest ette sm Karotammele, kes ütles mulle, et tundis tema isa, kes oli hea inimene, ent kui faktid on tõepoolest ümberlukkamatud, siis ta meie otsuse vastu ei ole. Kuruli üle nõisteti kohut ja ta pandi mitmeks aastaks vangi. Ja siis? Ei läinud mõnda kuudki mööda, kui Kurul ENSV ÜN Presiidiumi otsusega amnesteeriti.

Võtkem usuvastase propaganda küsimus. See kuulub muidugi kodanliku natsionalismiga võitlemise küsimuse juurde, kuid kui seda juba puudutati, siis sm Karotamm poleks tohtinud piirduda vaid selle üldsõnalise tunnistamisega ja ülesannete püstitamisega, seda enam et me oleme pleenumitel sellest juba korduvalt kuulnud, vaid oleks pidanud selgitama, miks tema otseselt takistas võitlust usumeeste nõukogudevastase tegevusega. Usukogudused, eriti säärased nagu adventistid, baptistid jt, kes on USA agentuur, on ameeriklaste poolt siia toodud ja peavad elavat kirjalikku ja võib-olla ka mitte ainult kirjalikku sidet oma "vaimulike hingekarjastega" USAs. Nad tegelevad avaliku nõukogudevastase tegevusega ning ei saa pidada juhuslikuks seda, et see tegevus on kõige elavam just Nõukogude Liidu loodepiiri sõjaliselt kõige ohustatumates piirkondades — Läänemaal ja Hiiumaal. Kuigas saab niisugustest asjaoludest neile tähelepanu pööramata mööda minna? ELKNÜ KK on korduvalt tõstatanud seda küsimust ja teinud mitmel korral niihästi propagandaosakonnale kui ka sm Karotammele isiklikult ettepanekuid usuvastase võitluse tugevdamiseks. Kuid neile ettepanekutele pole reageeritud. Muud väljapääsu nägemata pöördus ELKNÜ KK EK(b)P KK büroo poole ametliku ettekandega, kus olid esitatud usuorganisatsioonide nõukogudevastase tegevuse faktid, tehti konkreetseid ettepanekuid ning nõuti selle küsimuse arutamist bürool. Ma andsin isiklikult selle

dokumendi üle kõigile EK(b)P KK sekretäridele. See kiideti heaks, kuid seda ei antud ikka büroole arutamiseks, vaatamata korduvatele meeldetuletustele ja minu ettekandele EK(b)P KK pleenumil, vaatamata ÜLKNÜ KK töötajate meenutustele. Sm Karotamm on korduvalt tunnistanud selle unarusse jätmist, on lubanud anda korralduse seda asja arutada, kuid pole midagi teinud.

Oengo küsimuses ei lasknud Karotamm lihtsalt suudki lahti teha: "Lõpetage selle asjaga minu juures käimine, ta on asendamatult spetsialist ning peab töötama." Ent küsimus vabariigi kõrgkoolide risustamisest kulaklike elementidega? 1945. a tõstatati see küsimus EK(b)P KK ja isiklikult sm Karotamme ees, kuid mitte midagi ei tehtud. Sm Karotamm ei soovi oma vigu põhjalikult ning ausalt avada ja ta ei suudagi seda ning ma olen veendunud, et ta ei saa ega tohigi jääda EK(b)P KK sekretäri kohale.

Seltsimehed! Ma olen põhjalikult nõrдинud ka sm Pälli esinemisest. Ta kas ei taha oma vigu tunnistada või püüab pleenumi liikmeid lubamatute võtetega segadusse viia. Kes siis ei teaks, et sm Päll on igas asjas olnud intelligentsi hulka kuuluvate kosmopoliitlike elementide eestkostjaks? Ma arvan näiteks tänini, et kui sm Karotamm tegi selles suhtes vigu, siis tegi ta neid just sm Pälli mõjul. Asus ju sm Päll nendes küsimustes alati vetruvale positsioonile. Sellest rääkis sm Kelberg. Ma võin lisada, et EK(b)P KK koridoris kuulsin ma ise, kuidas sm Päll kuulutas, et võitluses kosmopoliitisevate kirjanike ja poetidega me kindlasti liialdame, et tuleb meeles pidada, et neil on minevikuigandeid ja neile peab andma õiguse oma arvamust avalikult välja öelda ning seda ei tohi summutada. Vastupidi, see on hoopis stiimuliks eesti kirjanuduse ja kunsti arendamisel n-ö vastandite võitluse kaudu. Kas sm Päll on printsiipsaalselt esinenud kasvõi ühelgi KK büroo istungil? Ja seda kummalisem on kuulda sm Pällilt küsimust — miks polnud niisugust kriitikat EK(b)P V kongressil. Mida siin imestada? Me vaatasime lõppude lõpuks teie ja teiste juhtide peale, ent kui te läksite neist vigadest mööda neid märkamata, kuidas te siis võite nõuda, et meie oleksime pidanud neid märkama?

Te räägite, et olete olnud parteis 30 aastat, olete võidelnud Kruusi ja Andreseniga. Kui te nendega nii armsalt räägite ja soojades suhetes olete, miks te siis meilt nõuate, et meie kogu selle vaenuliku jõugu purustaksime? (Ma ei räägi kõigist seltsimeestest, vaid ainult endast.) Just säärane leppimispoliitika niisuguste faktidega on aktiivi seas loonud lihtsalt väga raske atmosfääri. Minu endaga on tihti juhtunud, et oleksin tahtnud häält teha, kuid ma kartsin, mõtlesin, et olen noor, pole üles kasvanud nõukogude tingimustes, mind kasvatati väga tugeva

kodanliku surve all valgekaartlikus õppeasutuses, kas pole mul äkki mõningaid pahempoolitsevaid hälbeid — ja ma vaikisin, seepärast et arvasin, et... (Sm Meri ei lõpeta oma lauset. Stenografist.)

Mulle näib, et küsimus pole ainult sm Karotammes üksi, vaid rääkida tuleb ka teistest sm-test.

Mul on EK(b)P KK pleenumile avaldada seda, et ma ei pea võimalikuks sm Tellmani edasist viibimist EK(b)P KK büroo koosseisus järgmistel kaalutlustel. Ma tulin 1944. a rindelt Tallinna ja astusin tema juurde sisse. Eravestluses nelja silma all ütles ta mulle selge sõnaga, toetudes üksikute Nõukogude sõjaväelaste halva käitumise üksikutele juhtumitele, et ootab igatsusega seda aega, mil Nõukogude Armeed viimaks ometi vabariigi territooriumilt minema viiakse.

Kressi suhtes. 1942. a ütles ta mulle järgmist: “1940. ja 1941. aastal ajasid Nõukogude Liidust tulnud venelased palju asju meie töös nurja, kuid nüüd ei lase me pärast vabariigi vabastamist enam seda sündida, et keegi neist hõivaks vabariigis juhtiva koha ja mõjutaks asjade käiku.”

Ma tunnistan ja mõistan täielikult oma viga, oma kuritegu, et ma need ütlused n-ö ära unustasin.

Tuleb paratamatult tunnistada, et sm Karotamme vead kajastusid meie kõigi ja ka minu enese kui ELKNÜ sekretäri töös.

Kuid kas me oleme teravalt tõstatanud küsimusi kulaklike ja kodanlik-natsionalistlike elementide kohta? Sugugi mitte alati. Pole olnud harvad need juhtumid, kui nende küsimuste bolševistlik käsitlus asendati liberalismi ja printsipiitusega. See printsipiitus avaldub tihti ka komsomolitöötajate valikus ja paigutuses. Nii saade i ÜK(b)P KK otsuses figureeriv Taft vabariiklikku parteikooli ELKNÜ KK aparaadist. Olles saanud grupi parteiorganisatsiooni sekretäriks moonutatud, s.o pehmenetatud kujul informatsiooni Tafti nõukogudevastase väljaastumise kohta, ei võtnud me midagi ette selle asja uurimiseks, vaid vastupidi, panime ta ajutiselt kohale Tallinna Noortemajas. Kui möödunud aastal selgus, et komsomoli Tallinna linnakomitee endine sekretär Puusner töötas Saksa kontsentratsioonilaagris olles seal kirjutajana ja elas kokku laagriülema naise, siis mina täiendasin seda asja, selle asemel et küsimust printsiipsaalselt üles võtta, sellega, et uskusin tema kaasvangide tunnistusi Puusneri väidetavast põrandaalusest nõukogudelikust tegevusest laagris, ja olles saanud sm Karotammelt vastavad juhendid, tegin ettepaneku piirduda vaid tema kõrvaldamisega komsomoli linnakomitee sekretäri kohalt.

Kõigil neil ja paljudel teistel juhtudel ei saa ma piirduda üksnes sm Karotamme mõjule viitamisega. Need on minu enda vead ja süüteod partei ees ning nende eest kannan vastutust mina isiklikult.

Juhataja: Selleks, et me ei kaotaks aega resolutsiooni töötlemisel, on ettepanek valida praegu komisjon resolutsiooni töötlemiseks. Sõna ettepanekuks komisjoni koosseisu kohta on sm ABELSIL³¹.

Sm ABELS: Seltsimehed, ma teen ettepaneku valida resolutsiooni koostamiseks komisjon järgmises koosseisus:

1. sm KÄBIN — komisjoni kokkukutsumine — EK(b)P KK sekretär
2. sm AJO — Viru maakonna parteikomitee sekretär
3. sm VAHA — ENSV põllumajandusminister
4. sm VEIMER — ENSV MN esimees
5. sm JERJOMIN — EK(b)P Narva linnakomitee sekretär
6. sm KAROTAMM — EK(b)P KK sekretär
7. sm KELBERG — Harju maakonnakomitee sekretär
8. sm KOZLOV — ÜK(b)P KK instruktor
9. sm KRÜNDEL — Tallinna linnakomitee sekretär
10. sm KUUSIK — EK(b)P KK sekretär
11. sm KUZMIN — EK(b)P KK sekretär
12. sm LEEDE — Tartu linnakomitee sekretär
13. sm LENTSMAN — EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja
14. sm MOSKALENKO — ENSV julgeolekuminister
15. sm MÜÜRISEPP — MN esimehe asetäitja
16. sm PONOMARENKO — ÜK(b)P KK sekretär
17. sm PÄLL — ENSV ÜN Presiidiumi esimees

³¹ABELS, Georg (1898–1967). Pärit Pärnust, KP liige 1921. Oli aastail 1922–1923 Ametiühingute Kesknõukogu agitaator Pärnumaal II Riigikogu valimistel, mõisteti 1924. a 149 kommunisti protsessil eluks ajaks sunnitööle, vabanes amnestiaga 1938. a. Juunist juulini 1940 oli Pärnu abimaavanem, 1940–1945 ENSV põllumajanduse rahvakomissar. Sõja ajal oli N. Liidu tagalas. 1945–1949 oli RKN/MN juures asuva Kultuurhariduslike Asutiste Komitee esimees, 1949–1953 MN juures asuva Maaparanduse Peavalitsuse juhataja, 1953–1957 Kultuuriministeeriumi Loengute Keskbüroo direktor, 1957–1964 ühingu "Teadus" esimehe asetäitja. EKP KK liige 1941–1952, ENSV ÜN I–V koosseisu saadik.

18. sm SAAT — ajalehe "Rahva Hää!" toimetaja
 19. sm SOKOLOV — EK(b)P KK põllumajandusosakonna juhataja
 20. sm STEPANOV — EK(b)P KK partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganite osakonna juhataja
 21. sm TELLMAN — EK(b)P KK naistöö osakonna juhataja
 22. sm ŠIFER — ENSV sotsiaalkindlustuse ministeeriumi sektorijuhataja
 23. sm JAGODKIN — ÜK(b)P KK juures oleva Keskkontrollkomisjoni aseesimees
 24. sm JAKOBSON — ENSV kirjanik
 25. sm JAANIMÄGI — EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitja
 26. sm JAANUS — Viljandi maakonnakomitee sekretär.

Juhataja: Kas on mingeid märkusi, täiendusi, taandusi? Ei ole? Hääled: Ei ole. Panen hääletusele, neil, kes on selle ettepaneku poolt, palun kätt tõsta. Palun käed alla lasta. Kes on vastu? Ei ole. Erapooletud? Ei ole. Ühehäälselt vastu võetud.

Juhataja: Sõna saab sm ASSNIN³² — EK(b)P KK Keskrevisjonikomisjoni liige, ENSV elamuehituse minister.

Sm ASSNIN:

ÜK(b)P KK otsus ja ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko ettekannetõtsid esile meie vabariigi parteiorganisatsiooni töö kõige tõsisemad ja olulisemad küsimused. Pleenumil toimuvad läbirääkimised, see otsus ja see ettekanne on meile kommunistidele, sellest pleenumist osavõtjatele, suurepäraseks bolševismi kooliks ja ma pean ütleva, et selle otsuse tähtsust on raske üle hinnata.

Ma tahan vastupidiselt oma sõnavõtu kavale (ma parandasin seda käigu pealt) teha mõne märkuse sm Pälli esinemise kohta. On vähe öelda, et see sm Pälli esinemine meid üllatas ja ärritas. Nagu näha, on ta unustanud, et enne seda vastutavat ametikohta, millel ta praegu on, oli ta hulk aastaid EK(b)P KK propagandasekretäriks. Seejärel püüab ta lolli mängida ja kõrvale hiilida. See pole 30-aastase staažiga kommunistile kohane. Tuleb öelda, et sm Pälli niisugune ja Veimeri analoogiline avaldus selle kohta, et sm Karotammel on raske iseloom, ning põhjendada

³²ASSNIN, Moissei (1914–?). Pärit Valgevenest, KP liige 1932. Aastail 1931–36 õppis Leningradi Kuibõševi-nimelises Autoteede Instituudis. Oktoobrist 1940 kuni 1941. a-ni NKVD mingi valitsuse ülem Tallinnas, 1941 teedehitusväeosa ülem. (ERAF, f 1, n 6, s 190.)

sellega oma põhimõttelagedust on lubamatu. Kus on seda enne nähtud, et juhtiv kommunist "sobitaks" oma printsiipaalsuse ja parteipoliitilise töö ühe või teise töötaja iseloomuga. Ma olin vapustatud, kui kuulsin seda Veimeri suust, keda ma pidasin printsiipaalseks inimeseks majandusküsimuste lahendamisel, ent siin ilmneb, et sm Karotamme iseloom hoidis teda kütkes. Sm Päll kordas siin sm Karotamme paljude sm-te poolt hukkamõistetud seletust selle kohta, nagu oleks Kruusi ja Andreseni 1940. aastal parteisse võtmise fakt kõrvaldanud küsimuse nende minevikust ja vajaduse nende praegust tööd kontrollida. See on täiesti väär. See sm-te Karotamme ja Pälli põhimõttelage seletus tähendab tegelikult seda, et neid partei ridades nähes unustasid sm-d Karotamm ja Päll oma kunagise võitluse Kruusi ja Andreseni vastu ning nüüd tekib tööpoolest kahtlus, kui võrd sm-d Karotamm ja Päll olid printsiipaalsed ja edaspidi unustasid kontrollimata, kuidas need tegelased praegu töötavad. Ja töötabki Andresen MNs ning tegeleb samade küsimustega, mida KK aparaadis juhib sm Päll.

Järgnevalt on Andresen sm Pälli otsene asetäitja. ÜN Presiidiumi esimees sm Päll teab, et kõigisse valdadesse ja külanõukogudesse saadeti standardsed ENSV ÜN Presiidiumi juhtkonna portreed, saadeti kolm portreed, nende seas ka Andreseni oma, et ükskõik milline külast tulnud inimene ta ära tunneks. See asjaolu jäigi märkamata. Oma põhikohustuste poolest ÜN Presiidiumis polnud Andresen üle koormatud, seal ta erilist vaeva ei näinud, vaid lõpetas sel ajal mittestatsionaarselt Kõrgema Parteikooli ja rääkis häbenematult, et küll on tal suurepärane töö, kus on olemas kõik võimalused õppimiseks, ent tema õppimine toimus tööajast. Andreseni tegevus toimus sm Pälli silma all ja minu arvates käib see Andresen kuni viimase ajani ÜN Presiidiumi majas, s.t aparaadis ("Elame veel!"), püüdes seda mõnele aparaadi töötajale demonstreerida.

Veel tahan ma öelda sm Pälli avalduse kohta, et teda ei kritiseeritud selles küsimuses V kongressil. Meile, kommunistidele, see au ei tee, et me õigeaegselt ei esinenud, ning nüüd on ÜK(b)P KK seda ammendavalt näidanud. Just sellele sm Päll apelleeribki: meie oleme eksinud, aga teie ise pole midagi näidanud, ja seda nüüd, kui arutatakse ka pärast V kongressi tehtud vigu. Ma arvan, et küsimuse niisugune püstitamine on täiesti väär.

Mind paneb imestama, kust küll tuleb sm-tel Karotammel ja Pällil säärane kirjanduslik ja kirjastuslik kihelemine, sest vaevalt on nad jõudnud kõne maha pidada, kui see juba viivitamatult trükki antakse. Kust on pärit püüe oma "teoseid" igavikustada? Ma arvan, et see on kõige ele-

mentaarsema tagasihoidlikkuse minetamine, ja seda ajal, kui hädavajalik kirjandus jääb välja andmata, eelkõige TAs.

Ma arvan, et sm Pälli avaldus selle kohta, et ta "parandas" Kingissepa artiklit, on pühadustrüvetav teguviis. Kuidas saab Päll parandada Kingissepa, kes on tuntud kogu meie maal?

(Päll: Ma ei parandanud Kingissepa artiklit, vaid oma artiklit temast.) Kodanlike natsionalistide meeleheaks püüdis Päll Kingissepa parandada.

(Saalist: Seda on kerge kontrollida ja järele vaadata, mis seal on ja mida pole. Näete, seda ei või kirjutada, aga ilma selleta võib.)

Kruusile ja Andresenile pole tagasihoidlikkust eriti antud. Näiteks siis, kui arutati näidendit Viktor Kingissepast (selle autor võtab samuti pleenumist osa), teatas Kruus, et ta on olnud Kingissepale eriti lähedane. Kuid Kruusil oli vaja heita varju Kingissepa suurele osale Eestis. Kruus reklaamis häbitult oma populaarsust NSVL välisministeeriumis, jutustas, et käis välisministeeriumi juhtivate töötajate juures Moskvas jne jne. Niisugune reklaam tekitas illusiooni, et ta on ilmeksimatu. Kruus reklaamis kõikjal, et NSVL TA ning koguni selle president sm Vavilov ise on korduvalt märkinud ENSV TA erakordset produktiivsust. Ma ei taha sellega küll kõigi meie teadlaste tööd halvustada, kuid tahan näiteks tuua ühe meie ministeeriumile lähedase instituudi. Ma pean sellest pleenumile rääkima. See on Ehituse ja Arhitektuuri Instituut, mida kahjuks juhtis Maddison, kelle 70. sünnipäeva hiljuti tähistati. Väga huvitav on see, mida too teadlane ütles vastukõnes kõigile tervitustele ja õnnitlustele. Ta meenutab vaid kolme naise nime — need on tema ema, tema esimene ja teine abikaasa, keda ta tänas oma "edusammude" eest, ja mitte ühtegi sõna meie riigist, mis on andnud talle tingimused teaduslikuks tööks ja millele me kõik Nõukogude Liidu kodanikud tänu võlgneme!

Ent hiljuti võisime Õpetatud Nõukogu koosolekul kuulda, et selle Maddisoni jaoks polevatki loodud mingeid tingimusi. Möödunud aastal arutas MN spetsiaalselt TA 1950. a temaatilist plaani ja me imestasime, et plaanis ei vastuta mitte keegi tööde täitmise eest. Si ure vaevaga saavutasime selle temaatilise plaani muutmise. Sm Veimer toetas meid. Läheb aasta mööda, annavad aru akadeemik Maddison ja kurikuulus Oengo, keda hoiti Ehituse ja Arhitektuuri Instituudis, ning peaaegu mitte ükski töö pole nii ette valmistatud, et seda oleks saanud 1950. aastal avaldada — kõik oli vaid märkmete kujul, kõik oli formuleerimata ja need päevavargad panid selle aasta jooksul nahka mitusada tuhat rubla. Kord andsime ülesandeks teha uuring Lasnamäe lademe kivimaterjalidest. Seda uuris professor Jürgenson ja töö valmis õigel ajal, kuid

esitati sellisel kujul, et vastab USA autoteede ehitamise tehnilistele tingimustele, ja polnud seal sõnakestki sellest, kuidas see vastaks NSVL teedehituse tehnilistele tingimustele.

Ja mis puutub uute värskete inimeste ilmumisse Teaduste Akadeemiasse, siis see oli ületamatu probleem.

Sm Päll tahtis vastutusest kõrvale hiilida. Selgub, et siin kritiseeritud Adamson-Eric, kes meie kunstiasutusi juhib, tegeleb veel ka loomingu-ga. Kui sisenete EK(b)P KK hoones konsultatsioonipunkti ruumi, kus toimub Kõrgema Parteikooli õppetöö ja kus juhib seminare sm Käbin, siis näete seinal paskvilli meie Eesti Donbassist, kus nürides ebaseeldi-vates värvides on kujutatud seda tööstuskeskust. See on Adamson-Ericu pilt. Sm Pälli abil ronis ta parteikassasse ja sai selle haltuurapildi eest 8156 rubla.

Ma tahaksin veidi täpsustada küsimust, mille kohta sm Ponomarenko ütles, et see, kui meie maal NSVL ÜNi esitatud kandidaat keeldub, on pretseedenditu juhtum. Juhtus nõnda, et partei maakonnakomitee kiirustas selle Uustalu esitamisega, ta polnud parim stahhaanovlane, tehti suur viga, kuid selle asemel, et uut kandidaati otsida, algas veenmine. Sm Käbin sõidab kohale, saab selle kandidaadi kätte, kuid temast jagu ei saanud. Nüüd võeti appi ametiisik, kelleks olin mina. Sm Käbin rääkis mulle, et Karotamm nõudvat minu sinnasõitu. Mind leiti aktiivilt ja ma pidingi sõitma. Kui kohale jõudsin, siis leidsin eest vapustava pildi. Kohal oli ka EK(b)P KK instruktor sm Vaino, kes mulle jutustas olukorrast.

Ma ei taha laskuda üksikasjadesse ning ei hakka lähemalt jutustama sellest, kuidas väljavalitud kandidaat end ülal pidas, seda teatakse niigi, kuid ma hakkasin enne koosolekut sm Käbinilt veenma, et ei esitataks seda kandidaati, ja kui selleks saadi sanktsioon, siis valitses tehases niisugune rahuldustunne, et seda on raske kirjeldada. Kohe otsustasime leida uue kandidaadi, kelle leidsimegi. Tal olid tehases suured teened, ta on mölder, kelle brigaadi töö tulemusena oli see tehas saanud üheks parimaks.

Kuid ma ei taha sellest rääkida. Kui näis, et see küsimus on juba lahendatud, hakkas telefon helisema. Sm Karotamm küsib, kas me Uustalu otsust pole veel muutnud ega teda ümber veennud. Kus on siin printsiipiaalsus?

(Küsimus saalist: Kas te kohtusite temaga?)

Mina isiklikult ei kohtunud.

Ma pean veel ütlema, et siin märgiti ära tõsiseid lünki töös kaadriga. Meid, majandusmehi, ärritas eriti tihti see, et meie süsteemis kuidagi

eksinud inimest püüti edutada paremale kohale. Nii juhtus ka meie töötajatega. Nõnda oli meie ministeeriumis, kus ma töötan poolteist aastat, keegi Šamardin. Sm Veimer helistas meile mitmel korral ja küsis, miks te seda sulgi peate, laske ta lahti. Lasksimegi ta lahti, kuid siis äkki saime EK(b)P KK protokoll, kus on kirjas, et seesama Šamardin on määratud Sovhooside Ministeeriumi chitustrusti juhatajaks, ja vaid seetõttu, et ta on sovhooside ministri semu.

Meie süsteemis töötas seikleja Nõo, me kihutasime ta minema. Aga ka teda oli vaja kuhugile paika panna ja kuhu mujale tal minna oligi kui kunstialale. Ta määrati Eesti Draamateatri direktoriks, see on lihtsalt speaktaakel!

(Hää! Kus ta varem töötas?)

Ta töötas Estsnabsbõtis. Endine ministeeriumi automajandi ülem, keegi Tammuru, kes vallandati igasuguse usalduse puudumise tõttu, oli saanud kodanlikul ajal medaleid. Kus ta praegu istub? Vastutaval kohal, juhib kultuurimaja Sakala 35! Kommunaalmajanduse Ministeeriumis töötas pikemat aega Lüüs, siis sattus meie juurde. Ma olin sunnitud andma tema kohta käskkirja, kavatsesin teda vallandada, kuid jüime hiljaks, sest KK otsusega edutati ta ülimalt astutusrikka Maaparianduse Peavalitsuse ülema asetäitjaks. Sellel peavalitsusel aga on meie vabariigis kardinaalne tähtsus. Näete, milline järsk ametikõrgendus. Veel kedagi Pantelejevit püüti määrata Kolhoosiehituse Peavalitsuse peainseneriks.

Ma teatasin, et selline olukord on väljakannatamatu, et ta pole end millegagi näidanud, et tal on partei ees palju võlgu. Sm Karotamm ei tahtnud midagi kuulda, kuid siin EK(b)P KK bürool jäi peale parteilise demokraatia — 4 häält 2 vastu. Mind toetasid sm-d Käbin ja Veimer, ettepanek võeti vastu, ent kuidas käib närvidele selline süsteem, kui mitmesugustel põhjustel töölt kõrvaldatud ja vallandatud inimesi jätkuvalt edutatakse. Kas meil tõesti ei jätku väarikaid inimesi edutamiseks?

Veel tahan ma rääkida ühest väga tõsisest asjast. Sel ajal, kui olin KK viljavarumisvolinikuna Võrus varumist abistamas, sõitis sinna ka sm Perov. Ma palusin tal sõita ühte MTJi, sest seal polnud pikka aega palka makstud nagu tol ajal paljudes kolhoosidevahelistes ettevõtetes. Seal antakse ainsaks vastuseks, et süüdi on Moskva. Töötavad seal päevavargad, ei suuda tagada inimestele palka, aga vastus on ikka ainult üks — süüdi on Moskva. Võib öelda, et paljudes kohtades jäeti töö tegemata või esitati probleem oskamatul ministeeriumile, aga süüdi on ikka Moskva. Estsnabsbõtis vastatakse kõigile küsimustele, et Moskva ei anna. Ma saatsin oma inimese, lähevad ühte ministeeriumi, lähevad teise ja tuleb välja, et keegi ei ütle ära.

Juhataja sm KÄBIN: Sm Assnin on rääkinud 25 minutit, ta palub veel 5 minutit. Kas anda? (Hääled: Anda!)

Selgub, et lood pole nii. Fakte võib esitada väga palju, kuid tuleb vaadata, et loodrid ei looks niisugust muljet, sest me teame, kui palju Moskva meie vabariiki aitab.

Viimaks veel küsimus noortest spetsialistidest. Me pole suutnud saavutada olu corda, et saaksime noori spetsialiste. Oli säärane teooria, et spetsialiste koolitavad ainult meie oma vabariigi õppeasutused. Kuid kas suudab meie vabariik valmistada ette nii suurt hulka erinevaid spetsialiste, selliseid elukutseid, nagu näiteks klaasi- ja keraamikainsenerid? Pean ütleva, et ei seesama Andresen ega tema asemele tulnud Vaarandi pole teinud midagi selleks, et saada spetsialiste väljastpoolt. KK bürool löödi ägedaid lahinguid. Spetsialiste saada ei õnnestunud. Lõpuks tõstatan küsimuse ja kirjutan kirja sm Karotammele — aidake spetsialistidega! Oma inimesi hakkame ka õpetama. Hiljuti teatatakse MNst, et ainult meie vabariigist antakse nii- ja niipalju spetsialiste. Paistab, et ikka veel ei taheta saada spetsialiste teiste liiduvabariikide kõrgkoolidest. Palun bürood suhtuda sellesse küsimusse vastutustundelisemalt. Ehitusplatsidele antakse meie ainult kolm inseneri, praegunad õpivad ja töötavad ministriumis, seega pole mingit täiendust! Kuidas me saame uut tehnikat juurutada ja töid mehhaniseerida, kui me ei saa spetsialiste? Vaatamata sellele, et sm Veimer aitab palju praktilise töö osas, esineb riikliku distsiplini jämeda rikkumise fakte. Nii pole paljudel objektidel antud üle ehituste tehnilist dokumentatsiooni. I. detsembriks, nagu Nõukogude seadus ette näeb, ja praegu lõpeb juba esimene kvartal. See ohustab riikliku plaani ülitähtsate objektide ehitamist ja peale inimeste manitsemise pole midagi tehtud — millest küll tuleb see põhimõttelage suhtumine neisse, kes jämedalt rikuvad riiklikke seadusi?

Juhataja sm KÄBIN: Sõna on sm LATÕŠOVIL³³ — EK(b)P KK liikmel, EK(b)P KK rasketööstusosakonna juhatajal.

Sm LATÕŠOV:

Seltsimehed! Ma jagan täielikult kõigi juba esinenud seltsimeeste arvamus, et on raske üle hinnata ÜK(b)P KK poolt EK(b)P KK töö kohta

³³LATÕŠOV, Gavril (190–?). Pärit Brjanski oblastist, KP liige 1932. Aastail 1932–1938 õppis Moskva Stalini-nimelises Raudteeinseneride Instituudis, oli 1945–1948 EK(b)P KK ehituse ja kommunaalmajanduse osakonna juhataja, 1948–1950 samas rasketööstuse osakonna juhataja. Aprillis 1950 vabastati ametist ja suunati ÜK(b)P KK käsutusse.

tehtud otsuse positiivset tähendust meie vabariigi parteiorganisatsiooni, samuti kõigi Eesti töötajate elu praegusel etapil.

Esiteks sellepärast, et see otsus on järjekordseks ilminguks ÜK(b)P KK tähelepanust ja hoolitsusest ENSV eest.

Teiseks sellepärast, et see otsus annab Eesti bolševikele võimaluse igakülselt neist tõsisest vigadest ja moonutustest ülesaamiseks, mida EK(b)P KK on teinud parteiorganisatsiooni tegevuses vabariigi rahvamajanduse ülesehituse ja juhtimise alal. Ta annab kommunistide kätte bolševistliku arsenalit juba läbiproovitud vahendi kommunistliku ühiskonna ülesehitamiseks, milleks on tööalaste puuduste, vigade ja moonutuste bolševistlik kriitika isikutest sõltumatult. ÜK(b)P KK otsuses ja KK sekretäri sm Ponomarenko ettekandes on täiesti õigesti, sügavalt ja igakülselt avatud põhimõttelised vead, moonutused ja puudujäägid EK(b)P KK büroo ja tema sekretäride töös, on avatud paheline stiil EK(b)P KK büroo töös, mis seisneb tööalase kollegiaalsuse ja bolševistliku printsiipaalsuse puudumises, pugemises ning büroo ja selle sekretäride eemaldumises KK aparadi ja vabariigi parteiorganisatsiooni tööst. Tõe huvides olgu öeldud, et see pole juhuslik ja pinnapealne tänase päeva pahe, vaid see pahe on juurdunud ja kasvanud aastatega. See on ju tõsi, et sm Karotamm büroo istungitel igati sundis peale arusaama büroo liikmete ja eriti EK(b)P KK sekretäride ilmeksimatusest ning nende arvamuste ja mõttekäikude puutumatuselt, kasvatas aparadis kummardamist sekretäride ees ega talunud seda, kui reatöötajad lubasid endale mitte nõustuda sekretäride arvamustega. Seepärast ei maksa imeks panna, et niisugune mittebolševistlik suhtumine oma töösse tõi loogilise paratamatusega kaasa paberlik-bürokraatliku stiili kogu KK aparadi töös vabariigi parteiorganisatsiooni juhtimisel. Valmistati ju sm Karotamme ja teiste sekretäride vastuvaidlematu võimu tõttu 2/3 kõigist küsimustest büroole ette sekretäride käsul, vastupidiselt bürool kinnitatud plaanile, ning need küsimused omakorda koostati tavaliselt arvestamata osakondade ettepanekuid ja neile ettepanekuile vastupidiselt.

KK aparat oli 90% ulatuses hõivatud suure hulga määruste ettevalmistamisega, mille tõttu ta tegelikult ei suutnud otsuste täideviimist organiseerida ega hoopiski mitte koha peal käia.

Nii oli KK aparat teatud määral ka isoleeritud linna- ja maakonnakomiteedest ning partei algorganisatsioonidest. Seepärast ei maksa imestada, et möödunud aasta lõpus toimunud maakondade ja linnade partei aruandlus- ja valimiskonverentsidel kritiseerisid kommunistid õiglaselt ja teravalt EK(b)P KKd selle pärast, et tal puudub elav side maakonna-

ja linnakomiteedega ning partei algorganisatsioonidega, et neile ei anta praktilist abi.

Tegelikult tuleb seda õiglast kriitikat hinnates tunnistada printsiipiaalselt positsioonilt EK(b)P KK irdumist parteiorganisatsioonidest ja töörahva massidest, ent see on KK büroo ränk poliitiline läbikukkumine. Just selle ja mitte millegi muuga on seletatavad ÜN saadikukandidaatide esitamisel tehtud jämedad poliitilised vead, millest siin juba palju räägiti.

Siin räägiti ka palju ja õigesti EK(b)P KK ning eelkõige KK I sekretäri sm Karotamme mittebolševistlikust hoiakust klassivõitluse küsimustes. Sm Karotamm mitte ainult jättis juhtimata võitluse kodanliku natsionalismi vastu, vaid ta sattus tahes või tahtmata ise vähemalt kutsariks kodanlik-natsionalistlike ja kulaklike ideoloogide vankrile, säärasele aktiivsetele ning paadunud Nõukogude võimu vaenlastele nagu Adamson-Eric, Kruus, Andresen jt, kes ootasid iga päev "valgete laevade" naasmist ja saabumist, kes tirisid ENSVd tagasi Eesti kodanluse degeneratiivsete meetoditega. Seepärast jagan ma täielikult enamiku seltsimeeste arvamust, et sm Karotamm pole oma vigu mõistnud, et ta ei suuda asja parandada ega juhtida vabariigi parteiorganisatsiooni.

Seoses sellega tahtsin ma öelda mõne sõna selle kohta, kuidas see sm Karotamme ja ka sm Veimeri eebolševistlik käitumisjoon kajastus tööstuse juhtimises.

V. I. Lenin õpetas, et poliitika on majanduse kontsentreeritud väljendus. Poliitika ja majandus on lahutamatud, eksisteerivad ja tegutsevad koos, seda õpetab meile bolševistlik partei, ning ehkki sm Karotamm juhtis tööstust, nagu juba paljud rääkisid, möödaminnes, on tema ja sm Veimeri joon tööstuse juhtimises läbi imbunud panetunud kodanlik-natsionalistlikust vaimust. Eriti lehkab sellest kodanliku natsionalismi vaimust tööstuse juhtimine MNs.

Muidugi tõstatati siin õigesti küsimus sellest, et rahvusvabariigis on oma rahvuslikud iseärasused ja nendega peab arvestama. See on meie bolševistlikus parteis seaduseks ning faktid näitavad ja reaalne poliitika ning igapäevane elu kinnitavad, et seda ka arvestatakse: luuakse kõik tingimused Eesti vabariigi rahvamajanduse ja kultuuri arenguks, rajatakse akadeemiaid jne, kuid tekib küsimus, miks on MNI vaja otsida oma otsuste ja määruste elluviimiseks mingeid olematuid eritingimusi. Kõigile on teada lood valekooperatiividest, mis kodanliku Eesti nn elamuühitusühistutest moondati mehaaniliselt "kooperatiivideks". EK(b)P KK osakonnal tuli nende vastu kolm aastat visa võitlust pidada ning alles ÜK(b)P KK sunnil pidi sm Veimer need ebakooperatiivid likvideerima, sest need hoidsid alles kortereid kodumaa reetureile, kes jooksid sõja ja Saksa okupatsiooni ajal sakslaste poole üle.

Või teine näide. Praegugi veel kehtib ENSV MN poolt vastu võetud täiesti riigivastane määrus elamispinna ülejäägi maksustamisest. Nagu te näete, otsustas MN kodanlik-natsionalistlikult meelestatud seaduseväänajatest juristide pealekäimisel, et elamispinna ülejääke tuleb maksustada tavalise tariifi järgi (ma pean silmas elamispinna kommunaalmajades), ja andis selle määruse, ehkki teistes vabariikides kehtib kord, et elamispinna ülejääkide eest võetakse kõrgendatud üüri. Riik kaotab seetõttu Kommunaalmajanduse Ministeeriumi andmeil igal aastal umbes 3 miljonit rubla.

Just siit, MNst, saab alguse tööstuse jagamine "teie" ja "meie" omaks. Tuleb muidugi tegelda ka kohaliku tööstusega, kuid kas MN ja EK(b)P KK on loodud siin selleks, et juhtida ainult kohalikku tööstust? Miks siis ei taha ENSV MN ja eelkõige sm-d Boitsov ja Veimer jonnakalt üldse mitte tegelda liidulise alluvusega tööstusettevõtete juhtimise ja abistamisega, esmajärjekorras põlevkivitööstuse ettevõtetele?

Laevaehitustööstuse arendamise ja eriti 890. tehase küsimuses on ju olemas NSVL MN korduvad otsused seltsimees Stalini allkirjaga. Sellel tehasel on suur rahvamajanduslik ja riigikaitsealane tähtsus. Kuid MN pole selle tööstusharuga tegeelnud ega sellele kaasa aidanud. Et mitte tühje sõnu teha, toon mõned näited.

Neil päevil arutati I K(b)P KK bürool küsimust tõsistest puudustest põlevkivibasseini tööliste elu korraldamise alal. Korraldajaduse pärast selles asjas sai parteilise karistuse kombinaadi ülem Kaševarov, Eesti Põlevkiviehitustrusti vastava valitsuse ülem sm Golbert vallandati, kuid tekib küsimus, kas siis ainult nemad olid süüdi põlevkivibasseini töötajate halvast teenindamisest. Muidugi mitte! Põrmugi vähem pole süüdi vabariiklikud ministeeriumid.

Sellest juba räägiti ja ma toetan seda, et antud küsimuses peavad MN ja sm Veimer andma vabariigile ja meie parteile vastust selle eest, et vabariiklikud ministeeriumid ei täida paljusid määrusi põlevkivibasseini töötajate teenindamise parandamise kohta, et niisugused ministeeriumid nagu Kommunaalmajanduse Ministeerium, Tervishoiuministeerium, Toiduainetetööstuse Ministeerium jt ei tegele oma ettevõtete töö parandamisega põlevkivibasseinis.

Mulle võidakse siin öelda, et seda küsimust on korduvalt MNs arutatud. Kahjuks on vastu võetud palju otsuseid, kuid seni pole asi paranenud. Seni pole keegi selle eest kannatanud ning seda laadi küsimusi peab ikka ja jälle tirima EK(b)P KK büroo ette.

Või veel üks näide. 23. oktoobril 1949 tehti NSVL MN otsusega, mis kandis seltsimees Stalini allkirja, ENSV juhtkonnale ettepanek osutada abi ehitusele nr 5, mis, nagu teada, ehitab 890. teha ja teisi suure

rahvamajandusliku ja kaitsealase tähtsusega objekte. EK(b)P KK raske-tööstuse osakond valmistas kohe ette MN büroo otsuse projekti reaalse abi andmise kohta, kuid tegelikult arutati seda bürool alles veebruaris ja sedagi vormitäreteks, sest projekt osutus kohitsetuks ega lahendanud ehituse metsamaterjalide ja tööjõuga varustamise põhiküsimusi.

Veel pidi MN kolm kuud tagasi arutama Ahtme soojuselektrijaama ehitamise abistamise küsimust. Seda pole ikka veel arutatud ning on olemas tõsine oht, et elektrijaam jääbki sel aastal käiku andmata, mida mitte mingil juhul ei tohi lubada, sest põlevkivibasseinis pole üldse olemas energeetilist reservi. Ma pean pleenumist osavõtjatele teatama, et seoses põlevkivigaasitehase III järgu, 8. kaevanduse ning mitme teise objekti käikuandmisega Tallinnas on elektrienergia olukord põlevkivibasseinis ilma Ahtme elektrijaama I järgu käikuandmiseta lihtsalt katastroofiline ja just seetõttu on selle käikuandmine käesoleva aasta kõige tähtsam rahvamajanduslik ülesanne.

Seltsimees Stalini igapäevane isiklik hoolitsus põlevkivitööstuse, masinaehitustööstuse, laevaehituse jt tööstusharude arengu eest võimaldas meil lühikese aja jooksul luua uue võimsa hüdropõlevkivitööstuse*. Varemest ja tuhat on tõusnud ja tõusevad kiidetud kodanliku valitsuse poolt selliseks 20 aasta jooksul muudetud ettevõtted (Vene-Balti tehas, "Dvigatel", "Krull" jne). ÜK(b)P KK sekretär sm Ponomarenko märkis oma ettekandes, et sõjajärgsel viisaastakul on vabariigi tööstus kasvanud 2,5 korda. Töölisklass ja eesti töörahvas on uhked selle üle, et praegu kasutab umbes pool miljonit leningradlast Eesti gaasi. Nad mõistavad seda suurt abi ja hoolitsust, mida osutavad ENSVle ÜK(b)P KK juhtimisel teiste vennasvabariikide töötajad, ning näevad imehästi, et kodanlikud natsionalistid koos oma kodutööndusliku piiratusega paistavad kääbustena nende majanduslike edusammude taustal, mida eesti rahvas on saavutanud nõukogude võimu ajal.

Miks siis ei mõista seda sm-d Karotamm ja Veimer? Mis nende silmi katab? Mis neid peibutab selles kodanlik-natsionalistlikus mädasoo? Kui nad isegi peavad end eesti rahva ja bolševistliku partei tõelisteks poegadeks, siis miks nad seda ei näe ega tunne? Minu arvates on põhjuseks see, et nad ise põevad seda idiootlikku kodanlik-natsionalistlikku tõbe.

MNs on tekkinud riigivastane teooria, mida sealt ka propageeritakse, et tööstustoodangu mahtu pole võimalik suurendada ilma uute investeeringuteta. See pole midagi muud kui kodanlik-natsionalistlike elementide

*Pole võimalik öelda, kas peetakse silmas põlevkivi hüdraulilist kaevandamist või veejoa kasutamist selle rikastamisel. *Toim.*

püüded suruda maha töölisklassi ja kõigi ENSV töötajate soovi suurendada tööstustoodangu tootmise täiustamise teel.

Pole juhuslik, et seetõttu langes järsult tööstustoodangu, sealhulgas ka kohaliku tööstuse kasvutempo ning jaanuaris ja veebruaris vähenes absoluutarvudes ka kogutoodangu maht võrreldes detsembriga.

Seltsimehed! Paljudel sellest pleenumist osavõtjatel tekib igati asjakohane küsimus, miks siis meie, KK liikmed, pole neid küsimusi varem tõstatanud. Pean ütleva, et minu teada on suurem osa KK liikmeid ja KK aparadi töötajaid neid küsimusi nii või teisiti tõstatanud. Ka rasketööstuse osakond on neid esitanud sm Karotammele. Ent kuidas sellele reageeriti? Küsimus vähesest tähelepanust põlevkivibasseinile pole sugugi uus, see on ammu teada, ning selleks, et tugevdada põlevkivibasseini juhtimist, on KK rasketööstuse osakond püüdnud teha ettepanekut saata sinna mitu töötajat.

Juhataja: Teil on jäänud kaks minutit.

Mul on vaja kolm minutit ja lõpetan.

Kuidas see ettepanek vastu võeti? Esiteks ei olnud sellega nõus, ent kui rasketööstuse osakond pöördus toetuse saamiseks ÜK(b)P KK poole, siis otsekohe, järgmisel päeval tegi sm Karotamm mulle telefoni teel "peapesu" selle eest, miks ma pöördusin ÜK(b)P KK poole, "kes valib kaadrit, kas teie või mina", ning keelas mul edaspidi seda tema enese nõusolekuta teha. Niisugune lähenemine pole midagi muud kui katse maha suruda KK töötajate kriitikat ja initsiatiivi. Võiks tuua veel näiteid metsavarumise kohta, tunnistajateks oleksid maakonnakomiteede sekretärid.

Lõpetuseks tahan ma välja öelda ka oma arvamuse sm Veimeri ja sm Pälli esinemise kohta.

Ma arvan, et ehkki sm Veimeri esinemine oli sm Karotamme omast peajagu üle, ei avanud sm Veimer seal siiski selle kodanlik-natsionalistliku joone olemust, mida MN teostab paljudes vabariigi majanduse juhtimise küsimustes.

Ka jagan ma täielikult eelmiste sm-te arvamust selle kohta, et sm Pälli esinemine oli lausa vastutustundetud, sest tema sõnad selle kohta, et ta sai aru ÜK(b)P KK kriitikast ja otsusest, pole vastavuses sellega, et ta seda tõepoolest mõistnud on.

Ja viimane märkus. Siin võttis sõna sm Matussevitš ja sm Päll püüdis seada küsimust nii, nagu poleks ÜK(b)P KK brigaad — sm-d Kisslin, Rjazanov ja Ahmatov — meid õigeaegselt abistanud. Ma pean ütleva, et see väide ei vasta tõele, sest minu teada esitati pärast ÜK(b)P KK brigaadi kuulunud sm-te Kisslini, Rjazanovi ja Ahmetovi siinkäi-

mist kõik küsimused ja printsiipiaalsed puudused EK(b)P KK büroole ja ENSV MNle. Sm Karotammele näidati need vead kätte ja anti võimalus neid parandada, ent sm Karotamm ei õigustanud seda suurt usaldust. ÜK(b)P KK on osutanud ja osutab meile pidevalt printsiipiaalset abi, mis on EK(b)P KK pleenumile näha ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko osavõtu näol pleenumi tööst. Pean ütleva, et ÜK(b)P KK aparaat osutab kiiret ja otsustavat abi kõigis üksikküsimustes, millega nende poole pöördutakse. Eeldan, et ÜK(b)P KK osutab Eesti parteiorganisatsioonile ka edaspidi samasugust abi ning et ÜK(b)P KK juhtimisel suudavad Eesti bolševikud ületada raskused ja need vead, moonutused ja puudused oma töös, millest täna pleenumil räägitakse.

Õhtune istung 23. märtsil 1950. a. Kell 19.00

JUHATAJA sm PÄLL: Jätkame oma tööd. Sõna on sm RUMJANTSEVIL* — väekoondise juhatajal.

Sm RUMJANTSEV: Seltsimehed! On raske üle hinnata ÜK(b)P KK otsuse tähendust meie organisatsiooni, meie EK(b)P jaoks. See on meie edasilikumises vajalikum kui kunagi varem. See on tõepoolest ajalooline otsus meie organisatsiooni jaoks, ilma milleta poleks olnud võimalik edasine areng. Stalinliku otsekohesuse ja aususega on selles dokumendis ära näidatud kõik meie vabariigi parteiorganisatsiooni juhtide vead. ÜK(b)P KK sekretär sm Ponomarenko andis oma ettekandes hinnangu, viis otsuse tähenduse siinviibivate kommunistide teadvusse. Ja pole imestada, et see stalinlik otsus tõstis siinviibivate sm-te aktiivsust, määras nende suhtumise otsuse täitmisel. Seltsimehed, ma imestan väga, et mõned kommunistid pole seda otsust mõistnud. Ma ei oodanud sääraast sõnavõttu EK(b)P KK I sekretärielt sm Karotammelt. Mind kui partei liiget, nagu ka igat siin esinenut, see ei rahuldanud. See esinemine oli otse mitteparteiline. ÜK(b)P KK otsusega esitati EK(b)P KK juhtkonnale küsimused, kuid sm Karotamm ei lahanud põhjusi, ei osanud leida juuri ega kohalolijatele näidata, miks ta on jõudnud niisuguse praktikani.

Seltsimehed! Ei saa seletada lihtsate numbrikestega, et keskmikul peaks olema nii-ja-nii mitu lehma või hobust. Ma ei usu seda, see on poliitiline joon, mis tõi sm Karotamme tegevuseni. See poliitika on viinud selleni, et kulak puged meie kolhoosidesse selleks, et neid sotsialistlike rakukesi purustada. Meie juhtidel ei õnnestunud kulakuid vabariiki jätta, nad ei näinud maal esinevat talupoegade kihistumist. Järgnevalt hakkasite te kulakuid tööstusettevõttesse toppima, tuleb välja kulaku-

*Rumjantsevi kohta Eesti arhiivides andmeid pole. *Toim.*

te tööliseks tegemine, aga milleks seda vaja on? Nende säilitamiseks. Tahtsite võtta kulaku kaasa sotsialismi, sinna sisse suruda. Ei, seda ei luba partei, seda ei luba eesti rahvas. Sm Karotamm ei märganud kodanlik-natsionalistlikke elemente ja mitte lihtsalt ei märganud, vaid te koguni kaitsesite neid oma tegevusega. Võtke oma KK määrus, protokoll nr 302/1 1948. a maist, intsident Harjumäel Tallinnas, kus mõningad natsionalistlikud elemendid tulistasid sõjaväelaste pihta selle eest, et nood tantsu ajal astusid muru peale. Millise iseloomustuse te sellele loole andsite? See oli ju tegelikult miilitsaorganitesse pugenud kodanlik-natsionalistlike elementide äkkrünnak. Määruses otsustate te vallandada poliitosakonna ülema, selgitada, kuidas tuleb relva kasutada. Mida on selgitada kodanlikele natsionalistidele, kes on tunginud meie organeisse, kellele te ise olete andnud tahes või tahtmata võimaluse sinna tungida ning relva kasutada?*

Teie teadsite, sm Karotamm, et nõukogude võimu organites, et MNS sm Veimeri juhtimisel ja tema ümbruses toimuvad mittenõukogulikud rämpased lood, te teadsite seda väga hästi. MN esimehe asetäitja sm Boitsov — kui ma 1949. a siia saabusin ja väeosasid formeerima hakkasin, läksin nõukogude võimult abi saama, läksin sm Boitsovi juurde, sest sm Veimerit polnud kohal, rääkisin, et olen mõne väeosa formeerinud, aidake ohvitseri majutada, sm Boitsov aga vastab, et kas te enne formeerimist meilt küsisite, kas seda teha või mitte? (Naer saalis.) Sm Puusepp istus, isegi pilgu pööras laua alla. Ja seda kindralpolkovnik Kovaljovi juuresolekul. Ma ütlesin, et see ei sõltu teist. Tema ütles, et me andsime teile Tartu maanteel majakarbi, andsime raha ja te teate, et Tallinna elanikud on vastu sellele, et me sõjaväge aitame.

Noh, sm Boitsov, see laim mind ei puudutanud. Ma ei hakanud uskuma, et Tallinna elanikud on oma sõjaväe vastu. Need jätised muidugi räägivad, et aeg on Nõukogude Armee Nõukogude Eesti territooriumilt ära viia. Sihuke on teie pale, sihuke on teie maailmavaade.

Ja siis, sm Karotamm, kui ma oktoobris teie kabinetiis tõstatasin küsimuse abist ohvitseride majutamisel seoses valitsuse otsusega korraldatavate aktsioonidega, te määrasite komisjoni sm Boitsovi. Ma ütlesin, et olen vastu, ei usu, ja teie bolševiku ning juhina ei küsinud uelt inimeselt meie parteiorganisatsioonis: miks sa ei usu KK liiget Boitsovi? Ka teie vaatasite laua alla ja ütlesite, et määrame teise.

* Olen seda protokollil lugenud. Asi oli minu mäletamist mööda nii, et vabastajad panid seal oma peo käima. Üks madrus tõmbas lõõtsa. Miilits tahtis seda rahulikult ära lõpetada, kuid vabastajate mass surus neile jõuga peale. Enesekaitseks lasti mõni pauk õhku. *Tlk.*

Teile öeldi seda niihästi aktiivil kui ka koosolekutel ja konverentsidel, kuid te ei tahtnud seda kuulda ning mõnikord koguni ei ilmunud konverentsile.

Väga valesti ütles siin üks partei liige, et me polevat V kongressiks olnud veel piisavalt küpsed. Teie summutasite kriitikat, ei tahtnud kuulda hääli altpoolt, linna ja maa rahvahulki, ent seal on, mida kuulata. Boitsov räägib: "Ma tunnen Nõukogude seadusi nagu oma viit sõrme."

Meil on olemas seadus, see on NSVL Kesktäitevkomitee ja RKN määrus 31. oktoobrist 1937: sõjaväeosadele kuuluv elamispind, vaatamata sellele, kas nad on selle ise ehitanud või andis selle neile nõukogude võim, kinnistatakse neile ja väeossa mittekuuluvad inimesed tõstetakse välja.

Ja kui 1946. aastal kinnistati MN määrusega maja ühel tänaval, siis elas seal keegi kahtlane Vettik, mingisugune helilooja. Väeosa palus teda kui ebasoovitavat elementi sealt koristada, ent sm Boitsov kirjutab: "MN soovib Vettikut mitte tülitada." Ja vaatamata sellele, et niisugune korraldus oli antud, kordasid sama need, kes Boitsovi ümber olid, ja hakkasid iga päev pabereid saatma. Tekib küsimus, miks te Nõukogude seaduse peale sülitate, võib-olla on see iganenud? Ei ole see seadus iganenud, ta on täies jõus. Ta on olemas. Tähendab, teile ei meeldi see seadus.

Mida siin rääkida, seltsimehed, Vettikut praegu pole, vastavad organid kõrvaldasid ta. Tal oli 4 tuba ja ma palusin selle seaduse põhjal eraldada neist neljast toast ükski ohvitseri jaoks. Kas te tõesti seda kõike ei teadnud? Teadsite küll, kuid olite kaotanud bolševistliku vastutustunde. Seltsimehed, vabariigi territooriumil on meil palju väekoondisi. Neis on parteiorganisatsioonid, suurepäraseid parteiorganisatsioonid. Valimiste päeval andsid nad kümneid tuhandeid sõjamehi, kes kolme tunni jooksul hääletasid üksmeelselt stalinliku bloki poolt, ent neid ei kutsutud sellesse ülikooli, platoonika [Nii on tekstis: *платоника*] on kõnelda, et me armastame sõjaväge.

Sm Veimer andis 1948. a korralduse ehitada uus jalgpalliväljak suurtükide ja autode asukoha arvel ning väejuhatus läkski seda teed, et vedada sõjavarustus 15 km kaugusele linnast. Kellele see on vajalik? Siis ma rääkisin, et ma ei luba sõjavarustust pidada.

Mind pani imestama sm-te Veimeri ja Pälli jutt, kes rääkisid, et Karotamme iseloomus olevat viga. Iseloom peab olema parteiline ja bolševistlik. Ent mina teatan, et see süsteem pole Karotammel bolševistlik ega stalinlik.

Kas mäletate, sm Karotamm, meie vaidlust 1942. aastal vist polkovnik Pusta juuresolekul, kui otsustati vormilt rahvuslike ja sisult sotsialistlike väeosade moodustamise küsimust, siis jäi vähe puudu, et ma oleksin teinud ettepaneku anda see küsimus sm Stalinile lahendada, miks te siis keerutasite? Ning keda te pakkusite juhtivale kohale? Saueselga! Te püüdsite tõestada, et sm Rumjantsev suhtub temasse valesti, ent oli ju selge, et see Saueselg võitles 1919. a nõukogude võimu vastu, et ta kattis Narva all Judenitši purustatud jõuke, teie aga tõestasite, et see oli ammu. Te ei hoolinud tema minevikust, te ei tahtnud omaks võtta bolševistlikku ja stalinlikku printsiipi kaadri valikust selle poliitiliste ja tööiste omaduste põhjal. Te ei arvestanud ega tahtnud sellega arvestada siis ega ka nüüd.

Sm Karotamm, te teadsite, et see Saueselg on teie naise sugulane ja just seepärast tahtsite teda läbi suruda.

(Hääl kohalt: Õige!)

Mina aga tahtsin teid veenda just tema tööiste ja poliitiliste omaduste osas. Polnud teil siis ega ole ka praegu bolševistlikku printsiipi kaadri valiku küsimuses.

Te libisete proletaarse internatsionalismi positsioonidelt kodanliku nationalismi positsioonidele, kui polegi juba ära libisenud. Niisugune on minu arusaamine teie vigadest ning suhtumine neisse. Te tahtsite oma vigade süsteemiga näidata, et Eesti maaelule ei sobi meie partei tohutu sotsialismi ehitamise kogemus meie maal, te tahtsite ümbritseda Eestit eritingimustega, mis ei sobi ega kõlba. Nõukogude Liidu tee sobib kõigile maadele ja see, kes seda teed ei lähe, ei jõua sotsialismi ega kommunismi.

Ma olen veendunud selles, et sm Karotamm pole suuteline täitma meie bolševistliku partei KK otsust, et ta pole suuteline oma vigu parandama ega rahvast juhtima. Ta ei või olla sekretäriks.

JUHATAJA sm VEIMER: Sõna on KK büroo liikmel ja ENSV MN esimehe asetäitjal sm Müürisepal.

Sm MÜÜRISEPP: Seltsimehed, ÜK(b)P KK otsus puudustest ja vigadest EK(b)P KK ja selle I sekretäri sm Karotamme töös on erakordselt õige ja õigeaegne, see on stalinliku hoolitsuse ja abi uueks ilminguks meie parteiorganisatsioonile ja kogu eesti rahvale.

Nende toodud vigade ja puudujääkide eest EK(b)P KK töös, mis on ära märgitud ÜK(b)P KK otsuses ning millest rääkis sm Ponomarenko oma ettekandes ja pleenumi sõnavõtjad, kannan ma EK(b)P KK büroo liikmena täit parteilist vastutust. Seda vastutust süvendab veel see asjaolu, et hiljuti sain ma partei tahtel ka MN büroo liikmeks.

ÜK(b)P KK otsus ja küsimuse arutamine pleenumil on minu jaoks suur õppetund, mis annab võimaluse kriitilisemalt läheneda esmajärjekorras enda puudustele ning puudustele EK(b)P KK töös, ENSV MN töös ja nende ministeeriumide töös, millega mul kõige enam tuleb tegelda.

ÜK(b)P KK otsus kritiseerib tõsiselt vigu EK(b)P KK ja selle I sekretäri sm Karotamme töös, mis tõid endaga kaasa moonutusi ja läbikukkumisi võitluses kodanliku natsionalismi ja kulakutega, kaadri paigutamise küsimuses ning parteiorganisatsiooni kriitika ja enesekriitika olukorras.

Sm Karotamm püüdis oma ettekandes analüüsida puudusi parteiorganisatsiooni töös, kuid mind, nagu ka teisi seltsimehi, tema esinemine ei rahuldanud. Pärast sm Ponomarenko sisukat ja printsipiaalset ettekannet tundus sm Karotamme vigade analüüs või analüüsikatse väga mannetuna, mis oma lõpuosas muutus tavaliseks õpetamiseks või maa-konnakomiteede sekretäridele tehtavaks selgitustööks. Nähtavasti on sm Karotamme vigade põhiolemus (õigesti rääksid sellest siin sõna võtnud sm-d, kuid kahjuks ilma sm Karotamme enda osavõtuta) tema libastumisel klassivõitluse positsioonidelt kodanliku natsionalismi positsioonidele, põhimõttetus usalduses endiste kodanlike tegelaste, teistest parteidest tulnukate vastu, kes püüavad maskeeruda ja kohanduda nõukogude tingimustega oma räpase nõukogudevastase natsionalistliku tegevuse jaoks.

Selles ongi kurja juur ning KK büroo liikmete ja minu enda viga on selles, et me ei märganud õigeaegselt seda libastumist. Tegeldes põhiliselt tööstuse ja transpordi küsimustega, ei süvenenud ma ülejäänud asjadesse, nagu ideoloogilise töö ja põllumajanduse küsimused, s.t ma muutusin sisuliselt ühekülgseks töötajaks, mis on lubamatu KK büroo liikmele ja üldse parteitöötajale. Ma lootsin sm Karotamme peale, tihti nõustusin kiirustades tema pakutavate lahendustega, sest oma eruditsiooni ja "majesteetlikkusega" oskas ta teisi alla suruda. Marksismi-leninismi klassikute tsitaatide sagedane kasutamine sundis arvama, et tal on sügav ja mitmekülgne marksistlik haridus, et oskab järgida õiget klassi- ja parteijoont. See osutus võltsefektiks. Sm Karotamm kannatab bolševiku jaoks ohtliku haiguse — upsakuse — all. Ta tunnistas siin seda kuidagi vastumeelselt ja möödaminnes. Ma oletan, et sellel haigusel on suur osa sm Karotamme vigades. Kui inimene on veendunud oma eksimatuses, siis eksib ta kõige kergemini. Sm Karotamm tekitas KKs mingisuguse orjameelsuse õhkkonna, mis pani paljusid KK töötajaid tema ees lipitsema, surus maha kriitikat ja enesekriitikat KK bürool. See, et KK aparaat lõmitas Karotamme ees, on vaieldamatu. Pidevalt oli kuulda: "Nikolai Georgijevitš ütles, Nikolai Georgijevitš osutas" ja see, mida ta ütles, oli niivõrd vääramatu seadus, et selle õigsuses oli võimatu kahelda. Nii

mõnigi püüdis kasutada sm Karotamme nime selleks, et õigustada oma ekslikku tegevust siis, kui enda autoriteedist ei piisanud. Näiteks õien-das endine Lääne maakonnakomitee sekretär sm Pruks — KK liige — arveid teda kritiseerinud kommunistidega, vallandas neid töölt, mõnitas ja seda kõike Karotamme nimel. Siin on süüdi ka sm Karotamm ise, sest ilmselt andis ta selleks põhjust. Sm Karotamm uskus liiga kergesti seda, mida Pruksi-taolised töötajad talle kõrva sosistasid. See Pruks ei püüd-nud oma saamatust maakonnakomitee sekretärina vähendada mitte oma töö parandamisega, vaid oma ustavuse demonstreerimise ja desinfor-matsiooniga. Suhtudes liiga kergeusklikult ja ebakriitiliselt sm Pruksi ja teiste temataoliste informatsiooni, tegi sm Karotamm enneaegseid järeldusi ning andis valesid korraldusi. Parteikolleegium informeeris sm Karotamme Pruksi tegevusest, tema näotust käitumisest, inimeste parteist väljaheitmisest koguni säärase kummalise formuleeringuga, na-gu “heita välja partei ühtsuse rikkumise eest” maakonnakomitee liige, kes sm Pruksi kritiseeris. Sm Karotamm kuulutas parteikolleegiumi järeldused ebapiisavaks, siis moodustati kolmeliikmeline komisjon, mis jõudis samale järeldusele ja jälle ei uskunud sm Karotamm seda seni, kuni Pruks ise polnud näidanud KK bürool välja oma kannatamatust kriitika suhtes, mis sundis sm Karotamme nõustuma sellega, et Pruks ei saa jääda maakonnakomitee sekretäriks.

Mulle näib, et KK aparaadis väljendus orjalikkus sm Karotamme ees ka niisuguses piasjas, et teda nimetati sageli “peremeheks”. Ja se-da kultiveerisid tema abid, ka toosama Velman, tehnilised sekretärid ja ihukaitsjad. Ma arvan, et sm Karotamm ise teadis seda. Niisugus-tesse nähtustesse ja detailidesse ei suhtunud juhtivad töötajad ja büroo liikmed, sealhulgas ka mina ise, piisavalt kriitiliselt, sest minu kujut-luses on see kriitikat mõjutav puhtakujuline pugemine. Kas tohib siis “peremeest” kritiseerida?

Miks ma ei astunud välja selle enesekriitikavastase olukorra vastu KKs? Ma mõtlesin selle üle järele ja jõudsin järgmisele järeldusele. Minu töö parteiaparaadis algas tegelikult esmakordselt just EK(b)P KK aparaadis 1945. aastal, kusjuures ma läbisin selle aja jooksul astmed osakonnaju-hataja asetäitjast kuni KK sekretärini. KK osakonna töötajana ei suutnud ma jõuda selgusele pugemisnähtude suhtes, andsin järele sellele “oreoo-lile”, mida loodi esimese ja isegi teise sekretäri ümber, võtsin kõike seda antusena ning saades juba ise sekretäriks ja KK büroo liikmeks, ei suut-nud ma vanadest traditsioonidest lahti öelda. Loodan, et ÜK(b)P KK otsus ja käesolev pleenum aitavad mul oma puuduste suhtes kindlalt selgusele jõuda.

Ma arvan, et küsimuste arutamine pleenumil kinnitas väga ilmekalt, kui võrd õigesti ja kogu bolševistliku otsekoehuse ning printsiipiaalsusega on ÜK(b)P KK meile kätte näidanud need vead ja puudused, mis esinesid EK(b)P KK ja eelkõige KK I sekretäri sm Karotamme töös. Ma pean nõustuma sm-tega, kes nõudsid pleenumil organisatsiooniliste järelduste tegemist sm Karotamme suhtes, ehkki enne pleenumit olin ma ausalt öeldes teisel arvamusel.

Lühidalt sm-te Veimeri ja Pälli esinemisest. Ma arvan, et sm Veimeri sõnavõtt ei saa olla rahuldav kasvõi juba seetõttu, et ta täiesti arusamatult teatas siin, et ta varem polevat teadnud, mida kujutavad endast Nuut, Maddison, Kogerman ja Tuglas. Ma ei kujuta ette, kuidas on see võimalik. Ja veel olevat ta püüdnud töötada tülisid vältides. Parteilises keeles nimetatakse seda põhimõttelageduseks. Kuidas võib riigijuht seda teha? Ning see püüe mitte tülitseada annab end tunda ka MN büroo töös. Nii näiteks ei õnnestu MN bürool kuidagi saavutada kindlat joont mõne juhti va töötaja suhtes, kes on rikkunud riiklikku distsipliini ja keda oleks selle eest pidanud õigeaegselt ja karmilt karistama.

Sm Pälli sõnavõttust juba räägiti, ta esines palju halvemini kui koerust teinud koolipoiss ning teatas, et EK(b)P V kongressiks polevat parteiorganisatsioon olnud küps. See on muidugi absoluutselt vale. Ma mäletan Hižnjakovi jt teravaid kriitilisi sõnavõtte. Mulle näib, et parteiorganisatsioon oli küps, kuid juhid, sm Päll nende seas, ei olnud küpsed.

Sm Karotamm rääkis oma manitsuste hulgas hädavajadusest tugevdada nõudlikkust kogu meie töös. See on täiesti õige, kuid ma tahaksin öelda, et see nõudlikkus peab kindlasti toetuma majandusharude ja ettevõtete tundmaõppimisele ja tundmisele. Ent meil KK aparaadis on nõudlikkus tihtipeale üldsõnaline ja ebakonkreetne, selle all kannatavad osakondade juhatajad, sealhulgas ka sm Karotamm, ja KK büroo liikmed. Seepärast ei anna see nõudlikkus tulemusi. Tuleb piirata istungite arvu ja käia selle arvelt võimalikult palju kohtadel, olla töötajate ja kolhoosnike seas selleks, et õppida tundma majanduse ja parteielu olukorda, et õppida tundma inimesi ja kaadrit, et küsimusi õigesti lahendada. Aga lahendamata küsimusi on meil veel palju.

Kasvõi näiteks küsimus tööstuse juhtimisest. Praegu on see küsimus pleenumi töös tähtsusetul kohal, kuid see ei tähenda, nagu poleks meil seal küllalt puudujääke.

On hädavajalik parandada plaaniorganite, eelkõige Plaanikomisjoni tööd. Nende vastu tuleb olla nõudlikum, sest Plaanikomisjoni töös lahendatakse plaanide koostamisel küsimusi ikka veel pinnapealselt, ilma sügava analüüsita. Nii näiteks pole põlevkivitööstuses uusi põlevkivitooteid veel juurutatud, kuid plaanis on nad suurte kogustena, ehkki see

toodang on veel juurutamata. Me panime sellega kombinaadi katastroofilisse rahalisse olukorda. Kuidas said Plaanikomisjon ja minister sm Radulov selle peale välja minna? Põhjuseks on küsimuse vähenine ning pinnapealne tundmine, see, mida sm Malenkov nimetas täpse sõnaga "haltuura".

Ka tööstuskooperatsiooni süsteemis leidsid aset samasugused asjad. Nüüd on neid vigu raske parandada, sest plaan on juba kinnitatud NSVL Riiklikus Plaanikomitees. Teades, et aniliinitehases tegeldakse uute toodete väljalaskmise sildi all haltuuraga, kinnitas Plaanikomisjon ikkagi need tooted 1950. a plaani ning nüüd ei suudeta kuidagi täita tööstuskooperatsiooni plaani.

Veel üks küsimus, see on meie ettevõtete ümberseadistamine uue tehnika alusel, uute tehnoloogiliste protsesside juurutamine. Paljudes ettevõtetes töötame ikka veel selle tehnikaga, mida saime kodanlikult Eestilt, mille tööstus, nagu teada, koosnes paljudest pisiettevõtetest. 11 000 ettevõttest oli 10 000 alla viie töölisega. Kas te kujutate ette, mis tehnika see oli? On selge, et uue tehnika juurutamise vajadus on ilmne. Sellega ei taha ma öelda, et me oleme ammandanud kõik olemasoleva tehnika reservid. Selle uue tehnika juurutamisel oleksid meie teadusasutused, eelkõige ENSV TA, pidanud osutama suurt abi. Kuid me näeme, millist abi neilt võib oodata. Mida me tegelikult näeme? TA endise presidendi palet võime pida lõplikult selgitatuks, ent millised on selle Kruusi tiiva alla kogunenud kaadri poliitilised ja tööalased omadused? Missugust abi võib tööstus neilt oodata?

Siin ongi tulemused: 19 teaduslikust uurimistööst, mida Keemia Instituut tegi aastail 1948–1949, pole veel ükski leidnud tööstuses praktilist kasutamist.

Tööstusprobleemide Instituut on avaldanud 1945. aastast peale 11 tööd, kuid suuremal osal neist pole praktilist väärtust.

Umbes samasugune on olukord ka teistes instituutides.

Ma arvan, et siin avaldub kõige ilmekamalt ENSV TAs pesitsevate kodanlike natsionalistide tegevus, kes on sm Karotamme lahke abiga loonud sinna omamoodi tsitadelli. Ma tean sm Karotamme hoiakuid sellest ajast, kui ma töötasin KK tööstusosakonnas. Meie tööstustöötajad nõudsid siis, et TA pöörduks näoga tootmise poole. Mida vastas selle peale sm Karotamm? "Ei, Teaduste Akadeemia on loodud suurte teemade jaoks, kõrgete mateeriade jaoks." Ja nüüd me siis teame, mis kõrged mateeriad need on.

Ma tahtsin puudutada veel üht küsimust, see on küsimus villast. ÜK(b)P KK otsuses märgiti Nõukogude seaduste rikkumist ENSV MN poolt tellija villa ümbertöötamise küsimuses.

Tõepoolest, ilma NSVL valitsuse sanktsioonita võeti 1945. a vastu ENSV MN määrus, mis lubas teatud isikute ja asutuste kategooriatel, kes ise villa ei tooda, anda see ümbertöötamiseks tööstuskombinaadi ettevõtetesse ja vabrikutesse. 1947. a tühistati see määrus, kuid väga tagasihoidlikult: tühistati määruse punkt "b", kuid millest seal räägitakse, selleks oli vaja seadustes tuhnida. Tegelikult ei muutunud midagi ning asi süvenes eriti peale rahareformi, kui suurenes massiliselt villa töötlemisele andmine, kuid seda ei teinud talupojad oma vajaduste jaoks, vaid muud isikud spekulatiivsetel eesmärkidel, sest ettevõttelt saadava villase valmiskanga eest maksid nad ettevõttele ainult ümbertöötamise hinna, kuid villa otsid nad odavalt talumeeste käest või siis varastasid samalt riigiettevõttelt.

Seltsimehed, kui mu aeg on täis, siis palun anda mulle veel 3 minutit.

Juhataja: Seltsimehed, mida te arvate?

(Hääled: Anda.)

S m MÜÜRISEPP: See kõik sai juhtuda ainult Kohaliku Tööstuse Ministeeriumi, Rahandusministeeriumi, Kaubandusministeeriumi ning maakondade täitevkomiteede ja maakondade parteikomiteede nõrga kontrolli tõttu, keda omakorda väga nõrgalt kontrollisid neis asjus MN ja EK(b)P KK.

Veelgi hullem. Paljud maakonnakomiteede ja maakonna täitevkomiteede juhid asusid ise valele teele tellija villa töötlemise eest võetava karnitsamaksu 50% kasutamisel, mida nad oleksid pidanud kasutama laiatarbekaupade tootmise laiendamiseks ja maakonna elanikele müümiseks kaubandusvõrgu kaudu vastavalt NSVL valitsuse ja ENSV MN otsusele. Selle asemel, juba pärast rahareformi, 1948. ja 1949. aastal jaotasid mitmed maakonna täitevkomitee esimehed ja maakonnakomitee sekretärid sellest villast valmistatud kangast nimekirjade järgi oma aparaadile ja maakonna ladvikule omahinnaga võrdse hinnaga, s.o ilma käibemaksuta, varastades sisuliselt sellega riigilt miljoneid rublasid.

Meie seas istuvad endised maakonnakomitee sekretärid ja KK liikmed Torf, Meiel, Turkestanov. Ma küsin: kas teile polnud siis selge, et sel moel tegutsedes andsite ebaseaduslikult isikliku tarbimise fondi seda, mis pidi minema ühiskondliku tarbimise fondi, Nõukogude riigile?

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12 ja 1998 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu

Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kõho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1999:

USD 52, DEM 82, FIM 248, CAD 77, FRF 273, SEK 400, GBP 31, AUD 83.

Back issues for 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5 -12;
1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 —1-12 and single issues for 1999:

USD 5, DEM 7, FIM 21, CAD 7, FRF 23, SEK 34, GBP 4, AUD 7.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAEEX) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1999

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Is one foot more moral than the other?: The moral policy of an innovative enterprise	<i>Mari Meel</i>	899
The philosophy of language. I	<i>Christopher Peacocke</i>	917
The birth of Wolf Hill	<i>Voldemar Rosenstrauch</i>	962
How the Estonian National Museum was founded. <i>Piret Õunapuu</i>		967
Birth rites of Soikkola Izhorians and Kurgola Finns <i>Marika Mikkor</i>		975
Judas in Estonian idiomatic expressions	<i>Ingrid Sarv</i>	998
Drawer technique in the Gospel according to St. Mark		1019
.	<i>Peeter Roosimaa</i>	
Ernest Gellner: Civilisation analysis as a theory of history. I		1031
.	<i>Leonidas Donskis</i>	
Documents on deportations in March 1949. III		1051
<i>Rewiew</i> : A book on a stage in the development of the Tartu spirit. <i>Elsbet Parek. Tartu — minu ilikoolilinn 1922–1926.</i> (Litteraria, vihik 14.) Tartu: Virgela, 1998	<i>Oskar Kruus</i>	1070
<i>Rewiew</i> : A glimpse at the world from the verge of Europe. Eero Medijainen. <i>Maailm prowintSIONU peeglis. Rahvusvahelised suhted ja Eesti välispoliitika karikatuuridel 1918–1940.</i> Tartu: Kleio, 1998	<i>Vahur Made</i>	1073
Editorial note. Summaries		1079
Stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia. VI		1087

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163



9 770235 077726